

Исо Жабборов
Санжар Жабборов

ЖАҲОН

ДИНЛАРИ ТАРИХИ

86.2

18-15 222

26-13

ИСО ЖАББОРОВ, САНЖАР ЖАББОРОВ

ЖАҲОН ДИНЛАРИ ТАРИХИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртлиги талабалари ҳамда
факултетчилари учун ўқув қўлланма
сифатида тансиқ этилган

397a

ТОШКЕНТ "ЎЗБЕКИСТОН" 2002

БҲ.Б.Б.ОТЕКА
БҲ. Б.П. и ЛП
№ 8/2646

тасаввурулар ўргатилиши мулоқот асли табиат ва жамиятдаги турли қарама-қаршиликнинг ўзига хос инфоаси сифатида намоён бўлган. Бироқ бу мулоқот ҳар бир тарихий даврада турлича инфодаланган. Жамият ҳолати бўлса, дунёқараш шакллари ҳам шунчалик оддий ва асосан хурофий тарзда инфодалланган. Инсон тафаккурининг такомилланиши ва ўсиши натижасида илмий ҳамда хурофий тасаввурулар ҳам мураккаблашиб, ўз замонасига мослаша боради.

Ўзбекистон Республикаси Президентини Ислам Каримов одилонга қайта қўилганидек, ҳозирги кунда биз танлаган мақсадларимиз йўлида қўиладанг бўлиб турган муаммоларимиз аниқ тасавиур кўринишини ўрганишимиз лозим. Чунки "бу муаммоларнинг қўичилигини янги тамойиллар ва улкан воқеа-ҳодисалар келтириб чиқарган. Шу сабабли бизни ўраб, ҳеч ким ўз ҳолати яшай олмайдиган, ҳамма парса бизга боғлиқ бўлавермайдиган, юксак мақсадларга эришилши йўлидаги интилишимизга жиддий хамф-хатар солиб турган бу дунёнинг ўзи нимадан иборат эканлигини чуқур тушуниб олиш жуда муҳим".¹ Бу жараёнини туғри тушуниш учун даставвал жамият тарихини ақши билиш зарур.

Халқнинг тарихий онги унинг ижтимоий тафаккури орқали умумийшонини қадриятлар ҳисобланган шатанпарварлик, адамийлик, ҳаққонийлик, ҳалоллик, ахлоқ-одоб-диллик, ҳақлик, меҳр-оқибатликлик каби юксак инсоний қадриятлар ва оддий мақсадларга эга жамиятни қуриш билан донмо узвий боғлиқ бўлиб келган.

Инсон қамолотида эриниғида бутун тарих давомида ниҳоятда машаққатли ва чуқур зиддиятларга тўла оғир йўлни босиб ўтган. Жамият тарихида қанчалик-қанча қудратли даштлар, империялар пайдо бўлган, кейин емирилган, сошлал тўқнашчулар оловни бир сулоланинг ҳукмронлиги кулга айлашиб, иккинчи сулоланинг ҳокимияти ўрнатилган, ижтимоий оқим тўқнашларида юзага чиққан айрим гон ва тушунгалар нуфусдай ёришиб, буддизм, христианлик ва ислом каби диний таълимот ва эъти-

қадлар тарих синоидан ўтган, илмий билимлар асрлар она ҳажонга тарқалган. Улар ҳозиргача жамиятнинг муҳим омиллари сифатида сақланиб келмоқда. Тарихнинг айрим саҳифаларини қарақтмай туриб, маънавий маданиятнинг таркибий қисмига айлانган диний тасаввуруларнинг ижтимоий моҳияти ва илдизларини, илм-фанга таянган тафаккур эркинлиги ва уларнинг ўзаро муносабатини аниқлашганда бу жараёнининг сабабларини тушуниш қийин.

Инсоннинг ибтилоий жамоа тузумидан ҳозирги илмий-техника ниқилоби даиригача бўлган тараққиёти, оддий тош ва ёғоч қуролларидан замонавий автоматика, компьютерлар ва атом энергетикаси, ибтидоий чайлавлардан йирик шаҳарларгача, кўчманчи уруғ-қабилалардан буюк миллат ва эллатаргача, ибтидоий погонлиқдан кинот сирларини ўрганувчи космонавтика давригача босиб ўтган тарихи саҳифаларини қарақар эканиси, сон-саноксиз ижобий ва салбий, эзгулик ва азаунийлик, жасурана ва фоқсалии воқеаларнинг гувоҳи бўласиз.

Ҳозирги даврада муайян эътиқод, аниқ улма ва эзгу шиктларга эга, ўз мавқеи ва ҳуқуқини англаган, бистимдон, ўз ватани ва бурчиға садоқатли фуқароларсиз ижтимоий тараққиёт бўлиши муҳкин эмас. Шунинг учун ёш ақлодин тарбиялашда унинг дунёқарашини, билим даражасини, маънавий ва сиёсий саямисини, ҳуқуқ-аъвори умуминсоний қадриятларга мос келиши энг муҳим аҳамиятга эга. Чунки инсон мавқеи жамият моҳияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, шахс қамолотининг асосий манбаи жамиятда, унинг феодиний билим боғлиқ ижтимоий муносабатлар тизимида эканлигини тарих таърибаси тасдиқлаб берган. Инсон моҳияти масаласини, унинг жамиятда турган ўрниши шахсининг дунёсини инфодалончи ўзаро узвий боғланган эътиқод (иймон), ҳуқуқ, бурч, динат (виждон), адолат, ҳалоллик каби қадриятлар орқали туғри илрок қилиш мумкин. Аслида ҳар бир фуқаро ҳаётидаги ўринини ва мавқеини ўз жамияти, ватани, тешарак-ағрофидаги муҳит (онла, меҳнат жамоаси, маҳалла ва ҳ.к.) одилиаги бурчи ва масъулятини ички ҳис-туйғулар ва шиклони орқали чуқур тушуниб олса, у ижтимоий тараққиётнинг муҳим омилга айланади.

¹ Ислам Каримов. "Ўзбекистон XXI аср бўлганида: ҳаёфсизликка таздир, барқарорлик шартлари ва тартиқлиқ қилматлари" Т., "Ўзбекистон", 1997, 16–11-бетлар.

Табиғийки, биз фуқароларимизнинг, айниқса, ёшларнинг дунёқараши ва онги қандай бўлишига бефарқ қарай олмаймиз, келажакда ҳам ҳар томонлама ҳамма топган, бистимдон ва интибарчион, реал ҳаётни тўғри изроқ қила биладиган, онгли ва фаол эркин шахсни тарбиялашимиз зарур. Эркин шахс янаш мақсалини ва ўз мақолини тўғри аниқлаб олишга, ҳуруфий тасаввурулардан оқод ҳолга, ақл-идроқи, куч-қайратига ва қийноғига таслиб, ҳаққа меҳнат ва фаолит билан турмуш шароитини яхшилашга интилашган бўлиши керак. Аммо қишлоқ орасида айрим ироқасиз шахслар ҳам борки, улар турмуш қийинчиликлари олдида оқиб бўлиб, ахлоқсизлик ва ноҳонлик тўғрисида тез истисоллар ва оқибатда иқтимоий тараққийга тос бўлади.

Бизнинг мустақил республикамиз дини ҳаётни қуршати киришти. Аммо бундай тарихий жараён мурексб ўтиш даврида лайло бўладиган ҳар хил қийинчиликларга дуч келмоқда. Бу ҳаёт собиқ совет республикаларининг деярли ҳамма ерида нафақат иқтисодий ва маънавий қашшоқлик, балки ҳар хил ёвузлик ва тўқнашулар, эъраонлик ва қон тўкишлар, қуталиман элликлар ва социал оқибатлар шаклида яққол намоён бўлиб қишлоқ онига ўз тасирини ўтказмоқда. Афсуски, бундай жараён тўқнашлар ҳар хил ҳаққатин ва хитрида чиқиндилар ҳам ҳаққиб чиқмоқда. Улар орасида айрим пайтларга ўзларининг ёвуз ишларига етиш, ўз ҳукмини ўтказишга, турли широрлар ва нироблар билан мустақиллик тўғрисида эришган демократик қонуний динат шайнига доғ туширишга интилоётганлар ҳам пайдо бўлмоқда, унинг асосий қонуни — Конституцияга қарши чиқмоқда. Айниқса, бундай фожиали ақлол Тожикистон, Грузия, Озарбайжон, Чеченистон, Арманистонда намоён бўлди. Шундай мураккб бир вазиятда Конституцион давлат ўз қучини қўрсатиши зарур. Президентимиз Ислом Каримов айтганидек, Ўзбекистоннинг мустақиллигига, ҳауудий ахлитлигига ва ҳафсиалигига раҳла солишган, миллий ва диний адоватин аяқ олдиринган ва эъраонлиқни тарғиб қилувчи, Конституцион тузумга, ҳалқнинг демократик эркинчилигига ва маънаволигига тижоуз қўйлаган шахслар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши

зарур. Зеро, Конституциямизда ҳуфкирлик, ижтлон ва эътиқол эркинлиги масалаларига қатта эътибор берилган.

Утминда ва ҳазир ҳам маънавий ҳаётимизнинг таркибий қисми ҳисобланган исломнинг ҳуқ-итворимизни, руҳиятимиз ва турмуш тарзимизни мустаҳкамлашдаги хизматини унутини муимки эмас. Аммо, қатта сиёсат, давлат ишларида, замонавий ҳалқаро муносабатларни самарали бошқаришда илм-маърифатга ва умуминсоний дунёвий қонун-қондаларга риоя қилиш даар талабдир. Шунинг учун ҳам Конституциямизнинг 31-моддасида: "Ҳамама учун ижтдон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон ҳоқдаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга", деб ёзиб қўйилган.

Олий Маҳжлиса янгича қўбул қилинган "Ижтдон эркинлиги ва диний ташхисотлар" тўғрисидаги Қонун ҳаммага — ҳукумат ишларида ва давлат арбоблари, диний ташхисотлар ва бирча фуқароларга тааллуқли бўлиб, Конституциямизга жуда мос келади. Унга ҳаммамаз чин қалбдан ва ҳурмат билан амал қилишимиз зарур. Бутун эл-юрт бу Қонунни шунчаки ҳўжақўрсинга эмас, балки ҳўқур ўғаниб, юраги билан ҳис этса ва тўғри англай олса, ўлкамизда осойишталик ва тинчлик бўлиши, шубҳасиз.

Афсуски, ижтдон эркинлиги Қонунига эид ҳолда айрим ақлапарастларнинг дин ниробид турли-туман ҳуруфий ташхисотлар билан билиб қишлар фикрини чағитиб, уларни маънавий қашшоқлик йўлига қорайётгани жуда ачинарли ҳолдир. Йирик дин арбобларидан бири айтганидек, "йўқ ерлагини йўқитиб, беозор ва беғубор ҳуқуқлардан сиёсатлонлар ясаб, тиниқ сувни дойқаланитиб, билиқ овласмоқчи бўлаётган қалбдан ва имонан номукамал кимсалар" борки, бушайларга бепарво қараб бўлмайди. Ҳатто, айрим фундаменталист ақлапарастлар итмиий билимларга эид ҳолда жўҳон тарихини фақат ислом асосида ўрганиш зарур, дейдилар. "Исломни ҳўқур ўрганимиздан туриб, — деб ёзади шундай ақлапарастлардан бири, — ўзбек алабиёти, санъати тарихини, ҳалқимиз табиати ва санъатини, миллий олатларини ва яна муҳими, илму фан, фалсафа ва тафаккур тарихини ўрга-

иниш мумкин эмас". Бундай бирёқлама ёнашнинг ён айланиш тарбиялашга, қоласерса, мамлакатимизнинг истиқболига қатта путур етказиши мумкин.

Малаимат юксалган ҳозирги замонда ҳам баъзан узок ўтмишдаги сингари социял ва миллий низолар туран-туман беъмани гоялар ва хурофий тасаввурлар шаклида пайдо бўлиб, минглаб кишиларнинг ётганини қуритмоқда, шаҳар ва қишлоқларни айлантроқда. Президентимиз кўрсатганидек, "бутунги кунда хавфсизлик ва барқарорлик йўлида пайло бўлаётган таҳдидларга тегишли муносабатда бўла олишнинг ўзинида етарли эмас. Мажбур хаф-хатарларнинг табиатиини тўғри тушуниб етишимиз керак. Уларнинг манбаларини ва ўзаро алоқаларини вақтида аниқлашимиз ларкор". Бунинг учун ҳам ўзимиз сабоқдарини билиш, тарих тажрибасини жисдий ўрганиш зарур.

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг барча хурофий таълимот ва тушунчалардан озол ўқуминисоний тоқлар ва миллий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган дини жамини қуришга киришди. Бундай маъсулнати тарихий вазифани бажаришда шу дини жамиятта хос, бозор иқтисодига асосланган мафкура руҳидаги эркин, жасур ва билимдон фуқароларни тарбиялаш биринчи даражали вазифа этиб қўйилди. Юқорида қайд қилинганидек, энг қудратли иншаб чиқарувчи кучлар, нам-маърифат, фан ва техника ёилларни умуминисоний қадриятлар руҳида, ўзинини танитган ватанпарвар, мустақиллик гояларига содиқ қилиб тарбиялашда қал қияувчи роль уйнайди. Илк ўрта асрларда яшаган буюк мутафаккир Абу Райҳон Беруний: "Агар илм-фан нур сочиб турмасе, яхшиликни ёмонликдан ва ёмонликни яхшиликдан фарқ этиш мушкул бўлиб қолур эди", деб бежиз айтмаган. Шарқнинг улут сиймоқларидан ажойиб файласуф Носир Хисроининг: "Жаҳдат — ўлимлур, билим — гирилик", деган сўзлари ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.

Демак, даставвал, мустақил республикамизнинг порлоқ келажаги, халқимизнинг тўх ва фарокон турмуши ҳам фан-техника ва илм-маърифат билан бевосита боғлиқ.

Ислом Каримов. "Ўзбекистон XXI аср ёрласида: хавфсизликка таълим, барқарорлик ингитлари ва тараккоти сафолатлари", 11-бет.

Шуни алоқила қайд қилиш лозимки, ҳозирги пайтда шахсининг индивидуал белгиларигина эмас, балки унинг тафаккур ва виқдон эркинлиги асосида маънавий бойликка, ахлоқий покликка, жисмоний камолотга етказилган ёки унга тўққинлик қиладиган барча шарт-шароит, восита ва омилларини билиб олиш низоқтада муҳимдир. Президентимиз Ислом Каримовнинг қатъиян ва оқилона кўрсатганидек, истиқболга юз тутган келажаги буюк республикамиз олдида турган "ёндиги асосий вазифа кишиларимизнинг мустақил фикрланга ўрганиши, ўзига ишончининг орта киришидир. Чунки тафаккур озол бўлмаса, онг ва шуур таъиндан, қўлликдан қутулмаса, инсон тўла озол бўла олмайди". Бу доно фикрнинг нақалар тўғри эканлигини тарих тажрибаси кўп марта тасдиқлаган.

Ислом Каримов. "Мамлакатимизнинг йўлида". Т., "Ўзбекистон", 1998, 274-бет.

ИЛМ-ФАҢ, МАЪНАВИЯТ ВА ЭЪТИҚОД

Антик замон мутафаккурларидан бири инсон учун энг муҳим ва қизиқарли омил инсоннинг ўзи, деган экан. Асрлар давомида киши нафақат ташварак-атрофдаги табиатни, балки ўзини ўзи билишга, ўз моҳиятини тушунишга, жамиятга тутган ўрин ва мавқеини аниқлашга, ҳаётида учрайдиган турли муаммолар ҳақда ўз тақдирини тушуниб ҳақ қилишга интилиб келган. Ҳозиргача инсон табиатида, унинг ички ҳиссий туйнуллари ва тафаккурларида ҳали ўрганилмаган ва ечимланган жумбоқлар борки, уларни фақат фан, техника ва илмий тадқиқотлар орқали билиш мумкин. Чунки инсон иқтимоий тараққиётнинг бош омил бўлибгина қолмай, шoir айтганидек у дунёдаги энг олий маъжудот ва чексиз комитетнинг бебаҳо ноёб тождир.

Илк жамиятлар пайдо бўлганидан кейин, айниқса, антик кулдорлик даврлан бошлаб, инсон моҳияти ва қадри мутлақо янгича тадқиқ қилина бошлаган. Эриксиз қулар кўнчилигини танкил қилса-да, улар олам ҳисобланмасдан ишчи ҳайвон даражасига туширилган. Инсон ва инсонпарварлик фақат ҳукмрон табакларга хос бўлган. Антропологик, яъни олам ҳақидаги муаммолар эрқин фуқаролар тақдир, уларнинг ҳис-туйғулари, маънавий ҳаёти ва жисмоний қиёфаси, ахлоқ ва маънавий турмушининг қамраб ояган ва барча фалсафий, эстетик, диний таълимотларда ўз ифодасини топган.

Диний мафкура тўлиқ ҳукмронлик қилган ўрта асрларда феодализм тузуми юзга келиши билан инсон эркинлиги ва тафаккури маънавий жохатдан ақидавийлик қонун-қондаларига бўйсундирилган. Масалан, христиан дини илоҳиёт ва фалсафаси инсон муаммоларига ало-

ҳда эътибор беради. Унинг худоси олам шаклида тэрифланиб, инсоннинг барча табиати ва фаолияти ҳудо образига бўйсундирилади. Феодал ҳукмронлик қилган иқтисодий ва иқтимоий-сиёсий тузумда шахсия бутунлай қарам қилган крепостной ҳуқуқ асосида итоттўйлик тартиблари муқаддаслаштирилган эди. Жаҳон динларидати ягона Парвардигор образи диний таълимотта бешош энг олий даражадаги идеал сифатида намоён бўлади. Ҳар бир таққолор инсон бутун ҳаёти ва фаолиятини ўша идеалга эришишга интилиши шарт ҳисобланади. Бунинг учун киши барча ақл-ишроқи ва ирозасини ҳудого, яъни илоҳий кучга итот қилишга бўйсундириши зарур. Марксизм таълимоти ҳам асли ақилнинг эътиқоллар даражасига кўтарилиб, кишиларни "пораққ келажак" ғовига итот қилишга чорлаб, деярли бир арим аср давомида миллионларнинг эътиқолига айланган. Жаҳонда социалистик тузум сиририлиши туйғайли унинг сохта таълимот эканлиги аён бўлади.

Инсон ўз моҳиятини оламни билиш, ўтмин сирларини ўрганиш, эски хатоларини бартараф қилиш, янги ҳаёт бунёд қилишга тўхтооисиз изланишлар, жондай қурашлар орқали аниқлаб олади. Ўтмин хотираси маънавий ва маданий тараққиёт учун муҳим омиллардан бири бўлса, асрлар давомида тўпаланб келган тажриба инсоннинг камол топишига энг зарур аҳим ҳисобланади. Чунки инсон табиат яратган биологик маъжудот бўлибгина қолмай, даставвал, меҳнат фаолияти туйғайли муайян табиат ва тафаккурга эга бўлган иқтимоий шахсдир. Узоқ вақт файласуфлар еча олмаган асосий сирди ҳужумқ ҳам шундаки, инсоннинг моҳияти унинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ. Инсонни шахс сифатида юзга келтирган, унинг иқтимоий қиёфасини шакллантирган, ўзини-ўзи англашга, ҳаёт максалларини ва маънавий кунесини тушуниб олининга сабаб ҳам унинг иқтимоий меҳнат фаолиятидир.

Демак, инсон моҳияти жамият моҳияти билан узвий боғлиқ, шахс камолотининг асосий манбаи ҳам жамиятда, у фаолнинг қўрсатганган муайян иқтимоий мутосабатлар тугумили. Инсон ўзини шахс сифатида фақат жамият яратган ва яратётган моддий ва маънавий бойликлар таъми-

Ҳақиқатга, адолатга, яхшиликка, гўзалликка интилиш фақат инсонга хос хусусиятлар. Шахсининг маънавий дунёси унинг билимидан ташқари ахлоқий ва эстетик тасаввурлари билан ҳам ифодаланади. Чунки инсоннинг қиёфаси тафаккур ва билимдан ташқари проза, ҳикоят, туйғу, ҳаяжон, заъв, ҳанас каби хусусиятлари билан белгиланади. Сениш ёки нафратланиш, ёмон кўриш ёки маъзуқ топиш, умид қилиш ёки бир нарсадан воз кечиш каби ҳиссий ҳолатлар ҳам инсон шахсига хослар. Ҳатто инсоннинг билимга интилишини ҳам ундаги олди қизқичқандлик билангина эмас, балки муайян эҳтиёжлар, истак ва ҳиссиётлар асосида пайдо бўлади. Чунки терең билимга эга бўлиш учун билимни сениш, унга меҳр қўйиш зарурдир. Билан ақаллига ҳам бўлиши мумкин. Чиннакам билимга эҳтиёж қаҳр-ғалаб туйғуси асосида уйғошиши мумкин. Хуллас, улут мутафаккир Гегель ибораси билан айтганда, дунёда ҳеч бир буюқ нарса инсонгаги буюқ заъв-си яратилмаган.

Албатта ҳаётнинг ўзи ҳам инсон табиати сингари турли эҳтиёт ва қарама-қаршиликларга ўла. Асрлар давомида эҳтиёт, яхшилик, адолат, ҳақиқат учун кураш инсон қиябини дарғага солиб, унинг бутун ҳис-туйғуларига таъсир қилиб келган. Шунинг учун бир доимчилик айтганидек, кишиларнинг ҳис-туйғуларисиз ҳеч маҳал кишиларда ҳақиқат қадирини бўлмаган, бўлмайдиган ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Илмий тафаккур ва ҳуруфий тушунчалар орасидаги эҳтиёт ҳам ҳақиқат учун кураш жараёнида яхшилик ва ёмонлик, адолатчилик ва эҳтиётчилик, ростгўйлик ва қазовоблик каби ахлоқ категориялари орқали намоён бўлади. Кишининг амалий фаолияти ҳам қарама-қарши бирликдан — лаязат ва қиябчилик, бахт ва мусибат, осойишталик ва жиддий кураш, эҳтиётчилик ва турмуш мунқалликлари, хурсандчилик ва ҳафатарчиликлардан иборатдир.

Кишилар абдулдулдул эҳтиётчилик эришиш, адолат ва ҳақиқат ўрнатиш, ёвуз ва қиябчиликлардан, яраме ола-лардан қутулиш йўллариин топишга интилиб келганлар. Киши билади қувонади ёки қиябланади, ёқими ёки йохуш, фойдали ёки зарари, гўзал ёки қунуқ, ошоби ёки бодал ҳолатда бўлади. Мазкур ҳис-туйғулар ва тушунча-

лар бевосита инсоннинг маънавий дунёси билан боғлиқ бўлиши нафосат ва ахлоқий тасаввурлар сифатида тарихий ўзгаришчан характерга эга бўлиб, ҳар даврада замона талабига қараб ўзига хос мазмун касб этади. Кишининг яшаш мақсади ҳам, барча маънавий эҳтиёжлари, эҳтиётчилик-орзулари ҳам адолатга муайян тарихий, иқтисодий-иқтисодий муҳит билан белгиланади.

Ушбуни мутафаккирлар қиябчи яхшилик ва ёмонлик манбани инсоннинг маъму табиатида, унинг ҳуру-ҳақиқатида, бахтга интилишида деб билганлар. Ҳатто баъзи алломулар ахлоқ-ошоби, ҳаёт ва муҳит шароити билан боғлиқ яхшилик ва ёмонлик, хайроқлик ва ёвузлик ҳақидаги тасаввурларини адолат ва ўзгариш деб таърифлаганлар. Аслида, шунга қарамай ва ҳақиқийлик ҳам инсоннинг ахлоқий қиёфаси билан боғлиқдир. Поқ қиябга ҳақиқат тез ўрланади ва кенг очилади, ёвуз шахсларга чин ҳақиқат ётар. Шунинг учун ҳам нафос кишилар учун қиябчи ҳақ ижодияти ва доимчиликларининг доно фикрлари, эҳтиётчилик ва ҳақиқийлик тушуничалари мутлақо беғина. Антик замон мутафаккирлари гўзаллик фақат эҳтиётчида, деб беғина айтмаганлар. Ушбуни давронинг таниқли ашоби машҳур Сервантеснинг "Дон-Кихот" асарига бир аёл "чи-ройли бўлиш учун нима зарур?" деган саволига, "ахлоқий пок бўлиш" деб жавоб олади. Улуғ адиб Беруний "Ҳақиқатини билиш учун аввало ўз руҳининг қиябчи ки-шиларини йилан олаирузи (ёмон) хусусиятлардан, ашоби ҳақиқат олаида кўр қилиб қувачи сабоқлардан, яхши одаб бўлиб қолган қиябчилардан — ҳақас, рақобат, хирга буйсулиш, ҳақчилик учун кураш ва шу қиябчилардан тоза-лаб сонининг лозим", деб насабат қиябчи эди.

Ҳақиқатини билиш билан ахлоқий илолат интилиш инсоннинг амалий фаолияти ва ижодия намоён бўлади. Амалдир (тақриба) ҳақиқатини аниқловчи ҳақчилик во-сита бўлса, объективлик ушбу билишдаги биринчи шарт-шароитдир: ҳақиқат ва эҳтиётчи кўрқу ёки эҳтиёт билан эмас, онгли равишда эҳтиётчи орқали киши қиябига жо бўлади. Ҳақиқат, адолат, яхшилик қиябига доимо заъв, гўзаллик ва ахлоқий қувват бағишлайди, унинг гармоник тарзда шаклланишида ва ахлоқий тараққиётида муҳим омил ва ёрамеги ҳисобланади.

Буюк Шарқ мутафаккирлари ўрта асрлар даврида ҳаёқ маънафатларини ёқдлаб инсон ақлоқи ва унинг бақти ўза меҳнатида, эркини ижодида экзистенциини куйлаганлар. Нариги дуйдағи нисия бақт ўринга реал ҳаётнинг ўзида жаннат бунёд этишга чорлаган атоқли инсонпарвар олим ва ҳрессе шоир Умар Хайём ақлоқли тараққиётнинг марказида доимо инсон тақдир ва қамолоти ётали, деб алоҳида қайла қилган эди. "Адолатни одамнинг тожи" деб ҳисоблаган, "ҳақиқат изловчи" поэм билан машҳур бўлган Носир Хисрав ўзининг иёёнкор шеърларида инсон ақидроксини, меҳнати, одоби, ижодий қабиллати ва эркини улугулаган, подонлик, зулим, ёвузлик ва иктимоний теги-сизликни аёйсиз қоралаган. Хусрва Деҳлавий айтган экан: "Қар кимдаки бўлса кйши табият, одамийлик юксак унла нирқот. Яқинлиқдир кйши ишлар повеси, яқинлиқдир гўзалликнинг мовси".

Албетта, ўрта асрларда адолат, яқинлик, ёмонлик қабил тушунчалар қандай иякка намоён бўлмасин, маънавий жихатдан ўза замонасизга қизмат қилувчи юялар билан бевосита боғлиқ бўлган. Ҳатто, Марказий Осиё ҳудудида қулдорлик пайдо бўлган даврада жамиятга табақчаларнинг ёркин ифодаини сифатида иктимоний-фалсафий фикрлар билан узвий боғлиқ зарлуишлик (зороастризм) диний таълимоти ҳуқуқот тузумга тўла киммат қилган. Маъмур таълимотнинг негизинда ақалстик тасаввуфлар, кйин иккин ўзаро қарма-қарши куч — нур ва зулмат, эъзулик ва ёвузлик, ақшлелок ва ёмонлик ётади ҳақда унла дашринг гоявий курашини ифодалайди. Антик замонда буқдай фикрлар билан бир қаторда ақшлелок ва ёмонлик, эъзулик ва ёвузлик ҳудолари тўтрисинадаги тасаввуфлар ва ақшоналар кеиғ тарқалган, уларнинг об-рассари тасвирланган ақшойиб ҳайкал ва расмлар яратилганлиги бизга интик замон таровидан маълум.

Шунинг алоҳида қайла қилиш дозимик, киши турмуш шароити, моддий ва маънавий ҳаётини ўзгартирини фикат иктимоний муҳит билангитона эмас, инсоннинг муствикел ақидроксини ва ироласин, шахс эркинлигини билан ҳам бевосита боғлиқдир. "Берганига шукур" қилиб, гайриғабийни кучлардан мадала кутиб ўтирган подон киши ҳеч вақт фалса ижодкор шахс бўла олмайди, унинг эркин, иродаси ва фалонит доираси қар тивондизма чекиланган бўлади.

Ҳаётда яқши орзу-нинтлар, аму умиллар тиги, булут-син бақтини англатмайди, чиннакам бақт-синаатта инсон фидат онгли меҳнат ва кураши орқали эришади. У қадим даврадан буён "Ҳақиқат, кайрихоҳсин кима?", "Адолат ва фаронилик нимадан иборат?", "Қандай ишан керак ва бақтин қандай топини мумкин?", "Тсаварак-атрофдаги иктимоний тузум ва сошлал муҳитнинг, табиятнинг ижобий ва салбий тивонларини қандай фарқлан ва тушуиниш мумкин?" қабил қўллаб саволларга жавоб кутган. Лексин ибтидоний даврадан бошлаб маъмур саволларга берилган жавоблар кўпинча ҳурофий тасаввуфларга кўланган, илоҳий афсона ва гоялар билан суворилган. Шунинг учун қадимги мутафаккирлар илмий билимларини, айтқисса, фалсафани илоҳиёт билан боғлаб, иккин кил ҳақиқат ҳақида мулоҳаза қориганлар, улар асрлар давомида ҳатто илм-фалсини илоҳиёт кимматига қўйишга ҳаракат қилиб келганлар. Аммо илгор тасаввуфга эга бўлган айрим мутафаккирлар фалсафани диндан ажратиб, уни бутун фанларнинг онаси, илмий билимларнинг асоси, борлиқни тушуиниш синтези, деб ҳисоблаганлар. Ҳатто ҳудонинг энтроф қилган буқдай фикрини қадимги Юнонастоиннинг энг машҳур доминманди Аристотель ҳам қўллаб-қувватлаб, фалсафани "илмлар анифбоси", реал борлиқ тўтрисинаги билимларнинг универсал тизими, барча нарсва ва буюмларнинг энг ақий тамойили ва сабабларини ўрганувчи маънавий билим, деб ҳисоблаган.

Абалый туганмас сирларга кўланган борлиқни тўтри илрок қилишга интилиб келётган инсон ибтидоний даврдан бошлаб ўзининг кундалик, кайф тўла машаққатли онир ҳаётини тўтри ақшқ билимлар билан энгиллаштиришга ҳаракат қилган. Билим даражаси шивонда наст бўлган ибтидоний кишилар ҳақиқатни, борлиқ сирларини даставвал мифология, яъни турли-туман ифсонавий ҳикоя, эртак ва ривонлар орқали тушуитиришга интилганлар. Ёзув пайдо бўлгунча тўқилган ривон ва қўшиқ, эртак ва ҳикоя, афсона ва дostonларда халқнинг ижобий тақрибаси, инсоннинг ақшойиб фалонитлари, юксак ақлоқли нормаларни ўнла мужассамлаштирган образлар яратилган.

Айрим олимларнинг таърифида, даставвал миф билиний шаклда ҳар кил эътиқот, ури-мат, аму, орзу-нинт,

одоо ва ҳулқ-атвор қонуни-қончаларини ўзида мужассамлаштирган. Ибтидоий мифлар бир томондан табиат ва инсон тўғрисидаги доно интуиция (ҳақиқатни бевосита пайқаш) билан мистиклизм (айри-биринчи кучларга ишониш) тасаввуруларининг мураккаб аралашмасидан иборат бўлса, иккинчи томондан, унда мизманий тушунчалар, ахлоқ нормалари, баъдий ижод ва киши тафаккурининг қудрати фантастик шаклда қарор топади. Мифда бир томондан киши ҳаётидаги аҳиллик, эзгу исбобий фазилатлар акс эттирилади, иккинчи томондан салбий, ёвуз ниятлар, ёмонлик келтирадиган образлар гавдаланади. Унда билан инсоннинг табиат устидан эришган дастлабки ғалабаси, ўткир тафаккур ила чинакам ҳақиқатни идрок қила билиши билан бир қаторда йўл қўйган даҳшатли хитоларни туйғайди, бемаъни хурофий тасаввуруларга беришиб, ҳар хил бефойда маросимларни бажаришни каби қарама-қарши эътиқотлар мавжуддир.

Фалсафий тушунчалар муайян дунёқараш, ижтимоий онгининг маънос шакли сифатида мифологиядан тублан фарқ қилади. Фалсафа оламга ва инсонга умумий қараш назарисини, табиат ва жамият ҳодисаларининг келиб чиқиши ва мавжудлиги тушултурувчи илмий тизим сифатида намоён бўлади. Фалсафа тафаккурининг ташқи шакллари тўғрисидаги таълимот эмас, балки "бўрича моъодий, табиий ва руҳий буюмлар" тарққотишининг, яъни дунёнинг бутун конкрет мазмуни ва уни билиш қонуналари тўғрисидаги таълимотлар. Аслида фалсафа фани оламни билиш тарихининг якуни, янгиланган ва ҳулосаси сифатида намоён бўлган.

Қадимги Эллидада илмий тафаккур тоштининг нуралири, аниқ фанларнинг дастлабки шаклланиши Шарқда аж олган йирик диний ҳаракатлар даврида рўй бера бошлаган. Милоддан олдинги VII-V асрларда Ҳиндистонда янги диний эътиқод — жойнанизм, Урта Шарқда зардуштийлик заминида пайдо бўлган, янги дин талабига мос дуалистик эътиқодлар, Ҳитойда буддизм таълимотига янги руҳ киритишга интилаган конфуцийчилик шувар жумласидандир. Юнонистонда ҳам бу даирда янги диний оқим — орфизм кенг тарқалган эди. Ярим афсонавий қаҳрамон — шоир Орфей асос солган маъзур таълимот мазмун аҳлининг дун-

ёқларини — мифологияга қарама-қарши бўлган. Орфизм таълимотида жон билан жисмининг мифологияга ҳос дастлабки бирлиги бузилган. Инсоннинг билувчилик қобилияти худони мушоҳада қилишга қаратилган эди. Мифологияга оқирталлиги ҳёт ердаги ҳаётнинг длаоми ҳисобланиб, жон қандайдир жисмий мужуд деб қаралган, орфизм эса оламни куял қратган деб, оқирталлиги ҳаётни роҳат-фароғат билан, ердаги ҳаётни азоб-узубат билан бонлаб, жоннинг жисмдан ажралиб чиқуши тўғрисидаги тоғони тартиб этади. Жисм туноҳга бонган бўлиб, у ўлади, жон эса пок ва абадий шайди.

Кун мамлакатларда илк даимлашган пайло бунган даврда табиат ва инсон биланлигига асосланган мифология индирозга учрайди. Йилари оламни диний образлар орқали идрок этган шахс эътиқолида борлиқини фалсафий тарзда тушуна бошлайди. Натилжада дастлабки афсонавий тасаввурулар оламни идрок қилишдаги янги тасавуруларга энд келади.

Мазмуки, "философия" сўзи қадимги Юнонистонда милоддан аввал пайло бўлиб, шокта сўздан ташқил тоган: "фил" /муҳаббат/ ва "софия" /донинимандлик ёки донолик/. Унинг маъноси "донинимандликка муҳаббат" ёки "доноликни сенинг" демакдир. Ўзбек классик адабиётида "дониниманд" сўзи "файласуф" маъносда ишлатилади. "Философ" атамасини донинимандлик муҳтис маъносиде Герекхит киритган. Унинг таърифида, "табиат сирли бўлишини истайдн". Кимки шу сирни очса ўша файласуф, яъни донинимандлик дўстидир. Герекхит табиатни тоғмай ўргатишини насинг қилиб, "фалсафа билан шуғулланушни кишилар кўп нарсани билишларни зарур", деб айтган эди. Шунинг учун ўша даврада билишга ҳисман ҳисман, ҳар хил мамлакат ва халқлар ҳаётини ўргатувчи ҳақили сийёқларни "файласуф" деб атаганлар, олам тўғрисидаги барча билимлар маъжумта "фалсафа" деб ном берганлар.

Изоҳиёт ҳиссиётга мувожаат қилади, кўр-кўрона, бемухтодла мифотчиликни талаб этгани ва эвазига нарини дунёда муқотлот тарзида жамнатни яъна қилади, фалсафа эса аҳдта, мантиққа мувожаат қилишга ҳақирлади, шубҳани текшириб кўриниши талаб қилади, ҳақиқатдан

боннка ҳеч нарсани баъда қилмайдн. Янги замон фалсафаси бarcha буюмларни даставвал ўрганиб, кейин ҳулюса қилади, илоҳиёт эса буюмлар тўғрисида, уларни ўргатмасдан мулоҳаза қилади. Илмий фалсафа гайритабиий кучларга ҳар қандай ишонишни мутлақо рад қилган ҳолда борлиқ сирларини ва муаммоларини илмий тафаккур орқали ҳал қилиш йўлларини ахтиралади ва шу асосда рационал тавсиялар кўрсатишга интилади.

Дин ҳам бошқа таълимот ва ишоратлар сингари ҳаёт масалалари, жумладан, инсон моҳияти, унинг мавқeд, янаши каби муаммоларга ўнча жавоб беради. Дин инсон эътиқоди, маънавий дунёси, ҳис-туйғулари, ахлоқий ва эстетик тасаввурлари билан боғлиқ мураккаб дунёқараиш бўлиб, у ўнча ҳаёт муаммоларини ечади ва жавоб беради. Диний олднй ҳаёлий афсона ва тўт-ибодатгина деб таърифлаб бўлмайди. Ҳуло тушунчаси муайян эҳтиёж сифатида кишиларни бириктириш, уларни қонун-қонла ва тартибга ўргатиш, ҳис-туйғулари ва дилсин қапоатлантириш воситаси сифатида юзага келган. Диний таълимот ўтмишда киши маънавий эҳтиёжларини қондириб, табиат оламидаги ва ижтимоий ҳаётдаги хилма-хил ҳодисаларни, фантастик равишда бўкса-да, тушунтириб беришга интилан. Ҳозир ҳам бarcha динлар инсон олдига турган турли муаммоларни замонга мослашган ҳолда талқин қилади.

Элшунос ва динишунос олим С.А.Токарев таъкидлаганидек, бarcha динлар фроний дунё ёзуликларидан қутулиш, яхшиликка интилиш ёнлари билан сугорилган. "Диний таълимотлар, — деб ёзади у, — ниҳоятда турли-туман шаклдаги эътиқодларга, ҳар хил диний — мифологияк намуналарига қарамай, аслида, бир хатта муаммони ҳал қилади: кишилар ҳаётидаги ёмон (ёшу)лик ва жабру жафолар қардан пайдо бўлган ва улардан қандай қутулиш мумкин? Жавоблар ҳар хил бўлсада, маъмуни бир хил". Жаҳон динларининг ҳаммаси ҳаёт, янаши таълимоти сифатида юзага келган, бarcha мулоҳаза китоблар (Алессо, Забур, Таврот, Инжил, Қуръон)да маъмур ахлоқий-тарбиявий масалалар асосий ўринида ёлғизлади. Буюк рус ёзувчиси Л.Н.Толстой ҳар бир инсон учун дин бoш масала, уни ҳаёт мақсадларига берилган жавоб, деб таърифлайди. Ф.М.Достоевский эса ҳар бир халқда хос диний

эътиқоднинг асосий моҳияти яхшилик ва ёмонликни ажратишда, деб ҳисоблайди.

Жаҳон динларининг янвоччилиги аслида унинг умуминсоний қадриятларга таяниб, инсон ахлоқий ва руҳий қамолотига эър таъсир ўтказиб келганинигиласир. Ўзбекистон Республикаси Президентини Ислам Каримовнинг 2000 йил сентябрида Тошкентда бўлиб ўтган диндорларнинг халқаро анжумани иштирокчиларига табриконамасида динга шундай баҳо берилган: "Дин инсон руҳини поклагни, оламлар ўртисида меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлаш, миллий ағналарини асранга хизмат қилиши билан ҳар қандай жамият ҳаётида муҳим ўрни тутадн." Бунга маълуматимиз тарихида диннинг тутган ўрни яққол далил бўла олади.

Ўзбекистон азал-аввалдан қадимий динлар ривож топган макон сифатида дунё цивилизацияси тарихида алоҳида мавқeга эга. Бизнинг кўп миллатли ўлкамизда бугунги кунда мусулмонлар билан бир қаторда кўншаб диний конфессия вакиллари ёнма-ён, аҳлиликда, ҳамкорлик қилиб яшаб келаётгани бarcha динларнинг моҳияти эзгулик ва яхшиликка хизмат қилишдан иборат эканлигини тасдиқлайди. Бу мубарак заминда бизнинг аجدодларимиз боннка дин вакилларига доимо ҳурмат билан қаргани, мана шу юрт озолиги йўлида улар билан бирга кураш олиб боргани, мустақиллик ва демократияни мустаҳкамлаб янги жамият барпо этишда елкадош бўлиб, ҳамкорликда меҳнат қилаётгани бarchaга шенир.

Диний дунёқараиш орқали инсон асрлар давомида ноҳақлик, адолатсизлик каби ҳуқумрон тартибларга қарини порозилигини билдирган, аммо шу билан бирга "бағри тoш дунёга" нисбатан ўнча итбатқўйликни сингдириб келган. Айрим кишилар борлиқ оламда оқсизлиги туфайли гайритабиий кучга итбат қилиш, гўёки абадий яратилган илоҳий тартиб-қоидаларга бўйсуниниш зарурити деб тушунганлар. Улар турмуш шароитига фoал таъсир ўтказиш ўрнига бутун маънавий дунёси ва ҳулқ-атворини бarcha маълуклар устидан ҳуқумрон ҳисобланган олиш мазкулотта мослаштирган.

* "Ўзбекистон аабиёти ва олимоти", 2009 йил 15 сентябр.

Диний таълим оламни иккига бўлади: бир томонда — гўёки шарҳларигор яратган ҳар кунги турмуш муҳити ва инсон ҳаёт феодалити, иккинчи томонда — қандайдир илоҳий куч — худо ва у билан бондиқ ҳар хил пмс-жисслар мавжудлиги ва уларга бомулоҳаза итоат қилиш зарурлиги. Диний таълимчиларга қараганда итоатгўйлик "худоининг қудрати" билан пайдо бўлган. Барча динларнинг руҳонилари яқиндлик билан табиатда ва жамиятда бўй берадиган турли дхотиалди машҳур ҳодисаларни худо қуврати билди бонглаб, кишиларнинг ғайритабиий куч олдига оқиб келишларини таъкидлаб, унга ҳар томонлама итоат қилиш керак, деб тарғиб қиладилар.

Илоий билимлар кўр-кўрона итоатгўйликни инкор қиладди. Албатта, киши учун ишонч нисбатда зарурлар. Лекин кишининг ишончи кўр-кўрона эмас, балки ҳуқуқ билан асосида, яъни бир нарса ёки ҳақиқатнинг чинлигини ва унинг моҳиятини аниқлаб, тушуниб олиш асосида пайдо бўлса ижтимоий тароққисига ижобий таъсир қўлади.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, диний эътиқодлар худо, пийғамбар, фариниш, иблис, аялиб, арвоқ ва бошқа хил пмс-жисслар билан бондиқ тушунчаларига бўлиб қолмай, балки асрлар лаваимида шаклланиб келган турли урф-одатлар, ижтимоий ва оилавий турмуш нормаларини белгилаб берувчи қонун-қонда ва ахлоқ кодекс ҳамлар. Дин кўп мамлакатларда узоқ давр қонунчилик, сул ишига ва ҳатто халқаро муносабатларга ҳам аралашиб, ўз таъсирини ўтқизиб келган ва келмоқда. У билан айрим кишилар, яъни руҳонийлар бутун оилга феодалитини, истаъоли ва умрини бонлаб келгилар. Ҳозирги даврда айрим мамлакатларда диний партиялар, диний кассаба ташкилотлари ва биримчалари ҳам мавжуд.

Диний тасаввурларга асрлар оина аяллама-аялод ўтиб шаклланиб келган миллий урф-одатлар, ижтимоий ва оилавий турмуш амаллари ҳам ўз аксини топган. Одат кишининг иккинчи табиати ҳисобланади ва шунинг учун ҳам у зўр консерватизмга кучга эга. Баздан диний туста кирган ижобий урф-одатларни эскирган салбий дастурилардан ажратиш қийин бўлади. Шунинг учун ҳам айрим кишилар ҳануз сақланиб келаётган баъди ҳурофий дастуриларнинг моҳиятини тушуна олмай, уларни миллий аълолар

билан аралаштириб юбордилар. Диний эътиқод ва дастуриларнинг келиб чиқилиши ва моҳиятини туғлиқ тушуниш учун кишиларнинг турмуш шароити, оламни билиш қобилияти, тиффукхурини, яъни диний эътиқодларнинг ижтимоий ва гноссологик илдишларини ҳам ўрганиш зарур.

Юқорида қайд қилганимиздек, дин ўзига арша дунёқараш сифатида табиат оламидаги ва ижтимоий турмушдаги хилма-хил ҳодисаларни илоҳиёт билан бонглаб фантастик равишда бўлса-да тушунириб беришга иштилади. У муайян таълимотлар тизими шаклида табиий ҳодисаларни, турмуш масалаларини, ижтимоий ўзгаришларни ўнча сачла ва бу таълимотларга кўр-кўрона ишонини ва итоат қилишни талаб этади.

Албатта, дин ҳуқуқроқ бўлган қадимги ва ўрта асрлар даврида Шарқ халқлари ўзларининг аъли оилу-умидларини, инсонпарварлик, аълишлик, тенглик, бирларлик ғояларини муайян ижтимоий муҳит таъсири остида диний шаклда ифодалаганлар. Ҳаттоки муқаддас китоблар ҳам бирталай ғайритабиий, хомхалд ривоятлар ичида халқ илоди яратган зўр баъний образлар, аълоий ҳикматли сўзлар, дурдона фикрлар кўп учрайди. Шунинг учун ҳам муқаддас китоблар ҳозиргача ўз мавқисини сақлаб келмоқда. Авесто, Таврот, Инжил, Қуръон ва ҳадисларда ҳам дунёвий муҳаббатни, ҳақиқатни, инсоний фазилатларни ўзгалоли ривоятлар, умуминсоний қадриятлар ва қонунқондилар кўп учрайди. Бу жиҳатдан Тавротдаги Езраининг иккинчи китобида фольклордан олинган битта ривоят диққатга сазовор. Унда дунёда нима энг кучли — шаробини, полиноми, аълами ёки ҳақиқатни, деган маънада баъс кетади. Ривоятда шундай ҳикоя қилинади:

"Эрон подшоҳи Дорониинг ётқонхонасини қўриқловчи тўртта ўспирин йилит ўшро баҳсланиб, ким ҳақиқатни аниқдан учун пошшонинг олдида борадилар. Доро бутун Эрон ва Миқдонидаги қатга амалдорлар ва дошшмандларни тўтлаб йилитлар кўтарган муаммага жаноб беришни буюрди. Биринчи йилит қуйидагича мувожаз қилди: "Эй, узоғ арбоблар! Шароб қандай қувратли? У барга кишиларнинг қайфиятини кўтарали ёки бузиб қамга солади. Маст киши дўст-бироларларини унутиб, баъдан уларга қарин қилинчи қилидан чиқаради. Лекин эс-хушига келган,

қилган ишларининг ўзи уқлади, ҳам чекади. Кишини шундай аҳволга солатилган шароб энг қуяратли эмасми?». Иккинчи йигит эса: «Эй, улуғ арбоблар! Ҳаммани ўннга бўйсундирган энг кучли подшо эмасми?», дейди. Учинчи йигит сўзга чиқиб: «Эй, улуғ зотлар! Барча буюк подшолар ва эрлар ҳукмронлик қилаётган шаробдан ҳам қуяратли ким? Хотин эмасми? Аёл подшошарини ва барча кишиларини туюқди Киши хотинсиз яшай олмайдди. Агар киши олтин, кумуш ва қimmatлиқлар тошларини тўплаб бойлик ортирса ҳам чиройли, тўла аёлни уратса ҳеч қандай бойлик унинг қўлига кўринмайди. Подшонинг машуқаси унинг ўнг томонида ўтириб нозу қарашмадан билан шох тоғини осиб, ўз бошига қийиб, бетига пинашюк уриб эркалаганини ўзини кўрганим. Шундай бўлса ҳам подшо машуқасидан кўзини айирмай, кулса кулиб, хафа бўлса суйиб эркалатган. Демак, хотиндан эфр куч борми? Тўртинчи йигит эътироз қилиб бундай дейди: «Ҳамма нарсадан ҳақиқат буюк ва қуяратли. Бутун олам ҳақиқатга иштиради На шароб шароб, на подшо ва на аёл, тоштанги тақводордилар, нисоимит фарзандларининг бари алоҳидсиз, уларнинг ишлари ҳам шундай, уларга ҳақиқат йўқ, шунинг учун улар ноҳақликдан ҳалок бўлганлар. Ҳақиқат эса энг қуяратли куч, абадуллаҳ янайдан ва ҳукмронлик қилади. Унда юз-хотир қилиш ва кишиларни табаҳхилан йўқ, аммо у доимо оқиллик тарофдори, адолатсизлик ва ёвузликни рад этган, ушн ҳамма машкулайдди. Унда ҳеч қандай мутуфиклик йўқ. Ҳақиқатда ҳам қуярат, ҳам подшолик, ҳам ҳокимлик, ҳам улуғворлик мужассамлашган». Шунда тўпланган амалдорлар баланд овоз билан: «Ҳақиқат буюк тантана ва ҳамма нарсадан кучли», деб хитоб қилинган».

Ҳақиқат учун кураш асрлар давомида инсон қалби ва тафаккури, ижобий ғазилатлари, алоҳид ва яхшилик учун кураш билан белосита боняқ бўлиб келди, унинг йўлида қанча-қанча машхур шахслар қурбон бўлди. Ҳақиқат тушунчаси фалсафада ва ҳаёқ тилида бир хил маънога эга эмас. Фалсафий нуқтан назардан бу атам объектив ва субъектив, абсолют ва инсбий ҳақиқатларга бўлиб ўрганилади. Ҳақиқат воқеликнинг фикрлиги чинакам инталокош, у кишиларнинг ироласи ва ҳоҳишига қараб тузил-

майди, балки акс эттирилган объектнинг мазмуни билан белгиланади. Чин ҳақиқат кўр-кўрона итват асосида эмас, балки турмуш муаммоларини тўри ҳал қилиш, аниқ исботлаш, жиддий мантйқий далиллар асосида инноттириш йўли билан аниқланади. Шундагина ҳақиқат киши онига, қалбига ва ҳиссотиғига сингиб, унинг камол топишига ижобий таъсир ўтказади.

Фан фақат муайян талабларга таянган ҳолда ҳақиқатни билиш ва тушуниш инстигани боняланади, айрим шахсларнинг фикри ёки орофи билан эмас, балки ҳар томонлама текширилган, жиддий исботланган илмий ҳулосалардан ва танқидий анализдан иборатлар. Илмий тафаккур мослашини билмайди, у фақат амалда аниқланган далилларга асосланади, унга энгилтаклик, итватгүйлик, кўр-кўрона эътиқод ва таҳминийлик ётир. Фаннинг ички тараққийот қонуни ҳам аслида ҳақиқатни билиш ва ўрганиш эътиёжидан ва танқидий изланишлардан ташкил топади. Олим учун ҳақиқат муайян буюм ёки ҳодисани ўрганишдаги билим манбаи ва таъинлар. Шу тўғрйли илм ақли доимо буюм ва ҳодисаларни юзакни ўрганимасдан, ала ҳам чуқурроқ, кенгроқ ва ҳар томонлама ўрганишга, ҳақиқатни тўлиқ аниқлашга иштилади. Кишининг вьж-дончилиги ҳам ҳақиқатга бўлган муносабати билан белгиланади. Ҳақиқат қанча атичқ бўлмасин, кишига доимо чинакам тўлалик ва алоқий қуярат бағишлайди, унинг ҳар томонлама шаклланишида ва алоқий тараққийотга муҳим омид ва ёрзамчи ҳисобланади. Кишилар абадуллаҳ яхшиликка эриниш, алоҳид ва ҳақиқат ўрганиш, ёвуз ва ҳабиҳ ниятлардан, ярамас олатлардан қутулиш йўллариини топишга иштилиб келганлар. Уларнинг бу йўлдаги изланишлари, коқсақ юқлари, азалий орту-умиллари огзакни ижода, ҳар хил таълимот ва назарияларда ўз ифодасини топади.

Фалсафа нуқтан назаридан муайян жамият ҳаёти муайян шаронининг маҳсули ва унинг тақийс қилишга лойиқ ёки қораланили доим деб топилаган яхшилик ва ёмонлик қатерориларини — кишиларнинг ижтимоий тарихий эътиёжларини қондириши ва шу эътиёжларни ифодаловчи истор қучларнинг манйфестларига ёршам бериши ёки тўқсонлик қилиши мумкин бўлган тушунчалардан иборат. Машхур

тушулгалар ҳам тарихий ўзгаришчан характерга эга бўлиб, ҳар даврада эъмонисига қароб ўзига хос маънун касб этади. Антик давр фойласофлари кўпгина ахлоқий ва ёмонликнинг мубоини инсоннинг маъқум табиатида, унинг ҳуш-ҳаловати, бахти интилишида деб билганлар. Ҳатто ахлоқ-ошоби ҳаёт ва муҳит шароити билан боғлиқ деб қаровчилар ҳам кўпгина ҳама ёмонлик ҳақидаги тасаввусларин абадий ва ўзгариш деб эъдон қилганлар. Илоҳиётчилар эса маъқур категорияларин худонинг ироаси ёки абсолют руҳда деб билганлар. Буюк Шарқ мутафаккирлари, юқорида айтилганидек, халқ манфаатларини ёқиб, инсоннинг ахлоқий илоҳиёт билан боғлиқ эмаслиги, унинг бахти ўз меҳнатиде, эркин ишомда эъмонинини қуйганлар.

Кини турмушининг тараққийи аслида эъгу орзу-ниятларга таъинган инсон эркинлигининг ўсиши, ҳар хил объектн, субъектн розлариш етиб чиқриш орқали рўй беради. Ҳаёда яхши орзу-ниятлар тинч, беғубор бахтин англатмайди, инсон бахти фақат жағулик йўлидаги ҳаракат орқали рўёбга чиқади. Сошлал амалларни, турмуш қийинчиликларини қў-қўна итот аз тақдирга тан бериш йўли билан етиб бўлмайди. Турмушдаги бахт-саннат, яхшилик, адолат, ҳаққат ва инсон эркинлиги учун кураш орқали ўриштилади, уларсиз турмуш тараққийи ва шахснинг камолоти ҳам бўлиши мумкин эмас. Юрбошимиз Ислам Қаримов қайд қилганидек, чинакам демократияга нафақат тинимсиз ақлий аз жисмоний меҳнат орқали, балки ҳаётнинг ячин-чучутини топиб, қийин, ҳатто фожали тажрибаларин ҳам бошдан кечириб, отир синон ва курашларга бардон берибгина эришиш мумкин. Қилин қанча эркин аз ироасиз бўлса, у ҳуруфий тунунча аз тасаввуслар ўрига шушчалик чуланиб, ҳаётнинг барга қийинчиликлари олинса оқиллик қилади.

Хилма-хил воқеаларга бой давримизни, қун сайин ўзгариб бораётган турмушининг, эъмонининг барга ўзгаришларини илмий тафаккурнинг қуарати аз ишомкор нурларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Инсон наъини яратмасин — моддий меҳматлар, автоматика аз телемеханикага асосланган ҳар хил завод аз фабрикалар, узоқ йўлини икен қилувчи турли транспорт аз алоҳа воситалари, гуллаб-йишган катта-кичик шаҳар аз қишлоқлар, дўлабали ин-

шоотлар аз ранг-баранг бору бўстонларининг пайдо бўлишда ҳар томонлама тараққий қилган фан аз техниканинг самарати ҳиссаси бор. Илмий тафаккур кинишнинг бишим даражасини нисбатда келтириб, табиатнинг янги аз янги сирларини ошганга, чексиз кононини забт қилиннга, мате-риенинг энг майда зарралар аз оламни ўриштишга, борлиқ аз тараққийининг қонунларини қилиф этиб, ҳақиқати табиат қушларини ҳақлашганга, асрлар ола узоқ ўтминга саҳҳат қилишга аз ҳазрини давр ижтимоий воқеаларини чуқур ўри-тиб, келажакни олдиндан қуришга имкон беради.

Албатта, фан ҳама нарсани биришанга аз охиригача билса олмайдн. Лекин инсон тафаккурининг бишим им-конияти чексиз: бутун биз келажакни нисбатан қуироқ би-ламиз, эртанга эса билимимиз бутунга нисбатан яна ҳам ошадн. Улуғ мутафаккир шоир Абулқосим Фирдавсий ба-ганисек:

Ҳар илдан эшитсан бир сўз,
Ўрган уш келма қундуз.
Бир шуъласи дилга тушган он
Билурсенким, ким бисон.

Ўрта асрларда илмий таълимоти, Қуръон аз ҳадис-ларни бишим ҳам илм ҳисобланган. Ҳатто дунёвий бил-имларни ҳам баъзилар Алоҳи қалбга жо қилиш, унинг сифатларини чуқур ўриштин аз тақдир этиш ҳиссаси деб билганлар. Айрим илоҳиётчилар Алоҳ таълимотиши ҳаққий илм сифатиди тан олганлар.

Шариқнинг буюк мутафаккирлари илм-фанни юксек даражага қуариб, унинг инсон учун энг муҳим омил экан-лигини ўзларининг асрлариди қайд қилганлар. Туркий ада-биятининг бизга маълум бўлган илк намуналариди бири санъатан "Ҳибот ул-Ҳақойиқ" асарининг муаллифи Аҳмад Юғнакий (VII аср) туркий ашарларга исломий одоб қиладн, маънавий-ахлоқий камолат сирлариди таълим беришга, илмий-билимларни ўришанга қорлагн. Буни даст-аввал ҳосониди боб сарлавҳадридн ҳам илган мум-кин. Масалан, ундаги биринчи боб ("Диннаул-ашвал") — "Илм манфиати аз ҳақолатининг зарари ҳақда" деб атал-ган. Маълумки, Қуръондаги илк нозил бўлган оятлар "Иқра", яъни "Ўқи" деб бошланади. Илмга ташвиқ этин

ислом маънавиятининг энг муҳим асосларидан бири эканлиги Аҳмад Юғнакий асарларида ўз ифодасини топган. Мазкур асар, Муҳаммад пайғамбарнинг "Илм Чини элида бўлса ҳам ўрганиш" деган ҳадислари араб тилида келтирилган ва ушбу ров туркий тўртликлар шаклида шарҳланган. Муаллифнинг таърифида, "Саодат йўли билим билан билинади. Билим эгаси аяфот этганда ҳам унинг номи боқий қолади, аммо билимсиз киши тирилишда ҳам ўликдан фарқи йўқ", деб хулоса қилади у. Шoir билим эгаси бўлган аёл кишини эрлар қатрифта қўлади, билимсиз эр-кисни эса аёлдан ҳам заиф билади.

Аҳмад Юғнакий билимсанъатини қоралаб, яна Расулдулоҳ ҳадисларидан: "Тағрир ҳеч қачон ижодчиларни азиз қилган эмас", деган фикрни келтириб, илм қадрига фақат маърифатдан ошам етмас, нолонга эса насихат бефойдадир, дейди. Унинг таърифида, билим туганмас бойликдир. У фақир кишини бой этади, илм эҳлини эса араб ҳам, аҳам ҳам олдишлайди. XI-XII асрларда туркий тилда ижод этган Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий ва бошқа ислом оламшарҳи буюк шомалари ижодига Аҳмад Юғнакийнинг таъсири зўр бўлган.

Айниқса Юсуф Хос Хожиб ўзининг "Қуталғу билик" ("Бахтга элтувчи билим") номли аjoyиб асарининг бош қаҳрамони — ислом маънавиятининг бош тимсоллари ҳисобланган Ақл ва Билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат қиладиган энг асосий омил деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, агар Бойлик, Оmid, Бахт ўтқиғич бўлса, киши қўлида доимо турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўринини боса олади.

Илк Урта аср маданиятининг буюк намончаларидан Маҳмуд Қошғарий асарларида ҳам илм ўрганиш ташвиқ этилиди, жаҳолат, қилбру ҳаво қиралинди, сарҳоят ва ҳиммат, инсонпарварлик ва билимдонлик улуғланади, илм аҳлига ҳурмат, мардонлик ва ҳушёрлик ҳақидаги байтлари янграйди. Унинг машҳур "Девони"да инсонни илм-ҳунарга чорлайдиган сатрлар мазкур:

Оним киши сўздан олгил ўнгит,
Эту сўзи эшитсанг дилга сингит.
Илм-ҳикмат ўргитгин, бўлма қайсар,
Ҳиммати йўқ мақинчок йўл йўқтар.

Улуғ мутафаккир Форобийнинг фалсафий таълимоти моддиятга қўра илоҳиёт қадомидан тубдан фарқ қилиб, илмий тоғлар бистан йўғрилганлигини таъкидотчилар қай қилганлар. Унинг асарларида, айниқса, "Илм ва савиятнинг фазилатлари" рисоласида илм, билим ва илм ҳақидаги таълимот анча изчил ва мукаммал таъкид этилган. Мазкур фикрлар унинг инсон ҳақидаги таълимотлари учун хизмат қилади ва унга бўйсундирилади.

Носир Хисрав таърифида, илм ва ақл одамни ҳақиқий инсон рутбасига эриштира, подонкин эса уин одамий-дик даражасидан четлатирилади. Унинг "илм" тушунчаси фақат диний ақллар билан чекланиб қолмай, балки бутун дунёвий билимларни ўз ичига олади. Носир Хисравнинг фикрича "Кишилар орасида ақллари ақлий лаззатга иштиёкли. Шундагина у умумий лаззатга эришади. Фақат одам илм ўрганишдан лаззат топади, бу ҳис ҳайвонларда йўқ, илмнинг ҳар бир поғонаси ана юқори-роқ поғонага олиб келади, демек, билимнинг четариси йўқ," — деб ёзгани у "Зол ул-мусофирин" ("Сафир қилувчилар йўл анжоми") номли китобида.

Маълумки, моддий неъматлар яратиш киши фаолиятининг энг муҳим ва биринчи шароити ҳисобланади. Кишилар асрлар давомида ижодий меҳнат асосида аста-секин билимни ошириб, табиат сирларини ўрганиб, инсон учун шару бўлган хилма-хил буюкларни яратганлар. Сўнгги юз йилдан ошдиқ давр ичиде олматлар-сўнгги йўл билан тахминан бир миллион табиий эҳлининг бирикмасларини ҳосил қилганлар ва икки миллионга яқин табиатда аспсида бўлмаган моддаларни яратганлар. Ҳозир шундай пластмассалар машкули, улар қаттиқлиги жаҳаддан жаз, чўян, балхн ҳатто пўлатдан қолшмайди, шу билан бирга мазкур металллардан турт-беш марта енгил. Инсоннинг пайдо бўлганидан бери биология фанининг ривожланиши туфайли муҳит ва шаронтни ўзгартириш, сўнгий тап-ланиш ва уринтиш йўли билан ўсимликларнинг бир неча минг янги павлари ва 400 дан ошдиқ қорамол, 150 хил от ва 250 га яқин қўй турлари яратилган. Агар қадимги Юнонистонда олманинг атиги икки хил нави бор деб ҳисобланган бўлса, ҳозирги вақтда биринги ресублика-миз ҳудудида мингдан ортиқ олма нави машкул.

Фан ва техниканинг турсириб ўсиши туфайли инсон оғир жисмоний меҳнатдан қутулиб, амалда раванжга топмоқда. Юз йил муқаддам инсон фойдаланган энергиянинг етмиш фоизи уй ҳайвонларидан, ўн беш фоизи инсон кучидан, олти фоизи сув, шамол ва кўмирадан олинган бўлса, эндиликда энергиянинг фақат уч фоизи инсон кучидан, бир фоизи ҳайвон кучидан, қолган 96 фоизи кўмир, газ, нефть, шамол, ер ости қўлини суварни, суи оқими ва ҳокимолардан олинмоқда.

Табиат ва жамиятни эркин равишда талқин қилишдаги ютуқлар ўстиришда асрлар давомида ҳўм сўрган ҳуруфот ва подонияк билан мурасасиз ва жиҳдий қўриш на-тижасида қўлга киритилган эди. Фаннинг объектив бори-лиқни тўғри ўрганиш ва ижтимоий тараққиётга ёрдам берувчи бисмилар тизими шифатида танилашни учун ни-ҳоятда узоқ вақт керак бўлди.

Албатта, ҳозирги даврдаги кишилик жамиятини ўтган даврлар билан мутайко таққослаб бўлмайди. Замонамиз ниҳоятда мўраккаб ва хилма-хил сўсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришларга бой. Йирик ижтимоий тўғаришлар ва ҳозирги илмий-техника инқилобидан тўсири ости-да неча юз миллионлаб кишиларнинг турмуш тарзи, онги тубдан ўзгариб кетди. Ҳозирги жамият ўзининг тузили-ши жиҳатидан жуда ҳам уққан ва қарамма-қарши динами-к тузумдан иборатдир.

Табиийки, бундай мўраккаб ва ишқиятлан жамиятни бонқариш ва тўғри ижтимоий тараққиёт йўлидан йўнал-тиришга уни фақат ҳар томонлама илмий ўрганиш на-тижасида эришилди. Бундай оғир ва масъудиятлан бази-фани барча ижтимоий фанларнинг, шу жумладан, соци-ологид фаннинг ютуқларида асосланган ҳолаа амалга ошириш мумкин.

Замонавий илм-фан ва маърифатининг энг ажойиб ҳа-датларидаги бири унинг инсоншарартигидан. Ижтимо-ий тараққиёт умумий қўнушларининг ишқан механиз-мини ўрганиш, жамиятни илмий бонқариш учун зарур амалий тақлифларни ишқаб чиқиб, ижтимоий ўзгариш-ларни илмий асосда тақсифлан ва режалаштириш каби аниқ тадқиқотлар маъқум мақсадлар ёки илоҳиёт, охи-риг, париги дунё тушунишлари билан боғлиқ эмас, балки

киши тирикчилига инсон учун, унинг эркин, ҳар томон-лама ривожланишини учун зарур шарт-шароит яратиб, уни бахт-савиятга қўлиш учун зимат қилади. Масалан, биз мустақил тараққиёт йўлига ўтиб янги жамият бунёд қилишга киришдик. Республикамизда миллий давлатга ҳос бўлган ижтимоий-иқтисодий, маънавий баркамол ва тираққий эитан демократик ҳуқуқий давлат яратмоқда-миз. Президентимиз қўрсатганидек, ҳозирги даврда "ма-мажидитини жадал ривожлантириш борасидаги дастурий на-иифаларни амалга оширишда фанга ва илмий ифрату-зиямани ривожлантиришга тоғт муҳим аҳамиятга эга". Чўшқи илм-фан ва техника Ватанизмининг миллий дав-латчилиги ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу олижаноб режаларни амалга оширишнинг ўзи қандай соиьал оқибатларга олиб қилиш, янги ижтимоий муносабатларнинг шакллани-шига ёрдам бериши мумкинчилигини эътиборга олиш за-рур. Бизга қандай модалй боғлиқлар, қандай техника яра-тилмасин, биринчи гада, унинг ишқонга ва ижтимоий муносабатларга таъсири қўла тутилиши шарт. Жамият тараққиётининг иқтисодий қўнушлари кишига бевосита эмас, балки бивосита, ҳар хил модалий, маънавий омиа ва шахтларда намоён бўлувчи ижтимоий қўнушлар тиз-ми орқали таъсир қилишини умутмаллигимиз керак.

Айрим шахсининг индивидуал белгиларитима эмас, балки шу шахсин маънавий бонлиққа, асоқий постикка ва жисмоний камолотга етказилган ёки унга тўққилиқ қўлалиган барча шарт-шароит, восита ва омилар ижтимоий фанлар диққат марказида ҳам туради. Шахсининг шаклланишини бонқариш учун унинг тараққиётини бел-гилувчи умумий шарт-шароитни аниқлабгина қўлмай, шахсин камолотга етказишга бевосита таъсир қўрсатади-ган барча омиларни муфассал ўрганиш зарур.

Ҳозирги давр ижтимоий тараққиётининг асосий оми-ли инсон оқилигининг эътироф қилиса, жамият ва доки-мент маъқен ҳам инсонга бўлган муносабат, юксак гума-нистик гоғларни амалга ошириш билан белгиланади. Мус-тақил республикамиз ўзининг ички ва ташқи сўсий, барча амалий фаолиятида кенг омианин, ҳар бир шах-сини фаровон, тинг ва осоғишга турмуш кечирини, эр-

кин, тўқ ва соғлом яшаши учун имкон яратишни бон назифа қилиб қўймоқда.

Афсуски, шундай мураккаб, масъулиятли бир даврада бозор иқтисодиёти энди шаклланиётган бир пайтда. Президентимиз қийд қилганидек, африм кишилардаги бепарволик, Ватан ва Мислат манфаатларига бепарқ қараш, бутунги ва келгуси аалодлар тақдирини учун масъулиятсизлик ҳолатлари уларнинг маънавий қилиқчилиги туфайли содир бўлмоқда. Ҳозирги мураккаб вазиятда Конституцион давлат ўз кучини кўрсатиши зарур. Юртбошимиз ўзининг "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кифолатлари" номи асарида айтганидек, Ўзбекистоннинг мустақиллигига, ҳудудий ахлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни анж олдирадиган, зўранонлиқни тарғиб қилувчи, халқнинг демократик эркинликларини, маънавиятга тажонуз қиладиган шайхлар, жамоат ҳаракатлари қонунидан ташқирин бўлиши зарур. Конституционимизда ҳурфикрлик, анждон ва этиқод эркинлиги масалаларига қатъа этибор берилганлиги бежиз эмас. Юқорида номи зикр этилган асарда: "Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маърифатини юксалтириш, миллий уйғониш тоғисини рўёбга чиқарадиган янги аялдонни юнга етказиш даалатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади", деб алоҳида қийд қилинган.

ДИННИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА УНИНГ ИЛК ШАКЛЛАРИ

Ҳозирги замон фанн кишилик жамиятининг пайло бўлиши ва иқтимоий-иқтисодий муносабатларининг шаклланиши тарихини анча анж ва ишончли тасвирлаш имкониятига эгадир. Асримиз қўлга юритган илмий тафаккур ютуқлари пафқат иқтимоий-иқтисодий тараққиётини, балки узок ўтмишдан шаклланиб келган маънавий ва маънавий жараёнини қийта тиклаш ва уни даврма-давря арақлашта, берча тарихий ва иқтимоий ноқеаларини ҳаққоний таърифлашга қодир.

Одамнинг келиб чиқиши ва унинг онги ҳамда тафаккурининг шаклланиши жараёни анча мураккаб ва тидиқ-ятларга тўла муаммодир. Бу муаммони ечини, унга тўри жавоб бериш мақсадида қўлаб мутафаккирлар бош қўтирганлар, турли таълимот ва қарашларни яратганлар. Мазкур муаммо ибтидоий жамоа даяридан бонлаб куртак отиб, илмий тафаккур ва диний тасавурлар орасидаги турли шаклдан қарам-қарши фикр ва мулоқазаларга сабаб бўлиб келган.

Кейинги бир неча аср давомида олимлар орасида илмий ижобий билимлар олдин пайло бўлганини ёки диний ҳурофий тасавурлар, санъат олдин юзга келганини ёки диний мифология келби савоатлар атрофида жиддий тортипувлар давом этиб келмоқда. Ҳозирги гайриилмий таълимотта бериладан Ғарб алломалари ва айниқса илоҳиётчилар тўёки диний тасавурлар инсон пайло бўлиши билан унинг қалби ва онига сингдирилган, яъни тутма қарашлар деб ибтидоийлик ҳаракат қилиб келмоқдалар. Уларнинг фикрича, иймон, диний этиқод, илоҳиёт масалалари оламзот тушуна олмайдиган, қандайдир гайридан келган ҳис-ғуйлардир.

Ғарб тарихчилари сўнгги икки аср давомида диннинг дастлабки шакллари ва ибодатлар тўғрисида муҳкама ва мулоҳаза юргизиш келмақдалар. Диннинг тарихи ва назариясига онд чет эл адабиётида энг кенг тарқалган умуний тоғ: "Ани бутун даврларга ва барча халқларга хос универсал институт (ташқилят)дир". Лемак, бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, дин инсон билан пайдо бўлган ва у билан ибидулабд яшайди. Ғарб тадриқотчилари дастлабки диний эътиқодлар қандай, ҳайси шаклда пайдо бўлган ва қандай белгилари асосий ҳисобланган, деган саволларга жавоб беришга иштилоб, ҳар хил тайриқотчи назариялар, йўналишлар ва маънавлари яратганлар.

Албатта, ҳар бир дин, шу жумладан ислом ҳам, махсус диний фалсафаси ва назарияларга таяниб, ўзини энг асл ва ҳақиқий деб ҳисоблайди. Бироқ, шунга қарамайдан, тарихда айрим шакллар диний ҳақиқат ва у ёки бу диннинг келиб чиққани инсон табиати ва руҳини билан бондиқ эмаслигини исботлаш учун таъриба ҳам ўтказиб қўрганлар. Мисалан, тарихий маълумотларга қараганда, буюк аждоҳимиз Ўбурнинг набириси, XVI асрнинг иккинчи ярмида яшган Ҳинистоннинг "энг доно ҳукмдорларидан" Акбаршоҳ, тарти тайринисини бўйса-ла, галати бир таъриба ўтказган. Атоқли диклат арбоби Жаҳоқарал Неру таърифлаганбек, ҳинда халқининг фароқлиги учун кўп куч сарф қилган, "ҳинд миллатчилигининг оғаси" деб таинилган бу улуғ ношо ҳар хил диндаги кишилар билан диний мароудда биҳс на суҳбатлар ўтказиб келган. Бу биҳслар, — деб ёзади Неру, оғилга, Акбарин уш динига кириштига интилган бошда дин вакиллари ҳисобланган энг хўр уламоларнинг маъбулияти билан тутаган ва улар ўз мақсадига эриша олмаганлар.

Мусулмон ҳисобланган Акбаршоҳ ҳисдунизм дини вакилига уйданиб, сиёсий фалоятлига шикдон эркинлиги тариқлари бўлган. Ўз сиёсатини тўғри амалигини таърибаля исботлаш мақсадила ҳар хил мустабид халқ ва динга мансуб кишиларнинг энди тутилган 12 та фарзандини қортиб олиб, уларга қараб турувчи гуни эматалари билан бирга бозилд леворик айрим қасрга қамаб қўйини буюради. Шу тариқа маъбуслар ташқи дунёдан мутлақо ажратилган ҳалда 12 йил давомида қаср ичинда яшайди-

лар. Бозалар 12 ёшга тўлагч, шоҳ ҳузурига турли ирқаги ва шатлиги мансуб уламолар тушганидади. Бу ерда ҳазир бўлганларнинг даярли ҳаммаси диний ҳақиқат туғма, инсон муайян динга мансуб бўлиб тутилди, деган фикрни ўртага ташлаганлар. Акбаршоҳ бу фикрга қарини чиқиб, инсон қамолотида дин ёки ирқ эмас, даставвал таълим-тарбия ҳал қилувчи омил эканлигини айтди ва гуналар тарбиясига бўлган маъбус бозаларни келтирини буюради. 12 йил мобоилига жамиятдан мутлақо ажратиб қўйилган бозалар на бир тилини, на бир динини билимаганлар. Улар қандайдир ношайқ товушлар чиқариб, ўз фикрини имо-ишоралар билан тушунтиришга ҳарикат қилганлар.

Бундай таърибаблар тарти дин инсон психикасининг туғма ҳусусиети эмаслигини қўрсатса-да, умулан диннинг моҳияти ва келиб чиққанин илмий жиҳатдан исботлаб бере олмаган. Бу мураккаб жумбонни фақат кейинги йилларда ўтказилган илмий тадриқотлар асосида замонавий фан ўнча ҳал қилган. Аслида бевосита диннинг келиб чиққани масаласига келганда, илмий нушдан маъридан қайси тасаввурлар — объектив ҳаётнинг кузатилиши ёки хато ва ҳурофий қуранлар олдн пайдо бўлган деган фикр эмас, балки у ёки бу диний тушунчалар, ҳиснат ва ибодатлар қачон ва қандай тарихий шароитда дунёга келганлигини аниқлаш энг муҳим калифи ҳисобланади. Шу билан бир қаторда, дин абалити ва туғма, доно зарур ҳалиса бўлмасдан, уни муайян даврда жамият яратганлар, деган тоя илмий динишуносининг асосий тамойилдир. Жаҳонда турли даврда пайдо бўлган мазлаб дин шакллари маъжуд бўлиб, улар дунёқараш сифатида ўз динини ҳақ деб билдиллар. Тайриқотчи тасаввурларини рия қилдиллар.

Диннинг умуий тарихини фақат уни ахлит, муайян қонуи-қондиларга бўйсунган, ҳар хил шикнат ва қарама-қаршилликлар жарайин билан бондиқ, аслида ижтимоий иқтисодий тузуви билан белгиланувчи ижтимоий онг шакли деб қараган ҳалла ўрганиш мумкин. Бу дегани ҳар бир динини ўзини келиб чиққани, таракқиети, уни пайдо қилган конкрет тарихий шароит ва у яшайтган жамиятни ўрганиш ҳам демақлар.

Умулан олганда дин тарихини уч даврга бўлиб ўрганиш мумкин. **Биринчи давр** — ибидоний жамоа тузуми

шароитида диннинг келиб чиқиши ва шаклланиши. Бу даврда асосан кўнмининг табиат кучлари томонидан эзилганини натижасида унинг оғирига сохта тасаввурлар пайдо бўлади. **Иккинчи давр** — соҳилла табақчаланиши ва давлат тутуми шароитида дин тўлиқ таракқий қилган бўлиб, андизликда инсон факат табиат кучлари олдида эзиллибгина қолмай, тегишсизлик, соҳилла нуам таъсирида унинг оғида кўнминча элқозиллар пайдо бўлади. **Учинчи давр** — илмий-техника таракқийи таъсирида диндан қайтиш (секуляризация) жараёни кучайиб, диннинг оммавий таъсири бир оз сусаяди ва илм-маърифат устуи тура бошлайди.

Биринчи даврни ўрганишда антропология, археология, этнография, тилишунослик ва фольклор кўлга киритган ажибиди киффитлар асосий манба ҳисобланади. Палеоантропология ва археология фанларининг мўлмотларига қараганда инсоният тарихида инхотда узок давр давомида энг қадимги ибтидоий аждодаларимиз — австралопитек, энциантроп, питекантроп, синантроплар ҳеч қандай диний тасаввурларни бисматмаган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX аср ўрталаригача археолог одамлар дунёнинг ҳар ерида — Осиёнинг ва Европанинг жанубий қисмларида, Африканинг кўн жойларида қазинмалар ўтказиб, энг қадимги одамлар суягининг жува кўп қолдиқларини топишган. Тадқиқотлар натижасида бу одамлар тахминан неча йил муқддам, қайси даврда яшаганини аниқлаган. Уларнинг маконларидан қазиб олганин ҳар хил буюмлар, меҳнат қуроллари, ибтидоий одамлар он қилган ҳайвонларнинг суякларини ўрганишган.

1925 йилда Африкада австралопитек (ютиптиз "Аустрарлис" — жанубий, "питекос" — маймун) деган ном берилган одамсимон маймуининг суяк қолдиқлари топишган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, австралопитек ва бошқа антропонидлар бир неча ялз минг йиллар давомида шаклланиб, ҳозирги оғлиш одам (гомо сапиенс)га яқин бўлган.

Кейинги йилларда Африкада ўтказилган тадқиқотларга асосланиб, олимлар одамнинг ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқа бошлаган жараёни икки — уч, балки уч ярм миллион йил муқддам рўй берган, деган фикрга келган.

лар. Чумончи, 1959—1960 йилларда Танганьика ўлкасидаги Олувай гориди инглиз антропологи Луис Лики энг қадимги одамсимон махтукнинг тошга айланган суяк қолдиқларини топишган эди. Энциантроп деб аталган бу маймунсимон одам (миа қутисининг ҳажми 530 см³) тахминан 1 миллион 750 минг йил муқддам яшаган. Антропологларнинг фикрича, энциантроп дарахстан тушиб, ердаги ҳаётга ўтган, тош ва ёнғолдан оддий қуроллар ясаш қобилиятига эга бўлган ва асосан ўсимлик таомларини истеъмол қилган.

Энциантроп топишган жойнинг яқинида кашф қилинган бошқа бир одамсимон маажулодининг суяги, унинг тебарағилари тои қуроллар ва ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари энча таракқий қилган ва тахминан икки миллион йил илзари яшшган махтукларга онд эканлиги аниқланган. 1960—1970 йиллари Африканинг Халар. Омо дарёси қолби ва Руалумф кўли бўйида топишган "инибилармон одам" (гомо габилис) суяги қолдиқлари ва тош қуролларини тадқиқ қилиб, улар тахминан 2-2,5 миллион йил муқддам яшаган, леб фарз қилдишар.

Чинхакм одамсимон махтукларга, шубҳасиз, ўн оддий ишлаб чиқарин қуролларини ҳаёй билашган питекантроп (юнотча "питекос" — маймун, "антропос" — одам) илз қиритини муволиқини исботлашган. Унинг қолдиқлари давлати голландиялик олим Эжен Ёобуа томонидан 1891—1892 йилларда Ява ороқлиги Соло дарёси атрофида ўтказилган қазинималар натижасида топишган. Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, питекантропнинг энг ҳажми тахминан 940 см³ экан. Мисинини ҳажмига кўра питекантроп ҳозирги одам (миа ҳажми 1200—1500 см³) билан олдин ўтган одамсимон махтук (600 см³) ўртисида турати. Қазинмаларда топишган буюмларга қараганда, питекантроп энг оддий, кўнод тои қуролларини ишлаб чиққан, аммо оловни бисматмаган. Қазна суягининг ички томонини тадқиқ қилиш натижасида питекантроп мисининг нутқин бошқаридиган қисми энча ризожланганлиги аниқланган, яъни улар гапга билашган. Питекантропнинг асосий махтукоти термичлик, еминли илзидларини йиғили ва майла ҳайвонларини он қилишдан иборат бўлиб, тахминан 900 минг йил муқддам яшаган.

Энг қадимги одамлар тарихидидаги кейинги босқичи кўрсатуви зўр каинфидатлардан бири 1927—1937 йиллар давомида Хитойнинг Пекин шаҳри яқинида топилган синантроп ("синтой одами") ҳисобланади. Қазинмалар натижасида 40 га яқин эркак, хотин, қари-ён одамларнинг суяк қолдиқларининг топиллиши синантропнинг тўлиқ крфе-сини тиклашга имкон беради. Ташқи кўринишидан пите-кантропга ўхшашроқ бўлса-да, унинг ми яхрим 850-1300 см³ орасида, яъни ҳозирги одамлар миясига яқинлашган. Синантроплар оқсон (қари) ва чакмоқ топили кўроллар дасгашлар, қизик, ёввойи от, айтилани каби ҳайвонларни оқсатганлар, оловдан фойдалана билганлар. Ниҳоятда қалин кул қатламларига (кул қатлами билан 6 метр гача боради) қарашда чўғи учирмасдан узоқ сақланган, яъни олов чиқаришни билмаганлар. Синантроп тилидаги одамлар Европада ҳам топилган. Бундай одамларнинг суяги 1907 йида Германиянинг Гейдельберг шаҳри яқинида топил-ган. Синантроп ва гейдельберг одамлари оловдан фойдала-нишгани учун алча бўлган бўлишган.

Кейинги ўн йилликларга Мерказий Осиёда ўтказил-ган археологик тадқиқотлар бу ҳудудда ҳам одамзотнинг дастлабки маконлари илк тош даврида — мидолдан яу-калги тахминан бир милдон икки юз минг йиллар му-қаддам маъжук бўлганлигини тасдиқлайди. Ферона во-дийси Селунгур гориди ёш болаини елка суғи ва кили-ларнинг тилилари топилган. Шунинг учун ҳам қадимги ажодларимиз фақат феронаптроплар деб номланган.

Инсоник тарихининг кейинги босқичида янлаб чи-қариш фоалияти кенгайиши билан инсон тафаккурда маъжук тушунчалар куртак ота бошлайди, дастлабки ди-ний тасаввуларнинг айрим белгилари пайло бўлади. 1856 йилда Германиянинг Дюссельдорф шаҳри яқинидаги Неандерталь водийсида ер қазини тилиари вақтида тах-минан 150-85 минг йиллар муқаддам яшган қадимги одам суякларининг қолдиқлари топилган эди. Неандерталь деб аталган бу одамнинг суяк қолдиқлари ва яшаган макон-лари кейинчалик жула кўн жойларда учратилади. Неан-дерталь маконлари Франция, Филасин, Англия, Испа-ния, Чехословакия, Африка ва Жанубий Осиёда ҳам маъ-жук эди. Неандерталь суяги на маданияти қолдиқлари

археолог Г.А.Бонч-Осмоловский томонидан 1924 йилда Крымдаги Крйик-куба гориди ва Жанубий Ўзбекистоннинг (Сурхондарё иллати) Тешиктош гориди 1938 йили атоқли тадқиқотчи А.П.Окладников томонидан топилди. Илк тош асри маконлари ва манзиллари Тожикистон, Туркменис-тон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Жанубий Қозғистонда кўнлаб учратилган. Бу ерга одамлар тахминан бир милдон йиллар муқаддам келиб жойлашган. Жула кенг ҳудудга тар-қалган неандерталь одамлари, тарчи бир-биридан (табиий шаронга қараб) меҳнат фозиллиги, маънавий маданияти, баъзан антропологик тузиллиши кўра фарқ қилса ҳам, бу-ларнинг ҳаммаси бир ошмининг туридир.

Диний тасавнулар киши онига бировнинг буйруқи билан бирданига пайдо бўлиб қолмайди. Бу мураккаб жараён ниҳоятда узоқ даврлар давомида муайин тарихий шаронга намоён бўлади. Шунинг учун ҳам неандерталь маданиятига оид турушларнинг баъзи бирлари диний мут-лақо билмаганлар, баъзиларида диний тасавнулар эди куртак ота бошлаган. Олимлар орасида мазкур масалада ҳамон тортинувлар мавжуд. Неандерталь одамнинг суяк қолдиқлари ва у ишлаган бошқа топилмаларнинг кўнлиги туфайли ушунг антропологик тузиллини ва моддий маа-нияти алча тўлиқ тикланган. Неандерталь кишини уму-ман ҳозирги замон адамига кўн; ушунг буйи 150-165 сантиметр, гадалирок, қадди алча тик, кўз косаси усти-даги қўбарик йўқолган, пешона текислашиб икк йўқ бўлган, мианинг ривожланиши натижасида бонг суяк ҳажми катталашган. У горларда янаган, оловдан фойда-ланиш ва олов чиқаришни билган, минебатан мураккаб тош кўроқлари, уй-жой ва буюмлар аслаган. Бу даврда тил ва тафаккур ҳам коллектив равишда олиб бориладиган меҳнат билан беосоти боғиқ ҳолга ривожланади. Меҳ-нат жараёнида кузатиш ва тажриба асосида муайин куло-салар, тушунча ва тасавнулар, яъни мантйик тафаккур пайдо бўла бошлайди. Мантйик тафаккурнинг тақомил-ланган меҳнат кўроқларини яратини мумкин эмас ян. Ушг ўтқарилаган тошлар учига ўткир қирриш тош ўрна-тилган найзалар ва суякдан асалган ҳар хил ўткир учли майда кўроқларнинг топиллиши бу даврда инсон тафак-курининг ўсганлигидан далолат беради.

Неандерталь мақонларинан оғатла йприк хайвонларнинг, кўпичча мамонтнинг, сўнгра каркидон, гор айғи, шимол бунуси, ёшайи от ва бошқа хайвонларнинг суяк-лари кўп миқдорда топилган. Бу ерда кўпичча гўлхан қолдиқлари ҳам учрайди. Неандерталь одамларининг турмуши инсонда онир кечган. Улар ўзларининг тош, суяк ва ёғочдан ясалган кўпол қуроллари билан дахнатди табиат кучлари олдида оқиб эдилар. Уларнинг умри қисқа бўлган. Археологик тадқиқотларга кўра, неандерталь эркакларнинг умри ўртача 30 ёшдан ошмаганлиги, хотинлар эса ундан ҳам кам яшаганлиги аниқланган. Албатта, неандерталь одам инжобий билимлар билан бир қаторда "табиатга қарини курашмишгаги оқибатидан" бир қатор нотўғри, ҳаёлий тасаввурлар иратгани ҳам мумкин бўлган. Балки шундай тасаввурлар асосида баъзи неандерталь мақонларида ўликларни муайян бир тартибда қўмгандир-лар. Шунга асосланиб, айрим олимлар, неандерталь одамларда дастлабки диний эътиқод пайдо бўла бошлаган, деган фикрга келганлар.

Бундай мулоҳазаларнинг пайдо бўлишига иккида кашфиёт сабаб бўлди. Биринчиси — 1908 йилда Франциянинг Безер дарёси яқинидаги Ле Мустье норьян топида жасад қолдиқлари. Жасад унча чуқур бўлмаган гўрга ўнг қўлини бошига естик қилиб, чап қўлини олдинга чўшган ҳолда қўмилган. Гўрда тошдан ясалган маҳнат қуроллари, ўтла қуйдирилган хайвон суяклари ҳам топилган. Айрим олимларнинг фикрича, жасад қанчалар маросим асосида қўмилган: эҳтимол, унга вақтда охирад ва ўлмас жон тўғрисида баъзи бир нозик тасаввурлар ҳам бўлган бўлиши мумкин. Демак, дастлабки диний тушунчалар неандерталь яшган даврда, яъни 150-100 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган, деб фараз қилинади.

Иккинчи археологик кашфиёт — жанубий Ўзбекистондаги Тешиктош гориди қўмилган 8-10 яшар неандерталь бола жасаднинг суяклари ва бошқа топилмалар. Бу маконда ҳам жасад муайян ҳолатда дафн қилинган, ўликнинг бош суяги теғарида эчки ношлари ерга тикланган, қисқа мундат ёқилган олов изи мавжуд. Балки олов ибодат билан боғлиқ маросим ўтказини мақсадда ёқилгандир. Ле Мустье ва Тешиктошда қўмилган жасад бутла-

ниб, ёнбошлаб уқлабган кишини эслатади. Унинг оёқ-қўли боғланган бўлиши ҳам мумкин. Мазкур қўмини маросими айрим қолоқ халқларда ҳозиргача сақланган келган. Масалан, Янги Гвиней палуаслари ўлик қайтиб келиб уруғдонларига зарар етказмасин, деб жасаднинг қўл-оёғини болаб дафн қиладилар.

Археологик тадқиқотлар натижасида неандерталь одамларининг айрим гуруҳларида оғчилик билан боғлиқ баъзи мағик тасаввурлар бўлганлиги ҳам аниқланган. Швейцариянинг Драхенхоль гориди, Германиянинг Петерхел гориди айиқ бош суякларни муайян тартибда жойлаштирилган оғборлар топилган. Олимлар айрим шимолий халқларда ҳозиргача сақланиб келаётган айиқ ибодати маросимларига қиёсан, неандертальликларга ҳам мазкур тасаввурлар мавжуд бўлганлиги, деб фараз қилишган. Горларда истиқомат қилган ибтилоий халқларга айиқ суякларини махсус жойларда сақлаш бу хайвонларнинг қўлайлигига ёрдам беради, деган тасаввур бўлган бўлиши мумкин. Неандерталь очилари ҳар музаффақиятдан ондан сўнг айиқнинг бош суякларини махсус тош шкафларига тахлаб қўйиб, айрим маросимлар ҳам ўтказганлар.

Болқон ярми оролининг шимолий-ғарбий қисмидаги горларда жойлашган илгари ўтга маълуз бўлмаган Крапина шаҳарчасининг номи унча асрининг охирида ила оламида машҳур бўлган эди. Бу ерда археологик қазинмалар ўтказилганда унчама ва тўрттинчи миллатий қатламда 300 га яқин неандерталь одам суягининг бўлаклари топилган. Кейинчалик, 1905 йилда яна 200 дан ошдиқ одамнинг суяк қолдиқлари, тош қуроллари ва хайвон суякларига гўлхан ёнган жойдан топилган. Шуниси қизиқди, топилган одам суякларининг бир қисми майяланган ва қуйдирилган. Кашфиётчилар бу ерда макон қилган неандертальликлар гўласи одамхўрлик (каннибаллизм) билан ҳам шуғулланганлиги, деган фикрга келганлар. Улар одам гўштини гўлханга ишириб, бош суягини янчиб, миёсини "леликатес" сифатида истеъмол қилганлар. Бундай ваҳшийлик Европанинг бошқа ерида учрамайди. Осиёда эса Яна оролада 1931—1932 йилларда ўтказилган қазинмаларда одамнинг 12 та миёси бош суяги топилган, бу ҳам олимларни мазкур факт каннибаллизм билан боғлиқ маросим қолдиқларидир, деган фикрга олиб келган.

Иак палеолит даврининг охирига келиб, тахминан 70 минг йиллар муқаддам, неандерталь маконларида ҳаёт сўна бошлайди. Бу даврдан бошлаб ҳазирги замон киши-лари типидagi одамларнинг шаклланиши, яъни антропогенез жараёни низолига етиб, инсоният тарихида яна бир муҳим ҳодиса — ирислар пайдо бўла бошлайди. Утган аср охирида Вазера лареси воҳиси (Франция)даги Кро-Маньон горида ва Италиядаги Гриммалди горида топил-ган аниги одамнинг тиник вақсиларининг суяк қолдиқла-ри бунга яққол мисол бўла олади. Скелет ва бош суякля-рининг умумий тузиллиши жиҳатдан кроманьон билан гриммалди одами ўзаро ўхшаш бўлса ҳам, узарининг ҳар қайсиси ўзига хос жисмоний хусусиятларга эга бўлган. Бундай маконлар Европанинг анча қисмида, шу жумла-дан, собиқ иттифок ҳукулида ҳам жуда кўп топилган. Тарихта кроманьон номи билан қирган бу одамлар неан-дерталликларга нисбатан анча тараққий этган, ундан кўп жиҳатдан фарқ қилган ва ўзининг барча жисмоний бел-гилари билан тиник гомот сапиейс ("онгли одам") вақили эканлиги аниқланган. Унинг буйи баланд (180смга яқин), мускули кучли, гавдиси тик, кўз косаси устида қабарик йўқ, пешонаси тўри, дати олдига чиққан ва бош суяги қўпчилигини ҳажми катта (тахминан 1560 см³). Гриммалди одамида бир аз негронд белгилари бор.

Кроманьонларнинг моддий маданиятида ҳам анча юксалишлар рўй берган. Даставад тош қуроллар тақо-миллашган, илгари кенг тарқалган жуда оддий парчалаш ёки синириб олинган усули билиш билгга, тош қуролга анча аниқ ва муфассал шакллар берувчи қисиб синдириш усу-ли кенг қўланилган, суяк ва тош қуролларнинг баъзи бирлари ёғочга ўрнатилган. Бир неча қисмдан ясалган қуролларнинг пайдо бўлиши, ҳар хил буюмларнинг кўп миқдорда топилиши ибтидоий техниканинг тараққий қил-ганлигидан, инсон тафаккурининг анча ривожланганли-гидан дарак беради. Кроманьон маконларида илгиринги умумий икки хусусиятга эга бўлган мустье даврига онд тош қурол турлари ўрнида бир неча хил ва ихтисослаш-ган қуроллар топилмаган, шундан ишлаб келинган оғир тош кескичдан танқари, тош пичоқ, найза ва найзача-лар, турли хил кескичлар, қиринчлар, суякдан ясалган

билги игмалар ва қармоқчи учратимиз. Баъзан муайян қурдан ҳайвонларнинг — мамонт, ёвойи от, шимол бу-ғуси каби йилрик жониворлар суякларининг жуда кўп (баъ-зан минггача етаци) топилиши бу даврда одамлар кўпчи-лик бўлиб яшашга ўрганганлигидан алолат беради. Шубҳасиз, улар қурол ишлатишдан танқари ўраб олиб, қуяиб қамаш, тузоқ қўйиб қаби тақомилланган ов усула-ридан ҳам кенг фойдаланганлар.

Демек, одамлар овчилик билан шуғулланиб, аста-се-кин ўтрокликка ўта бошлаган. Энди улар горларга эмас, балки қоллар билан тўсилаган очик майдонларга истиқо-мат қила бошлаган. Доимий тураржойларнинг пайдо бўли-ши ҳар хил чайла ва ертўлаларнинг келиб чиқишига са-баб бўлди. Россия ва Марказий Осиёда кўп топилаган па-леолит даври маконларида атрофи тошлар билан мустаҳкамланган, шоҳлар ва терилар билан ёпилаган ко-нус шаклидаги ярим ертўлаларга фақат суқонларнинг қолдиқларигина эмас, ўчоқ ва почкаларнинг иллари ҳам учрайди. Нима билгизларнинг топилиши бу даврда кий-лом-кечак ва тикуччилик юзга келганлигидан дарак бе-ради. Қатинималарда топилаган жуда кўп тасирий санъат намуналари, безак буюмлари бу даврда инсон тафакку-рининг анча ривожланганлигини, маҳкум тасаввурулар-нинг пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Нихотда кенг ҳузулда қамф қилинган кроманьон маданияти тахминан 40-20 минг йиллар муқаддам ибти-доий бўлганлигининг мустаҳкам шакли — уруғчилик тузуми пайдо бўлганлигидан дарак бериётгани қолмай, яна шу даврда яшаган одамларда дастлабки диний эътиқод ҳам шаклланиб бошлаганлигини аниқ тасдиқлайди. Кромань-он одамлари жасаларининг ҳар хил тартибга қўмганлар, баъзан ўзаро турган жонга дафн қилиб қўйиб кетганлар, баъзан қуйилганлар. Улик махсус қазилган гўрларга бук-ланган ҳўл, баъзан оёқ-қўлини боғлаб, жасаларинг ўзи-ни ёки қалласини қизла раишта бўйб қўйишган. Гўрга ҳар хил буюмлар: безаклар, тош қуроллар, таомлар қўйилган. Баъзан жасани оғир тошлар билан бостириб қўмганлар. Қазинималарда топилаган ҳар хил ҳайкатчилик, ёр дежор-ларига ясалган фалати фигуралар, ҳайвон шаклида ни-қобланган овчилар, қандилар йўнлар тасвири муайян

диний ва маънавий тасаввурулар маъқудланган дарак беради. Тасавирий санъат асарлари ичда сезғарлиқ маросимини адо этаётган, ҳайвон терисидан тикилган кийим кийган жодугарларнинг расмлари, ярим одам, ярим ҳайвон шаклидаги маълумқларнинг тасавирулари, шубҳасиз, диний эътиқод маънавий маданиятда ҳам ўрин олганлигини ва унинг иктемий онг шаклига кираётганлигини кўрсатади. Диний маъмулзга тасавирий санъатнинг айрим намуналари Испания, Франция ва Сахройи Кабир (Африка)даги қоя тошларда, Сибирь, Карелия, Ўзбекистоннинг қўп жойларида ҳозиргача сақланиб келган.

Кейинги босқич — неолит (янгى тош асри) даврида инсоният тарихида жиҳдий ўзгаришлар рўй беради. Европа ва Яқин Шарқнинг қўп қисмида деҳқончилик ва чорвачилик пайдо бўлади. Жамоа ички ҳиётда тенгсизлик юзкудга келяди, аммо иктемий табаккаланиш сезилмайди. Ишлаб чиқаришчи кучлар ва ишлаб чиқарин муносабатлари анча ривожкланили. Буларнинг ҳаммаси иктемий онг шакллари, шу жумладан диний тасавуруларда ҳам ўз аксини топади. Дафн қилиш маросимлари дин билан боғлиқ эканлиги шубҳасиз. Қазилиб текширилган неолит гўристонларида ҳар хил мансий буюмлар, қурол-аслаҳа, оватқ солинган нақшлар ва ранг-баранг бешиқлар учрайди. Демак, кишиларда нарийги дунё, охираат гўри-сидаги тасавурулар анча шаклланиган.

Шундай қилиб, археологик халфиётлар туфайли диннинг қайси вақтларда пайдо бўлганлиги, унинг илк шакллари гўри-сидида баъзи маълумотларга эга бўламиз. Аммо тилсиз археологик материаллар ниҳоятда кам ва сийрак, уларни ганиртириш ва тўлдириш учун этнографик маълумотларга мурожаат қилишга тўғри келяди. Диннинг илк тарихи ва нақшлари гўри-сидида ниҳоятда бой ва хилма-хил фактик материаллар қолоқ халқ ва элатларини этнографик жиҳатдан ўрганиш натижасида қўлга киритилган.

Тотемизм. Юқориди қайда қилганимиздек, кейинги бир — икки аср давомида фанка қўлланган аjoyиб кашфиётлар туфайли диннинг илк шакллари бундан 30-40 минг, балки юз минг йиллар муқддам келиб чиққанлиги исботланибгина қолмай, ҳатто ҳозирги даврда яшётган

айрим қолоқ халқлар турмушида уларнинг ҳамон сақланиб келаётганлиги аниқланганлиги.

Атоқли диншунос олим С.А.Токарев таклиф қилган таснифга қўра, илбишлий диннинг энг қадими шаклларида бири тотемизм бўлиб, у юқори палеолит, яъни илк урушчилик жамияти даврида пайдо бўлган. "Тотем" ёки "ототем" аслида Шимолда Америкада яшовчи туз аҳолининг алгонкин қабилла тилидан олган сўз бўлиб, "унинг уруғи" деган маънони англатади. Тотемизм тушунчаси айрим шаклнинг ёки бир гурӯҳ кишиларнинг, уруғ ёки қабиланинг кўпинча қандайдир бир ҳайвон ёки ўсимлик билан, баъзан жонсиз моддий буюм ёки табиат ҳодисалари билан гайритабиий ақилиги, ҳатто қон-қариндошлик алоқаси бор деган эътиқодни англатади. Бу динга ситимчулар ўзи ёки уруғдошларининг бирча аъзоларини муайян ҳайвон, ўсимлик ва бошқа бир нарсадан келиб чиққан, деган тасаввурга таялади. Масалан, денгиз қирғоқларида яшовчи австралия қабилаларининг 60 фоизи тотемлари балнқ ва денгиз ҳайвонларидан иборат. Деҳқончилик билан шуғулланаётган мелянезия ва полинезийликларда тотемистик тасавурулар кам сақланган. Этнограф А.М.Золотарева-нинг таърифича, "тотемизм қариндошлик муносабатларини диний англаннинг дастлабки шаклидир".

Агар уруғ ўзили бир тотемдан келиб чиққан деб ҳисобласа, шу уруғнинг бирча аъзолари тотемни ўзининг қариндоши деб тасаввур қилган. Тотемизмнинг асл ятагани ҳисобланган Австралияда, масалан, бир уруғ кенгую тотемга тенгшти бўлса, унинг аъзолари кенгуюни "бу менинг акам", "менинг отам" ёки "биродарим", деб таърифлайди. Австралияликларда ҳар бир қабилла бир неча тотем гурӯҳларга ёки уруғларга (10 талдан 30 тагача) бўлинган ва тотем номи бисам, масалан, тулқуш уруғи, илон уруғи, бургут уруғи, қурбақа уруғи деб аталади. Уруғ аъзоларига тотем ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимликни ўлдирин ёки ибодат қилиш ёки таомга ишлатиш ман қилинган. Бу одамта табу дейилади. Кейинчилик бу тақридан аста-секин йўқола боради ва тотемизмнинг факат бири бир қисмларини (қалласи, буйрағи ёки жигарини) истеъмол қилиш тақиқланади. Тотем ҳайвонни сўйиш вақтида унган уэр сўраганилар, гуноҳини соқат қилишга уринганлар. Шу муносабат билан ҳар хил

курофий маросимлар ўтказилган. Бу маросимларда қон чиқариш, танаши тош билан суйкаш, ёв суртиш ёхуд сариқ ёки қизил оҳри билан бўйи, ҳар хил ҳуслар ўқиш каби мағиз (сезхли) иримларга риоя қилинган. Ибтидоий мифологияда ҳам қабилда аълоларининг пайдо бўлиши маълум бир ҳайвонга, табиат ҳолатисига ва бошқаларга боғланган. Бундай афсонанинг қайинги вариантларида одамни қандайдир бир тотем ҳайвон ерши, лойдан ва бошқа нарсалардан ўзига ўхшатиб ясаган, деб исботланади.

Мисқур тасаввузлар илк уруғчилик жамиятида қарор тонал қон-қаришчилик муносабатларининг моҳиятини тушунамаслик натижасида пайдо бўлган. Танқидотчилар (Леш-Бриэль, Д.Е.Хайтун, С.А.Токреэв) Европадаги қор деворларига асалган илк палеолит даврига оид "буту-одам" ва ҳар хил ҳайвон шаклида икхобланган, ўйинга тушяётган кишиларнинг тасвири муайян қандайдир диний маросимлар билан боғлиқ деч фараз қиладилар. Ибтидоий одам ўзини табиатдан ажратмаган, ўзини табиат қучлари ва ҳодисалари билан айнан бир нарсга деб, ўзи на уни ўраб олган борлиқ орасида қон-қаришчилик мавжуд деб тасаввур қилган. Шунинг учун ҳам ибтидоий оми жамоваларининг турмуш наратоти онгис, ғайбастик реинида тотемистик дин формасига намоён бўлади.

Анча мураккаб уруғ-қабилалар тузумида ўтин жарайнада бўшай тасаввузлар аста-секин илпорозга учрайди на йўқола боради. Лекин унинг қолдиқлари узоқ даврларгача сақланиб кетлади. Тотемистик тасаввузлар Океани халқларининг қўнчилигида, Африка, Шимолий ва Жанубий Америка халқларида, Россиянинг асосан Сибири халқларида сунгги давргача сарқот сифатида сақланган. Тотемизм элементларини ҳатто ҳажон динларида ҳам учратамиз. Худо образини яратувини ота (парвардигор) деб билмиш, айрим ҳайвонларни ёки буюмларни ҳалол ва харомга ажратиш, христиан динидаги причащение маросимида махсус пон кишириб, нонини худонинг илтеми, вичонини худонинг қон деб истеъмола қилиш ала шунадай сарқиларандир. Айрим тотемистик элементларни Урта Осиё халқларининг урф-одатларида ҳам учратиш мумкин. Ота сиғишиш на унинг гўнтини истеъмола

қилинади айрим иримлар, муқаддас ҳисобланган бэли ҳайвон ва қушларнинг сунк қисми, тирнони, наги ва ҳоказолари тумор шаклида ниллатиш қабилалари асли тотемистик тасаввузларнинг қолдиқлари эканлигини тадиқидотчилар қайд қилганлар.

Фетишизм. Африка ва қисман Австралия халқларининг қўнчилигида, Фарбий Африканинг илгр қабилаларида ҳар хил жонси буюмларга сиғиниш кенг тарқатган. Бундай диний тасаввузлар фианла фетишизм (португал тилида — "фейтишо" — тумор, сеҳрланган буюм, деган маънони англатади) деб аталиб, энг қадимги ибтидоий дин шаклларида бири ҳисобланади. Фетишизм икхоботида хилма-хил шаклда намоён бўлади ва дин тараққийтининг барча погоналарида ибодатнинг муҳим қисми сифатида дастлабчи одаий динларда то ҳозирги мураккаб дунё динларигача ҳаммасида учрайди. Аммо қайси даврда ва қандай формала намоён бўлмасин, фетишизмнинг моҳияти бир: даҳшатли табиат қучлари олдига оқизилиқ қилган одам хурофий қўрқич туйғулари асосида қандайдир гайритабиий қучдан малал кутати, унинг ҳимонсига ўшиб боғлайди.

Албатта, ибтидоий кишилар моҳий икхониятларининг чекланганлиги, илаб чиқаришнинг жуда паст ривожланганлиги, меҳнат қуроаларининг қамлиги, мильнаий қашшоқлик ва билганилиги пастлиги одамни табиат қучлари олдига оқиз қилган, амалий филологияда қатор нотўғри қабил тасаввузларни, шу жумладан фетишизмни пайдо этган асосий сабаблар. Фетиш, одатда, хурофотга берилган кишини жуда хайратда қолдирган ҳар қандай буюм — тош, ётоҳ, ҳайвон ёки дарахнинг бир қисми ва бошқа нарсалардан ташкил тонал. Ибтидоий одамлар мажкур буюм — фетишларнинг мўъжизали ва ўзларининг ҳаётига таъсир қилиш қобилитига эга эканлигига ишонганлар, ундан мавад ва ёрдам кутганлар. Қўн африкалик овчилар омад келтирилган буюм (фетиш)сиз онни бошламаларлар ёки сайҳатга чиққанда кишини ҳайвонга соатган фетиш унинг йўлоши бўлган. Утган асрда бир африка жолуари 20 мингга нази фетиш тўплаган. Унинг айтишича, утган ақлоқлардан қолган мажкур буюмлар уз вақтида омад келтирган.

Ҳозирги замондаги барча динларда ҳам фетишизм элементлари сақланиб қолган. Христиандликда қотиб қолган мурдаларга ағали деб ситғиниш ва икона (худо тасвири)га чўққиниш, айрим диндор кишиларнинг "муқаддас" дарахт ва тошлар, ағали-анбийёларга ситғиниш, ҳар хил тумор ва дуолардан маъна ёташиш, пунинглек, булдинзм-да санам, бут ва бошқа буюмларни муқаддаслаштириш қабиллар ҳам фетишизм билан боғлиқ тасавурулар эканлиги исботланган.

Магия. Тотемистик тасавурулар ва фетишизм билан боғлиқ, иқсонда кенг тарқалган ибтидоий динларнинг яна бир тури магия (сеҳргарлик) уруғчилик туғути даврида муҳим роль ўйнаган. Сеҳргарлик ибтидоий одамларнинг машаққатли оғир ҳаётини нотўғри, сохта йўл билан бўлса-да енгиллаштиришга ёки ёвузликнинг олдинги олинга қаратилган тасавуруларидир. Магия ёмон ва кўзга қўриқмайлаган сеҳрли алоқа ва таъсирларнинг табиатда манжудлигига ишонтириш, айрим ҳолларда олам билан табиат орасидаги муносабатларга ҳам ўзаро таъсир ўтказиш, бир ошамнинг иқсончи бир шахсга таъсир қила билиш қабиллигига эга эканлигини ўқтиришдан иборат диний эътиқоддир.

Бундай эътиқод асосида ибтидоий одамлар муайян усул ва воситалар орқали табиатга ва бошқа оламларга ўзи истагангача фойда ёки зарар етказиш мумкин, деган тушунча ҳосил қилганлар. Иккинчи томондан, шу эътиқоддан келиб чиқадиган тегишли ҳаракатлар сеҳргар шахс ёки гуруҳ орқали амалга оширилган. Оқибатда ибтидоий диннинг бу икки хусусияти ривожлани бориб, сеҳргарлик кучига ишониш эътиқодга, махсус мақсаддаги турли ҳаракатлар ибодатга айланади.

Сеҳргарлик ёғин билан қўшишга хавф-хатардан сақлаиш ёки дунмалга зарар етказиш мақсадида узоқ масофадан бўлса-да, жисмоний ҳам, ижтимоий ҳам таъсир ўтказишга ҳаракат қилинган. Магия кучига эътиқод шунча эр бўлганки, ибтидоий олам дунмал томонидан ўзига қарши қандайдир сеҳргарлик ҳаракатлари қилинганлигини билиб қолса, сеҳргарликка ишонганидан ўзини ўзи ўлимга гирифтор қилганини тўғригина баъзи этнографик маълумотларини учратиш мумкин. Ибтидоий одамларнинг

сеҳргарлик кучига ишончи уларга касаллик, ўлим ва бошқа ҳаққидий сабаби номумоум ҳодисаларни ўзича тушуштириб ҳам беради. Буюм ва ҳодисаларнинг афсонавий кучига эга эканлигига ишонини бахт келтирувчи ёки балоли сақловчи ҳар хил тумор ва тилсимларнинг пайдо бўлишига, жонлиқ ва ёмонлиқдан иборат турли ирим ва ҳаракатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Бирор кишига қарши қилинган таъсир-ҳаракатда ўша шахсга тегишли бўлган нарсалар (ўзининг сочи, тириюги, кийими ва ҳоказолар) устида афсус қилиш, масалан, қўйлириш ва бошқа иримлар жуда самарали натижа беради деб ҳисобланган. Шунинг учун ҳозиргача айрим хурофотга берилган кишилар ўзлариники сочлари ёки тирикчаларини ҳеч вақт ташламайдилар, балки муайян жойда янгири сақлайдилар.

Сеҳргарлик билан табиий ҳодисаларни ўзига бўйсундириш мақсадида ўтказиладиган хатти-ҳаракатлар шу қутгача сақланиб қолган. Сеҳргарлик эътиқоди ибтидоий даврда пайдо бўлиб, муҳим элемент сифатида барча динларга кирган. Ҳозирги руҳонийлар қадимги сеҳргарлик усулларидан кенг фойдаланадилар. Масалан, христиан динидати чўққитириш ибодати шайтонни ҳайлаш, зарарли руҳлардан сақланиш мақсадида ўтказиладиган ҳар хил маъник хатти-ҳаракатлардан иборат. Барча динлардаги дуо, тиниҳ ўқишлар ҳам аслида сўзининг сеҳргарлик кучига эга эканлигига ишониш билан боғлиқ эътиқоддир.

С.А.Токаревнинг таслифига кўра, сеҳрар мақсадида кўра қўйилаги магия турлари форкунданг: давонаш, ёмон ёки ёвузликдан ҳўқққлаш, жинсий таъсир (мафтун қилдириш ёки советини), зарар етказиш, ҳарбий мақсадларга қаратилган сеҳргарлик, касб-ҳунар (овчиллик, балнқчилик, қорачилик, леҳдончилик ва ҳоказо), метеорологик (об-ҳамога таъсир қилиш) мақсадларда ўтказиладиган сеҳргарликлар. Масалан, давонаш сеҳргарлиги муайян иримлар, хатти-ҳаракатлар, жоду қилиш, афривилар ва кейинчалик пайдо бўлган дуо ўқинилар орқали кишини касалдан ёки ўлимдан қўтқариш мақсадида ўтказилган. Дастлаб ибтидоий одам ўз "биллишига" ва имкониятига қурур инкони ҳақида сеҳргарлик билан шуғулланган. Масалан, ҳар бир астралнилик онга чиққин ошадан ўтказиладиган маъик ҳаракатларнинг оқла шаткога беришга ҳеч шубҳа қилмаган.

Аmmo тажриба ортини ва амалий билимлар туфлангани билан киши ўз моддонлигини ва оқиллигини англай бошлайди. Шу билан бирга одамда кўнга кўринмайдиган, унга бўйсунмайдиган қандайдир илоҳий кучлар борлиги ҳақида тасаввурлар пайдо бўлади ва аста-секин шаклланади. Одам ҳамон ўша гайритабиий, ҳаёлий тасаввурлар таъсири остида қолган ҳолда шу кучларни ҳам ўзига итоат эттиришга ҳаракат қилади, сеҳргарлик маҳоратини оширишга, янги зўрроқ таъсир утуви восита ва усулларни топишга уринади. Натижада эрув жамoa аъзолари ичида зўр истеъдодли, сеҳргарлик сирларини ва воситаларини яхшироқ "билишган" ва гўё кўнга кўринмайдиган гайритабиий кучлар билан яқин бўлган алоҳида шахслар ажралиб чиққан. Бундай ўзига хос мухассислар — жодутарлар, аълимхонлар, фойбинлар, дуохонлар, бахшилар ибтидоий диннинг ривожланишида ва такомиллашшида муҳим роль ўйнаганлар ва уруқчилик жамиятида катта ўринни эгаллаганлар.

Ҳатто ҳозирги илмий-техника тараққиёти замонларида ҳам сеҳргарлик билан қишлоқлари даволаш, тақдирга таъсир қилиш мумкин деган тасаввурларга эга бўлган, фойбинлик, дуоғўйлик билан шуғулланувчи шахсларни учратамиз. АҚШда энг машҳур мунажжим Кара Райтер сайёралар орқали киши тақдирини олдиндан айтиб беришга, ҳар хил афсун ўқишга ҳозир эканлигини ҳар кун 369 газетда эълон қилади. Унинг маслаҳатига атоқли киноқонушлар, миллионерлар ва ҳатто сийёсий арбоблар муҳтож. Райтернинг ўн мингдан ортиқ доимий мижози бор. Ҳозир Фарб мамлакатларида, шу жумладан АҚШда, яғни, хиромантия, спиритизм, окултизм каби сеҳргарлик турларига қизиқиб оммавий тус олган. Миллионлаб америкаликлар ҳалим "баъодан сакловчи", "омад келтирувчи" сеҳрли куйи оёғини олиб юради. Фарбий Германияда эса машиналарга тумор оснш шуғулчилик кенг тарқалганки, ҳукумат уни мам қизининг даволаб бўлган, чунки туморлар ҳайдовчига ҳалакат бориб, аварияларга сабабчи бўлган. Калифорния университетининг профессори Нотс ҳозирги инсоннинг диний эътиқоди, хурофий тасаввурлари ва подонлигига онд луғат тузишга киришган. У хурофот ва подонлиққа бағинилган 400 мингдан ортиқ мақола ва хабарлар тайёрлаган.

Тўй ва ўлим маросимлари ривож қилинмайдиган кўп иримлар аслида сеҳргарлик билан боғлиқдир. Деярли барча соҳаларда турли мағик ҳаракатлар амалга оширилган. Масалан, леҳқонлар кургоқчилик йилларида ёмғир ёлдириш мақсадига ҳар хил диний маросимлар ўтказганлар. Ўзбеклар яшайдиган даламкор ерларда сўшти вақтларгача ҳодига ёки бескуракка хотин кишининг кийимини кийиб, "сув хотин" деган сеҳргарлик маросими ўтказиб келинган. Аёл кийимини кўтариб, ҳолати-ҳоли юриб: "Сув хотин, сувсиз хотин, ҳавон ёлдирган хотин, бутдойин бўлдирган хотин, элни тўйдирган хотин", деган ашулани айтиб келган қишлоқларга сув сепишган, баъзи низоом-аҳсонлар беришган. Баъзи жойларда ёмғир ёлдириш учун тошбақаларни тўнтариб қўйганлар, ҳосилин қўпайтириш учун сочларини ёлганлар. Ҳар хил касалликлардан, ёмон кўздан сақланш учун болаларга ва бешикка тақдидилган тумор, мунчоқ ва ҳар хил безаклар ҳам ибтидоий сеҳргарлик тасаввурлари билан боғлиқ.

Айрим қишлоқларда томорқаағи тоқ, мевали дарахтлар ва экинларга куз тегмасин деб қўй-қўчқорнинг шохин ёки қалъа сувини, тумор, исирик ёки қора тўп тикон осиб қўйилганини уграгиш мумкин. Деҳқончилик ва чорвачилик ишларида баъзан ҳар хил иримларга амал қилинади. Баъзи жойларда молларга касал тегмасин деб "Чунон ота" га садақ қилиб, қўй-эчки атайдилар, молларга тумор осалилар, исирик тутатадилар. Буларнинг ҳаммаси мағия билан боғлиқ иримларлар. Даволаш мағияси ёки дуохонлик эсосида пайло бўлган ва кейинчалик жадон динларида кенг тарқалган шифокор худолар ёки аълилар, христиан динидаги крест (салб), ислом ва нузализм динларида Қуръон ва Таврот сумари ёзилган ҳар хил туморлар дастлабки диний тушунчалардан утган бўлиб, диндор кишининг эътиқодида айлانган.

Кейинчалик, табиатга тобе бўлган ибтидоий одамнинг меҳнат ва ҳўжалик тажрибеси, унинг табиат ва жамият кучлари ҳақидаги умумий тасаввурлари илоҳий тушунчалар ва иримларини касб эътиқи охиб келади. Фойдали ва зарарли, аҳли ва ёмон, эзу ва ёзуз кучлар таъсири остида одам ўзининг оқиллигини англаб, қўқуз туйғуларини таъсирсиз ҳар хил йўллар билан барча табиат кучларини

ҳурматлашга, уларнинг "жаҳонни чиқармасликка", раҳм-дил қилишга, ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилади. Натижада эсу ва ёвуз кучларга хайр-аҳдчилар берин, қурбонлик қилиш каби маросимлар орқали табиатга ситғиниш пайдо бўлади. Тотемистик тасаввурулар янги туста кириб, эндиликда тотем уруғининг алоҳида ҳомийси ва ҳимоясига айланади. Кейинги тараққиёт дин тарихида сеҳргарлик, ситғиниш ва ибодат сифатида, тотемизм эса одамга ҳомийлик қилувчи кучларни улуғлаш ва унга итоат қилиш сифатида ривожланади.

Анимизм. Ибтидоий диннинг табиатга ситғиниш на итоатқўйлик шаклидаги тараққиёти ilk дин шакллари-дан бири ҳисобланган анимизмнинг ривожланиши асосида рўй берган. Инглиз этнографи Эдуард Тэйлор томонидан қадретилган бу ном (латинча "анима" — "жон", "руҳ" дегани) ўз меҳорига жаҳондан анча чекланган ва, Тэйлор таърифлаганидек, анимистик тушунча энг ilk дин шакли ҳисобланмайдн, chunkи дин тараққиётининг дастлабки босқичида жон ҳақида одам алоҳида тасаввурга эга бўлмаган. Одамини на бarcha табиатни "жон"ланттириш ва "руҳ"ланттириш ҳақидаги бир-биридан фарқ қилинмаган бошланғич тушунча ихкига бўлинадн. Дастлаб, жон на табиатнинг алоҳидалиги на жоннинг мустақил яшаши мумкинлиги тўғрисидаги оддий тасаввурдан пайдо бўлади. Ибтидоий одамлар ўз таналари тузиллишини, киши ўлиш ва жасади билан боғлиқ ҳолисаларни тушуна олмай, жонни мавжуд бир парса деб билиб, сонга, баъзан мод-дий буюмларга ўхшатиб тасаввур қилганлар. Баъзи халқ-лар (тасманияликлар, алгонкин, зулу, басурулар) да "жон" сўли "сон" маъносини англатади. Қиялмигн яхдийлар, арблар, папуасларни "жон" тушунчаси "жон" билан бир маънода ишлатиладн. Ўзбек халқининг энг эски масал-ларидан бирида "қўлнинг қони чиқса, жони чиқали", дейи-лади. Шубҳасиз, бу ибора ҳам ибтидоий анимистик та-саввурулар билан боғлиқ. Гренландия эскимослари тасав-вурини семиз одамларнинг жони семиз, ориқлариники ўзларига ўхшаш ориқ бўлар эмш.

Жон ҳётнинг тимсоли, унинг махсус жови (жигар, юрак, кўз ва ҳ.к.) мавжуд, кишининг пафас олишдан тўхта-ни, яъни ўлиши билан унинг жони қичиб, бошқа жойга

қичиб кетади, деган тасаввурулар пайдо бўлган. Ибтидоий одамлар уйқун жоннинг танани жақтинча ташлаб кетини, тушини эса киши ўқиб ётганида бошқа узоқ жойдаги жон-ларнинг ёки ўлган кишиларнинг жони қайтиб келиб учра-ни, деб тушунганлар. Киши жони одам ўланганд кейин бошқа ерга қичиб, мустақил мовиятта эга бўлини (кейин-чалик ҳар хил жин-арвоқлар на парилар мазкур тасаввурулар асосида пайдо бўлган), ўлик одамининг жони қайвон тана-сига ўттичи мумкин, деган ишогч жуа ке тарқалган то-темистик тасаввурулар билан боғлиқ. Бундай тасаввурулар айрим жойларда ҳозиргача сиқганиб қолган. Масалан, ҳинд-лар қорамолни ва умулан жонниюрларни ўлдирини катта гуноҳ, деб ҳисоблайдилар, chunkи уларнинг таниси илгари ўтган ажодларнинг жонлари жойлашган эмин.

Анимистик дин тотемизм, магия на табиатга ситғини қоби яътиқларини ўзнда мужассамлаштириб, бирча буюмларни, табиат кучи на ҳолисаларни жонлантиради. Шу билан бирга, табиатнинг кучи ва ҳолисалар ҳақидаги та-саввурулар ҳам ривожланади. Одам бу руҳларни ўзига яқин-лаштириш учун уларга инак берган, яъни муайян буюм-лар (бут, фетиш, сапалар) пратган на уларга сажда қил-ган. Арвоқлар келиб сайр қиладиган айрим тўқайзор, чангазор, тоғ ва горлар муқаддаслаштирилиб, бу жойлар-га сириниладн. Ўз набатчида киши ўлганидан кейин унинг танаси яшамайди, бирок жони яшада давом этади, де-ган тасаввурулар бир қатор тояларни, шунингдек маросим ва урф-одатларни ҳам юзага келтирган. Арвоқлар назиби-ни келтирмаслик ва уларни хайрхоҳликка чакитриш мақ-садида ҳар хил қурбонлар берилган. Табиат кучларидан қўрқдан айрим халқларда одамлар ҳам қурбон қилинган. Масалан, қашғини Перула ҳор йили табиат руҳларига атаб ўн янаг ўли ё қиз болалар қурбон қилинган. Этнографик маълумотларга кўра, Урта Осиёда асриниз бошларигача, тошқон яқинида қишлоқларни сув босиш ҳафидан сақ-лаш имконинги бўлмаса, подопитпока берилган ажодлар-нинг энг сўнгги чорини қўришган: тўғон остига Турғун, Турсун ёки Тўхта семиз бир кишини тутиб келиб, қур-бонлик деб тириклай сувга чўктириб юборинган.

Ўлим дастлаб ҳеч уйғонмайдиган уйқу деб тасаввуру қилинган (қўригача ишлатиладиган "мангу уйқуда ёт" ле-

ган ибора ўша явардан қолган) ва "уклаганинг" қамму қариндонлари унга ҳамхўрлик қилиб, ҳар хил расм-русум ва иримларга риоя қила бошлаган. Жасаднинг чириб кетиш сабабларини тушуна олмаган ибтидоий одамлар — ўликни дафн қилишнинг турли-туман урф-одат ва шаклларини ўйлаб топишлар. Сунгги даираларта қалоқ халқларда қўйилганча ибтидоий тарзда дафн қилишлар сақланиб келган: ўлакка бир оз овқат тежам ва энг зарур буюмларни қўладириб, устидан чала-пўна ёпиб кетишган, кемага солиб денгизга оқизиб юборишган, ерга қўмишган, дарахт шохлари устига ёки "қутарма"га чиқариб қўйишган (бу усул "очик ерга дафн этти" деб аталган), қўйариб қуяни совиришган ёки махсус ичишда сақланган, тутунда дуллаганлар ёки тўшдан тозаланган жасаднинг барча суякларини ёки бир қисминини сақлагилар. Дастлаб якка, кейинчалик қашкетлар микродар пайдо бўлган. Ўртаошиб-дишларнинг қадимги аждодлари ҳам ўликларни турли тарзда дафн қилишган. Археологик қашкетларга қараганда қадимги Хоразм, Сулдиёна ва Бақтриядаги ўтроқ аҳоли, даштли сак, мәсәгет ва бонққа қабилалар ўликларни дастлаб овқат тежамлаб, зарур қурол ва буюмлар билан, ҳар хил усулда ерга қўмишлар, баъзан қўйиришганлар, жасад суякларини махсус ичиш (оссуарий)ларга солиб дафн қилишлар, сағана қўриб жойлаштиришганлар.

Этнографик талқидотларга қараганда, дастлабки диний тасаввулар мифология билан боғлиқ бўлиб, у янинг бошланғич мандаш шаклида нәмоён бўлади. Шунинг учун ибтидоий жамиятнинг илк даврида жон тўричилиги тасаввулар ҳар хил афеоналар билан чулганган. Масалан, австралиялик түб аҳоли жон ва руҳларни түдик ажрата олмаган, уларга охираг қалдаги тасаввулар шаклланмаган. Уларнинг фикрига, одам ўлиши билан жон ҳам ўлади. Нисбатан тараққий қилган қўшни меланезияликларда ғайритабиий кучлар тўричилиги тушунчалар анча тақомиллашган, нариги дунё тўричилиги тасаввулар пайдо бўлган. Янги Гиннея қабилаларида ўликларнинг жонлари одам шаклида Дигул дарёсининг қуйи оқимида ҳеч нарсә ўсмайдиған ҳәдсиз боғқоқтиқларга истисқомат қиладиган, деган тасаввур маҳкуд. Улар кечаларни осмонга учиб, ўзларининг экин далаларига келиб, за-

рур озиқ-овқат ва ичимликлар олиб кетар, у ерда ишоочи ёки ўликлар ўйин-қулиги ва машағатда кун кечирар, қарилари эса суякларни парчалангунча паллама дарахтита тақниб умр ўтказар эмиш. Оксанин оролларида яшоччи халқлар охираг узоққа, денгизининг тарбий орқасидаги ороларининг бирида жойлашган деб тасаввур қилганлар. Суға дафн қилиш (баъзан жасадни қайиққа солиб денгизга оқизиб юборганлар) шу тасавву билан боғлиқ бўлса керәк. Янги Каледония, Бисмарк архипелаги ва Маркиз оролларида яшоччи халқларда охираг суғ тағида жойлашган деган тасавву бор, улар ҳам ўликни суға дафн қиладилар. Баъзи муаллифларнинг фикрига, ўликни ерга ёки зорға дафн қилиш расми охираг ер тағида жойлашган деган тасаввулардан келиб чиққан.

Күн халқлар нариги дунёда ўликларнинг жонлари янсининг тирикчилигида маъкеңга қараб жойлашади, деб тасавву қилганлар. Қабилә одагларига риоя қилиб, олоб сақлаган кишиларнинг жонлари яхши жойларга тушар эмиш. Оксанин халқларининг кўпчилиги (Ганаия, Маркиз ороллари, Таити ва ҳоказоларда) уруғ, қабилә раҳбарлари ўлгандан кейин уларнинг жонлари осмонга, оқдин кишилариники — ер ёки суғ тағига қўчади, деган тушунча бор. Күн халқлардаги тушунчаларга кўра жонлар охирагта жалоб бервертин, уни махсус жондор ёки даҳшатан махкуд эшик олдига кутиб олиб, тутган маъкеңга қараб ичкарига ўтқашар, ёмон бўлса еб қўар эмиш.

Жағоза дақтида, маърақаларга амал қилинганган жуға кўп иримлар, юқирда қайа қилингангидек, мөзор бонига у-бу пишприб олиб борини, ақилеларга қурбоғлиқ аташ, домла-ичом ва юлгичга берилгандан пул ва бонққа ҳуайларининг ҳәммаси маркумининг ароқинин хурсанд қилиш мақсадида ўтқазилгандан анимистик урф-одатларияр.

Риоқазланган уруғчилик тузули даврида жоннинг ўимаслиги ва бонққа жойға қўчиб ишаш гүеси (кейиңгичлик, оқират, лўзах ва жимнат тушунчалари ҳам шуңдан келиб чиққан ва жаҳон динлари ақидасига айланташ), риҳбарни ёки аждодлар руқини ҳурматлаш ва хотираш, жонларнинг тақдаланлини ва ўлиқдам қолган шаҳсий буюмларда яшашни даяом эттириш, улар қандайдир моддий тасвирга ўтиб олишти мүмкин деган тасаввулар ва улар билан боғлиқ

ҳар хил маросимлар яна ҳам тақомилланиди. Бу тасаввурулар асосида ҳаётиятида жамиятда салмоқли роль ўйнаган уруғ аъзолари, уруғ-қabila бошлиқлари, жасур жангчилар руҳини муқаддаслаштириш натижасида аждоҳларга ситинишнинг мураккаб тури нуқулга келади. Бундай аждоҳларнинг арвоҳи кўпинча ўзининг тирик қани-қаришдои ва уруғдонларининг ҳимийси ва ҳимоячиси ҳисобланган, уларнинг мазорлари эса кейинчалик аялиб-абиблар даражасига кўтарилган. Ўтган аждоҳлар арвоҳига сажда қилиш, уларни хотирлаш, табиатга ва табиат кучларига ситиниш натижасида дунёнинг турли бурятгина муқаддас жойлар ва аялибларнинг қабрлари нуқулга келган.

Муқаддас жойлар. Шарқ мамлакатларининг кўпинчилигида, шу жумладан Урта Осиёда кенг тарқалган анимистик тасаввурулар билан узвий боғланган аялиб-абиб, "муқаддас" жойлар, табиат ва аждоҳларга ситинишлар ибодатий диннинг мураккаб шакли бўлиб, улар кейинчалик жаҳон динларининг таркибий қисмига айланишган. Ўзининг ўлкасида уярайилган, одатда, "мозор" ёки "ақил" номи билан динни чиққан муқаддас жойлар турли замонларга тааллусли бўлиб, ҳар хил диний тасаввуруларни ўзига муҳасамлаштирган синкретик (аралаш, қурама) харақтердаги диний эътиқодлар билан боғлиқдир.

Мозор сўзининг ўзи асосда зиёратгоҳ маъносини аниқлатади. Энг қадими ибодатий даярга онд табиат кучларига ситиниш билан боғлиқ бўлган, ҳимия ёнига турли даялар оқилган икка дарахтин ҳозиргача тоқин ерларда, башан чўя жойларга учратиш мумкин. Барча ниллатларда учрайилган найратибий шаклдаги тош тегиши ва тошлар, қалати қонлар ва горлар, шифобахш булоқлар ва кекса дароҳтар ҳам зиёратгоҳларга айланган. Масалан, Сурхондарё вилоятидаги "Илон ота", "Чинор бобо", "Анжир ота", "Мурч бобо" каби аялиб-ароҳтар ёки Бойсун тоғидаги "муқаддас" балиқли булоқлар, Фарнога вилоятидаги "Тахти Шоҳимардон" ва анча масофата чўзилган ёрик гор, Ургутдаги катта мозор ҳисобланган бутун бир чинорзор, Қорақалпоғистондаги Сўлтон Увайе тоғи этакларида жойланган "муқаддас" тош қоплари, Бухородаги Лесак ҳовузи, Жалолободдаги "Чашма Айбон" номили иссиқ булоқ ва ҳоказолар табиатга ситинишнинг ёрқин далилидир.

Аждоҳларга ситиниш эътиқоди билан боғлиқ зиёратгоҳлар ичида машҳур тарихий шахслар ва ёриқ дин ароҳтар номи билан аталган, кенг шуҳрат қўзongan мазорлар билан бир қаторда айрим маҳалли қишлоқ аҳолисининг зиёратгоҳи ҳисобланган кичик аялиблар ёки номълум мазорлар ҳам мавжуд. Илмий кузатишлар шуни кўрсатадики, аялибларни зиёрат қилувчиларининг бутун хатти-ҳаракати (курбонлик сўйиш, ёғоч ёки дарахтарга латта осил, дуо ўқишни қабилар) ва исломгача мавжуд бўлган ибодатий фетишизм, анимизм, магия (сехрларлик), ҳатто табиат ва аждоҳларга ситиниш каби диний эътиқодларининг элементлари муҳим ўрнини эгаллайди.

Уруғ жамоатчилик муносабатларининг кейинги тарикқиятида, матриархат (она уруғи) даярида дин табиатга ситиниш бўлидан ривожланибди. Бу даярда деҳқончилик, айникса, ривож топили ва шу асосда Оми-ерга, Қуёшга, Ойга ва бошқа табиат ҳодисаларига ситиниш кучачи. Табиат кучлари ва айрим элементлар аёллар образи сифатида таъдаланган ва шунга мувофиқ руҳларнинг кўччилиги аёллар номи билан аталади. Жамоата ва ҳўжалликда ҳўжрончилик қилаётган аёллар диний маълаларда ҳам етакчи роль ўйнайди. Эркак ва аёллар ўртасидаги ижтимоий меҳнат тақсими тоғуфайли шу босқичда ҳўжаллик ва жамонда аёллар маъносининг кўтариллиши бунинг сабабидир. Лекин матриархат (ота уруғи) муносабатларининг пайдо бўлиши аста-секин бутун жамият усткурмасида эркакларнинг роллини кўтарили. Натижада диний тасаввуруларда ҳам ўзгаришлар рўй беради. Эркаклар образчили ҳўло ва руҳлар аёл руҳларига ва ҳўлоларини сиқиб чиқаради. Моногон патриархал оила пайдо бўлиши билан эрионинг оиласига кўчиб ўтишга мажбур бўлган аёл дастлабки аялибларга ўз ибодатига риоҳ қилади, кейинчалик эрионинг динига ўтган ва унинг ҳўлосига ситинган. Бу даярда табиатга ва аждоҳларга ситиниш яна ҳам ривожланибди, оила жамоатининг йеши билан уруғ аъзолари ўз уйига, ўчоғига кўпроқ ситиша бошлайдилар, яъни "ўчоқ ибодати" кўчади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тарикқияти натижасида уруғ-жамоа тузуми емирила бошлайди ва жамият аста-секин табақаланиб, айги ижтимоий муносабатлар пайдо бўлади. Янги жами-

япта ўтиш даярида диний эътиқод ва иборалар ҳам анча мураккаблашади ва уларнинг турлари кўпаяди. СА.То-карёя тисологисига кўра, ибтидоий жамоа тузуми ин-күррозга учраб, синфий жамиятга ўтиш даярида ўнга жа-раёғини ўзида акс эттирувчи куйидаги диний эътиқод ва тасавиурлар пайдо бўлади: ҳар хил илк қабилла ибодатла-ри (инициация, яъни ўспиритларнинг уруғ қбила аҳоли-сига қабул қилини маросими ва ҳоказолар), касб-ҳунар соҳаларига оид ҳомий ҳудодларга сиринини, уруғ-оила му-носабатларини бошқарувчи ҳомийлар ва муқаддас буюм-лар ибодати, фолбилликнинг энг тарқалган ва дин шак-лига кирган тури — шаманизм, шахсий руҳ-ҳомийлар ибодатини ифодаловчи нагулизм, ҳар хил психоний ит-тификлар ибодати, оқсоқолларга, раҳбарларга, қабилавий ҳудодларга сиринини, деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ ҳар хил диний ибодатлар ва ҳоказолар.

Ибтидоий динларнинг синфий жамият динларига ўтиш жараёни даставвал жамоа аъзолари ичидан муқтаҳия ко-ҳинлар ажралиб чиқинида, махсус ибодатлар ва диний таъкилотларнинг пайдо бўлинида ёрқин ифодасини топ-ган. Уруғ-қабилла бошлиқларнинг илоҳийлаштирилиш, ку-рашчан қабилавий ҳудодларнинг пайдо бўлиши, энди кур-так отаётган хусусий мулкчилик ва қўлдорлик муноса-батларини муқаддаслаштириш, космопикнинг махсус касб сифатида табақаланини қабл муҳим ўзгаришларни иб-тидоий жамоа тузумининг оқирги босқичида турган бар-ча халқлар (масалан, Полинезия ва Марксий Африка халқлари) ҳаётида аниқ куштини мумкин. Кишислар уруғ-чилик тузуми емирилиши билан фақат табиат кучлари-гина эмас, ижтимоий муносабатларнинг стихияли кучла-ри олдиди ҳам оқиллигини сези бошлайди. Натияжа уруғ қабилла бошлиқлари, буюк аждоғлар илоҳийлаштирила-ди, илгари номсиз, маҳфий ҳисобланган ариқлар таба-қалашиб, муайян ҳўжалик фаолиятининг ҳомийси сифа-тида ҳудодлар образига кира бошлайди.

Политеизм. Қабилалар иттификсининг пайдо бўлиши гоёиб ҳудо боғчилигида кўп ҳудодлик (политеизм) ни ву-жудга келтиради. Муайян теңгислик, яъни бой-камба-ғаллик нариги дунё, охираат тўғрисидаги тасавиурларга ҳам ёрқин намоён бўлади. Кининини ўлгандан кейинги

ҳаёти фоний дунё ҳаётининг давоми деган тасавиурлар асосида дабблбави маросимлар ўтказиш, катта кўрбонлик-лар ва у дунёда зарур бўлини таҳминланган оддий ёки қимматбаҳо буюмлар, қурол-аслаҳалар билан дағи қилиш синфий жамиятнинг пайдо бўлишидан дарак берувчи эъти-қодлардир. Буидай диний тасавиурлар Европа ва Осиё-нинг кўп қисмида ўтказилган археологик қазинмалар ту-файли ҳам яққол намоён бўлади. Демак, бу даярида табиат кучлари билан бир қаторда ижтимоий кучлар ҳам майлоп-га чиқади; оламга қарши турувчи бу кучлар ҳам унга ёт, тушунарсиз бўлини ва табиат кучлари сингари зоҳирий зар-рурлият сифатида оқил инсон устидан ҳўқиронлик қилади. Дастлабки вақтларда табиатнинг сирли кучларининида акс эттирган фантастик образлар яшилдида ижтимоий атри-бутларга ҳам эга бўлиб, тарсий кучларнинг намоёнлаша-ри бўлиб қолади. Албатта, бу жараён ниҳоятда мураккаб ва узоқ даириш ўз ичига қамраб олади. Оқибатда риюқ-ланган қўлдорлик жамиятига келиб, дин махсус мафкура-вий қурол сифатида ўртага чиқади.

Ишлаб чиқарини фаолияти ва ижтимоий муносабатлар тизими тақомиллашган сари кинилар онгиди табиий дунё билан кайритабиий дунё орасидаги тафовут анча ёрқинла-ша борди. Ибтидоий жамоа тузумининг охириги босқичи-ли, синфий жамият ва давлат эми пайдо бўлаётган бир даярида кшаган полинезияликлар бунга мисол бўла олади. Таъкилотчилар қайд қилганидек, европалликларнинг кели-ши арафасида полинезияликлар ҳаётида фақат руҳлар тизимигина эмас, одий ҳудодлар пантеонни ҳам маъжуд бўлган. Уларда космогония анча ривожланган ва миғаар мукамаллаштирилган. Полинезияликлар тасавуурида дастлаб дунё тукум шаклига бўлиб, кинот икки қисм: ўн қават "юқори" ва ўн қават "пастки" қисмдан иборат. Шу-ларининг бир қаватиша (оағатда иккинчи қавати ер ҳисоб-ланган) одамлар, яна бир қаватида аждоғлар жонни яшай-ди. Полинезия қабилаларида бош ҳудо (Ту, Тане, Тана-роа ва Ронго) ларлан ташқари жонга кўп маҳаллий ҳудодлар, шу жумладан биринчи одамлар — Тики ва Хини ҳам бўлган. Шуниси қизиқки, уларнинг афсоналарида қадимги Юно-нистон мифологиясидиги сингари жуда кўп афсонавий қаҳрамонлар образларини учратамиз.

ишлаш техникасига эга жамийн фанга маълумлар. Меланезия ороадларининг бирида ҳозирда ҳам қўлланиладиган тошни нормалаб тешиш усули кузатувчанлик ва ихтирочилиқнинг ажойиб намунасидаир.

Ибтидоий техника тарихида олов ёндир билешнинг кашф этилиши низолатда катта аҳамиятга эга бўлган инқилобий ҳодиса эди. Бу буюк канифийетнинг инсон тафаккурининг ривожига таъсири энг муҳим аҳамиятга эга бўлди. Оловни ҳосил қилиш, ути сақлаш, қўйириш ва фойдаланиш каби муайян билимлар кузатиш ва тажриба асосида пайдо бўлган. Олов канифийети, даставвал, чакмоқ тошини ишлаш вақтида учқун чиққинини, ёнқич тарашилаш, ривдалани ёки арралаши вақтида иссиқликнинг пайло бўлишини ҳамма ёнб ҳатинини кузатишнинг маҳсулидир. Олов чикқаринининг мажхуд усуллари ҳам инқилаш, пармалаш, арралаш, томилари бир-бирига уришдан иборат. Турли-туман асбоблар билан олов чикқара билиш махсус малака ва эфр маҳорат талаб қилади. Немис таъқиқотчиси профессор Карл Вейс ўз асарларини бирида талабалар билан ўзи кузатиб таърифлаган усуллар асосида нормалаб олов чикқаришга бир неча марта уриниб кўрганлини, бирча куч ва уринишларга қарамай, ҳеч қандай натижа чикқаролмаганини ҳикоя қилади. Ваҳдаланки, ибтидоий одамлар махсус асбоблар билан оловни бир неча секундда ҳосил қила билганлар.

Этнографик маълумотларга қараганда, илгари кўчманчи бўлган қўлқ, қирғиз ва туркман қабилалари орасида ҳам саяҳатси, аимо ўз атапининг ботаника ва экологиясини асосан равишда эътилаган, ҳайвон илларини илани билладиган нахшлар кўп бўлган. Моҳир туркман илчилари қаттоқи ота ёки онанинг илани билса, болаларининг иланига қараб қимнинг боласи ўтанилини айтиб бера олган. Асар у ургочи туқининг илани билди олса, кейинчалик унинг буталоқларининг илани ҳам билган, буталоқнинг қайси тукман тарқалганини ҳам айтиб бера олган. Эски-мослар ёнқичдан бўрттирилган карта асаядилар. Поливне-зияликлар эса энг кучли шимол ва деңиз оқимлари кўрсатилган қимнинг асаяган хариғатга эга бўлганлар. Австралияликлар бир жойдан илқичи жойга кўчганда оқлари билан қумга чиқққ ўз қашалар ва чиқққнинг учига ҳзинч

тиққб қўшиллар. Чиқққнинг йўналиши ва унинг туқиниги шу гуруқнинг қайси томонга ва қанча масофага кет-гиллигини кўрсатади. Бундай "сигналлар тили" ҳзирги замонаги барча қабилалар ва халқларда (айниқса Шимолйи Американинг туз аҳлиси ва негрлар орасида) кенг тарқалган бўлиб, у дастлабки тонографик билим куртакларидан дараж беради.

Энг қадимги даврлардан бошлаб Қуёш, Ой, юлдузлар компас ва соат қизқисини бақарган. Бир таъқиқотчининг образли ибораси билан айтганда, одамни ҳайвондан ажратадиган белгиларидан бири, унинг баъзан бошини кўтариб осмонга қаранининг асосий сабаби ил маъсумини юлдузларининг ҳаракатлари ва сонлари ўзгаришига қараб белгилаш заруритидадир. Масалан, папуаслар Қуёшнинг юришига қараб илани бошлаш ва тутатиш вақтини аниқлаганлар, Арабистонда илқичи кўчманчи қабилалар учун жазирама иссиқдан қочиб, кечалари кучиб юрганларида Ой доимо йўлчи бўлган. Шунинг учун ҳам бу ерда пайло бўлган исмон динининг муқаддас аломати ярим ойлар. Кўн халқларда ҳзиргача йил ҳисоби ой календарига асосланган.

Ибтидоий одамлар илк тош давридан ойни тўрт фазга бўлиб, ҳар ҳафта етти кундан иборат деган тушунчага эга бўлганлар. Археологик канифийетларга асосланиб, олимлар ой таъқинини тош даврида пайло бўлган деб фараз қилдилар. Папуаслар ўз кўжалик илларини ой таъқини ҳисоби билан белгилеганлар. Қўп халқларда дастлаб осмон ва юлдузлар илқийлаштирилмаган. Уларнинг афсоналарида Қуёш билан Ой эр-хотин, ака-сингил образида тасвирланади. Папуаслар кеч тушини билан осмонда пайло бўладиган Чўлпон (Венера) юлдузини илқин қайтаётган гузал қизга ўхшатадилар.

Деярли барча қабилаларда юлдузларни ҳайвон исми билан номлаш одат бўлган. Масалан, африқалик бунименлар у ёки бу юлдузни тошбақа, қалтакесак, тоғ экиниси ва ҳўқққ ҳайвон номи билан атаганлар. Туз австралиликлар жадй юлдузларини кенгуру деб атайдилар. Уларнинг ўйлашича, осмон овқилари тутиб ейиш учун бу кенгурунинг кетидан юрар эмин, осмондаги осмон йўли эса ўша овқилар ерда ёнқич гулқанининг осмонга кўтарилган тутуни эмин.

Эскимостар юлдузларин тулеи овалнига чиқиб, осмонда йўл топтомай адашиб юрган овчилар деб таърифлайдилар. Мўғуллар ва турклар йилни 12 оғга бўлиб, ҳар ойни бир ҳайвон (сиғирни, бузоқ, асслони, қуён, наҳанг, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит ва чўчка) номи билан аташдилар. Бу йил ҳисобини қўшни Осий мамлакатлари, шу жумладан Урта Осий халқлари ҳам қабул қилган. Қадимги Шарқда кенг тарқатган яна бир (Қўённинг йиллик ҳаракати юлирасидаги 12 мўғулга жойлашган бурж — жидак юлдузлар туркумига асосланган) календарлар ҳам салёраларининг қўпчилиги ҳайвон (қўнчоқ, бузоқ, қисқичбақа, шер, қайн, тоғ эчкиси, балхис) номи билан аталган.

Мазкур ой номлари ҳар бир халқнинг маъшулот, меҳнат фаолияти, турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларини объектив равишда инфодаловчи муҳим далиллардир. Масалан, эоднак (буржий) йил ҳисобиди ойнинг Бузоқ юлдузлар туркумининг ёнида жойлашган вақт апрель-майга тўғри келади ва ўша вақтга далага мол (бузоқ) ларни ҳайшиб чиқарганлар. Камон ойи (ноябрь-декабрь) ов қилиш даврига, сузбуза (ярабча "бошоқ") ойи (июст-сентябрь) йилнинг деҳқончиликда ҳосил берадиган энг гушл ўрим-терим вақтига тўғри келади. Агар мовий само овчи қабилалар тасаввурда овчилар қулатган ҳайвонлар билан бўлса, порча халқларида уй ҳайвонлари ва поғачилари билан, деҳқонларда ҳар хил деҳқончилик қурол-асбоблари билан тўла. Масалан, славонлар юлдузлар туркумининг омот, мола, қасқаш, қалги, обкан деб атаганлар. Албатта, ибтидоий одамларнинг юлдузлар, Ой ва Қуёш билан боғлиқ тушунчаларида ҳар хил тотемистик тасаввурлар ҳам маълум ўринини эгаллаган. Ҳазиргача қоронғи осмонда метеорит кўчаси, биронининг ўлими билан бунлаб, унинг "юлдузи ўчи" дейилиши бежиз эмас.

Ибтидоий медицина ва фармакология тушаган бэлзи билимлар ҳазиргача замончиларимизнинг ҳайратга қолдирди. Медицина тарихи билан шуғулланувчи олимларнинг фикрича, ибтидоий овчилар мўъмул даражада амалий анатомия соҳасида улардан бир неча минг йил қол-йин (Урта асрларда) яшаган врачларга инебатан анча чуқур билимларга эга бўлганлар. Урта асрларда жасадларни ериб очиб таққиланган бўлса, ибтидоий табиблар энг мурак-

каб хирургия йўли билан бош сунгини кесиб (трепанация қилиш) йўлларини яхши билганлар. Агар ўтган асрнинг бошлариди мелинниш фан асосида бош сунги трепанация қилинган қониларнинг 90 фонди ҳалок бўлган бўлса, бир печа асрлардан бери Шимолий Африка қабилаларидаги табиблар амалга ошириб келаётган бош сунгини кесиб операциясини деярли ҳеч қим ўлмаган. Лекин шу билан бир қаторда ибтидоий қабилаларга ваҳшини хурофий усуллар ҳам қўлланган. Масалан, баъзи қабилаларда дори-дармон ва масоҳ билан бош оғриқ тўхтамаса, трепанация усули билан ёки беморнинг миғдайини тешиб "даволашганлар". Баъзанги ортикак ўсимтакларни олиб ташлаш, синган жойларни тузатиш, қон оққинини тўхтатиш каби хирургия усуллари зўр маҳорат билан бажарилган.

Ибтидоий австраликлар суюқ сиптада "шини"лан фойдаланишни, ўргимчак усни на куя босиб қон оққини тўхтатишни, ичги суратирини ва қустирадиган воситаларни яхши билганлар. Кўп қабилалар захардан балхисни қарахт қилиш, ўқ-ёйни захардан ҳамда баъзан даволаш мақсалини фойдаланганлар. Жанубий америкалик индейлар баъзи захарли ўсимликларни захарсизлантириб, истеъмол қилиш йўллариин ҳам билганлар. Улар қаучук дарахтидан қизма қиладиган асбоб ихтиро қилганлар, санитария ва шахсий гигиена, иссиқ ва совуқ гипротерияни усулларига ҳам, парқез сақлашга ҳам аҳамият берганлар. Деярли ҳар бир қишлоқда тепални ёнбарига ўнгилган юрда ёки ерла усти теги билан ёшилган бут ҳаммоми бўлган, барта шимолги нилсең қабилалари умумий қонда бўйича тез-тез ҳаммомда чўмилганлар. Лекин сундан қўрқадиган ва мутлақо чўмилмайдиган қабилалар (масалан, кубо қабиласи) ҳам учрайди.

Жолутарлик, фолбиллик ва сеҳрарлик қанча кенг тарқалмасин, ибтидоий одамлар жуда кўп ўсимликларнинг, ҳайвон ва минерал моддаларнинг даволаш хусусиятини ҳам яхши билганлар. Перунинг қадимги аҳолиси ёнкойи қолда ўсайдиган кина дарактининг пўстлогидан безгак касалини даволайдиган дори (хинин) ни қаниф этган. Улар тамаки чеккишни ҳам даволаш воситаси деб ҳисоблаганлар, ҳар хил захр ва наркотиклардан оғриниб босиб на даволаш учун фойдаланганлар. Қиямги боланиликлар

ёввойи ҳодда ўсалиган кока номли маҳсулоти бутани жиб қўлайтиригандар ва унинг баргидан отрикчи босувчи дори сифатида фойдаланганлар. Ундан наркотик ичимлик ҳам тайёрланган (ҳозирги манкур кока-хола ва кокин дори-сининг ихтирочиси қадимги Болливиннинг қабилаларидир). Туб австралиликлар қирққа яқин ҳар хил даволайдиган ўсимликларни билганлар. Ибтилоий жамoa тузуми даврида пайдо бўлган табиблар, жодутарлар ва дуохонлар фақат сеҳрчилик, аяран билан чекланиб қолмасдан, балки ибтидоий фармакология қўлга киритган барча дори-дармонларни ҳам маҳиропа фойдаланганлар.

Чорвачилик ва деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ибтидоий даврда табиятшунослик куртакларининг вужудга келишига сабаб бўлган. Тахминан беш-ўн минг йиллар муқаддам одамлар ҳар хил ҳайвонларни хонақаслантиришга бошлагандар. Чунки улар гўнот ва бошқа озиқ-овқатларга, кийим-кемак учун жуи ва териға, зок тишиш ва кейинчалик ҳайлаш учун ин ҳайвонига муҳтож эдилар. Шуниси адиқатга сазоворки, қириқ малаини яратган кейинги асрларда ибтидоий одамлар хонақаслантириш от, қорамол, қўй, эчки, туя, тонуқ, қурқа каби уй ҳайвонларидан бешда бирорта ҳайвонни хонақаслантирмаганлар. Чорва маҳсулларининг ўсиши, деҳқончиликда ер ва ҳосил ўлчаш зарурияти ибтидоий даврда бошлаб ҳисоблаш, узунлик ва оғирлик ўлчооин қўли тушуганларини пайдо қилган эди.

Фақат ўткир кузатувилик ва табиат билан яқинлаш танишини натижасида ибтидоий одамлар ёввойи ҳодда ўсётган дом ва полиз экинларининг, мева дарахтларини суягини ўстириш имкониятига эга бўлишар. Масалан, малаи-шадиклар ўн ҳод мов дарахтини, 52 та банан турини ўстиришни билганлар. Америкадаги қабилалар эса ўн бир хил манис (максис) турини парвариш қилганлар. Ҳозирги даврда экинлашган бонюқди экинлардан буғдой, тарик, арча ва шоти энг қадимдан (несилт даришдан) ва жула қўй жойла навиариш қилина бошлаган ўсимликларлар.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда инсоният истеъмода қилаётган ва ҳўжаликда фойдаланилаётган маданий ўсимликларининг деярли ҳаммаси қадимги замонларда туран мамлакатларда туран қабилалар ва элатлар томонидан маҳал-

лий ёввойи турларидан стинтирилган. Бехисоб ёввойи ўсимликлар орасидан инсон учун фойдалли турларини танилаб олин, уларни парвариш қилини усулларини ўйлаб топиш ва зарари улардан қўриқилган учун узок вақт давомида ибтидоий одамлар қанча сабот-матонат на меҳнат сарф қилганлар. Ибтидоий қашфиётларнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, инсон қўй асратик ишлаб чиқариш тажрибаси ва ибтидоий бисмлар асосида теварак-агрофий ва ўз табиатини тўри объектига япроқ қўла бошлаган, ратиналистик (искобий) билимлар ибтидоий осимларнинг оғишти дастлабки искобий тўри тушулчаларининг сингинида муҳим замин бўлган. Кининлар ўз билимларини тажрибада текшириб, ҳар гил аста-секин табиат тўрисида анча анж ва объектив маълумотларга эга бўлиб бораганлар. Буюк демократ А.И.Герценнинг образли ибораси билан айтганда, "Ёилган нарсани бафта билан кесиб бўлмагандай, тажриба орқали олган билимнинг одов билан қўйдириб бўлмаган".

Ибтидоий жамиятда дастлабки илмин билимлар инсон ингизи чулаб олган хурофий гумаш ишдан қуртак отиб чиқишга доммо иштилоб келган. Юқорида қайта қилганимиздек, болан ибтидоий қабилалар илрини дуйе (оқирит), жоннинг танадан ажралиб чиқиб абадий илминни тўрисидаги тасаввурга эга бўлмаганлар. Африкалик тоттентотлар оқират ҳадиса ҳақ нима билимаганлар, улар одам ўлимин билан унинг жонни ҳам ўлали, логатлар. Ибтидоий одамларда гайритабиийи қучлар, арноҳларга сипилиш маважуд бўлмаса-да, болан уларнинг қудратига шубҳа билаш қўриш, оғир турмушда ёрдам бермаганлиги учун норози бўлиш ёки ҳақорат қилиш каби ҳодисалар ҳам бўлган. Этнографлар эскимослар орасида руҳларнинг борлигига, шаманларининг мўъжисаларига ишонмайинган скептикларни учратганиниги хиком қиладилар. Шимолий Канадада иновчи эскимос қабилаларидан бирда агар руҳ фойда келтирмаса, уни ҳақорат қилиб "ҳайдаганлар". Шимолий Осиё халқларининг олган искобий руҳларини таҳқирлаш қўй учрайли. Уларда ерни, воҳаларни, тону дарёларни, одамни яратган ва унга тақдим қилган буюк Қарга масхара қилинади. Қорик ва чуқуридан Қарга-шаман осмон на ерни яратувчи, қабиланинг ҳомийи бўлса-да, унга қалла қилиб, қизганчик, ўрни ва муттаҳам қўш деб таърифлай-

дилар. Атоқли савбёҳ олим С.П. Крашенинников қамчаллар ер ва барча мажжулотларни яратган муқаддас Кутку қиргани энг нозил деб масхара қилганликларни, унга нисбатда беҳурматлик билан қараганликларни ва ушдан ҳеч нима тиламаганликларни тўғрисида ҳикоя қилади. Сибирь ёқуларни ҳам ўларнинг яратувчи Қарғасини мазах қиладилар. Шимолий Африка қабилаларида яратувчи ҳайвонлар, оятда, нафрат ва қўлга қўйаладиган оқид ва қўрқоқ руҳлар образида тифириланди. Африка қабилаларида руҳ ва ҳулоларга нисбатан нафратнинг пайдо бўлиши — уларда дунёдаги барча ёшувчиларни тайритаётган кучлар яратган деган тасаввурлар билан боғлиқ.

Қилимашаро тоғи этагида яшовчи жанита қабиласи тўғрисида африкалик этнограф Мзашо қуйидагича ҳикоя қилади: "Менинг қабилаларим шундай дейдилар: "Ҳар қим тирик экан, айш-ширатча яшасин. Кини ўлгандан кейин ҳеч қандай яшиллик бўлмайди. Руҳлар дунёсидан яшиллик кутма ...". Руҳлар нисбатда қизғанчиқ ва очкўз, уларни ҳеч тўйдириб бўлмайди. Уҳ, агар бирор мени руҳлар маконига бонилаб борса, уларнинг ҳаммасини қилиш билан чоғиб, қириб ташлар эдим. Биз уларга ҳар гал янги қурбонликлар берамиз, улар ҳеч қандай ёрдам бермайдилар". Этнографлар африкаликларнинг ўз ақлол-қулоларига: "Эй худодлар, сизлар ҳеч нимага қирайсизлар, бизларга фақат ёмонлик келтирсизлар. Бизлар сизларга шунча озик-овқат берамиз, сизлардан ҳеч қандай ёрдам йўқ", деб мурожаат қилганларини кўн ичинганлар.

Базан руҳ на худодлардан қаттиқ тазолабчи, ибодатхона ва бутларни йўқ қилган, боқин ва жодугарларни ўлдирган ибтидоий қабилалар тўғрисида ҳам этнографик маълумотлар мавжуд. Д.Лёббок берган маълумотларга қараганда, Гавайя оролларида яшовчи қабилалар ҳулоларга қурбонлик бериш учун қочқинларни ҳайлаганлар. Утган асрининг бошларида ўзини ҳосидлариях ва ёмғир ҳулоси деб таъналаган Гавайя қироли Камеамеа II бут ва ибодатхоналарни йўқотишга қарор қилган. Ҳақ унинг қарорига бўйсунмишга мажбур бўлган, ammo ўз санамларини ёрмонларда яшириб, уша ерда ибодат қилишни давом эттирган. Ҳамма руҳ ва худодлардан қочган гавайяликларни мустамлакачи ва миссионерлар келиб, христиан динига ўтказ-

ган. Тоғга оролида яшовчи полинезияликларнинг бошлиги Финшо 1837 йилда барча худодларни йўқотишга қарор қилган. Унинг таърифича, худодлар ризис душман, уларни одамлар фақат бонига бир мусибат тушса эслайдилар, улар кишиларни одамхўрлик каби энг ёмон ёшувчиларга ўргатган, урушда эса фақат қўлчи қўнига эга бўлганлар тарафда. Шунинг учун Финшо худод олдида қўриқиб, ибодатгўйликни тартиб қилувчи барча қочқинларни ўлдиршга қарор қилган. Бундай сиёсатдан чўчиган қочқинлар унинг ўзини захарлаб ўлдирганлар.

Шуниси қизиқки, жодугар ва қочқинларга қарши қуран асосида қабил ва халқлар мифологиясида худодларга, осмон эгаларига қарши қурашадиган қарвонмалар образи ҳам пайдо бўлган. Суматра оролида яшовчи даждлар ўртасида шундай ҳикоя мавжуд. Эмишани, қадим замонларда ер моҳида жасур ва қўдратли кишилар яшаган. Улар худодларни йўқотиш мақсадда баланд тоқда қўтарилганлар ва шу баланликдан осмонга ёйдан ўқ ота бонлаганлар. Ривоятларга биноан, ярадор бўлиб ерга тушган худодларни чўқмор-тоёқ билан уриб ўлдирганлар. Африканинг банту, ананги ва бонго халқларида ошамларнинг осмонда яшовчи руҳ ва худодлар ҳукмронлигидан қутулиш ва уларнинг таъзирини бериш учун мовий самога етadиган минора ёки наврож қўрганликларни тўғрисида афсоналар мавжуд. Бундай афсоналар тибет-бирма қабилаларида ҳам учрайди. Маъкур ривоятларнинг баъзи вариантлари кейинчалик Инжил ва Газарода "Бобил минораси" тўғрисидаги афсонада намоён бўлган.

Шундай қилиб, инқирозга учраётган ибтидоий жамоа тузуми ўрinda янги ишлаб чиқариш муносабатлари асосида янги жамият ва унинг устурумаси бундй этила бошлайди. Оқибатда ибтидоий жамоа тузуми ўрinda мустабиалликка асосланган қулолорлик тузуми ва далаати пайдо бўлади. Руҳлар худодларга айланади, олий на накт худодлар иерархисиди сиф тортади, дунёвий ҳоким эса шу олий худоднинг ердаги аълоди, вақини ёки нонбон сифатида ҳукмронлик қила бошлайди. Маъкур диний тасаввурлар билан бир вақтда инсон ўзининг қўндалик ҳаёти ва меҳнат фаолияти асосида ижобий билимларни ҳам тўплаб қамол топа бошлайди.

МИЛЛИЙ-ДАВЛАТ ДИНИЛАРИ, ХУРФИКРЛИК ВА ДАХРИЙЛИК

Ҳар бир давр ўзини хос дунёқарашни, гоя, мафкура ва эътиқодларни яратди. Тарих саҳнасида ижтимоий табақаланган жамият пайдо бўла бошлаган билан ижтимоий онг шаклларида табиат кучларига ситиниш билан бирга, ижтимоий кучларни алоқийлаштириш биринчи даражада кўтарилди бошлайди. Дастанвал, янги тузум ўрнатилиб, жамиятда рўй берган табақданиши билан бир қаторла тайригабий олам ҳам табақданилади: сон-санжосиз руҳлар ичидан одий имтиёли тайригабий мияжудотлар — худолар табақаси ажралди қида бошлайди. Агар руҳлар айримлигини ифодалаган бўлса, худолар умумийлигини ифодалайди.

Янги жамиятда пайдо бўлган политеизм (кўп худоллик) диний тараққиётнинг муҳим босқичи бўлиб, худолар теварак-атрофидаги чексиз борлиқнинг ҳамма томонини эгаллаб, ўз назоратини ўрнатади. Мазкур политеистик тасаввурулар жараёни, янги диний ифодалаганга яққилдан умумийликка ўтиш ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ ижтимоий муҳит негизда рўй бергани мумкин эди. Асли политеизм кулдорлик жамияти негизда ва шу жамият манфаатига хизмат қилувчи ақидавий қишлар сифатида пайдо бўлган ижтимоий онг шакли эди. Унинг мумтоз намунаси энг ривожланган ва юқори даражада кўтарилган кулдорлик давлатларида, айниқса, қадимги Юнонистон ва Римда очик намоён бўлади. Гўё Олимп тоғларида истиқомат қилган Зевс бошчилигидаги худолар аслида юнон жамияти ижтимоий структурасининг асоси эди.

Кулдорлик жамиятининг диний эътиқоди исом катта гуруҳда бўлишган: бир томонда — расмий ибодат, исомин-

чи томонда — кўн ирқ ва қиямат куллар орасида тарқалган хидма-хал диний тасаввурулар. Буларнинг бир-бирига ҳеч яқинлиги бўлмаган. Хусусан кулдорлар ва қидам куллар орасидаги ўзаро ижтимоий муносабатларни мафкуравий даражада бошқариш эҳтиёжи бўлмаганлиги туфайли диннинг ижтимоий роли ва таъсир доираси анча чекланган. Юқори табақлар орасида тафхуккур эркинлиги кучли бўлган.

Энг ривожланган классик кулдорлик мамлакатларида — қадимги Рим ва Юнонистонда (асосан эркин фуқароларга мўлжалланган) динлар ва қишларнинг ижтимоий турмушдаги таъсири нисбатан суёт бўлган. Дин ўзининг ижтимоий бошқариш функциясини биринчи гада майда ишлаб чиқарувчи функция билан ало этиб, ижтимоий турмушда мустақкам ўринини эгаллаган. Қишлоқ жамоасига бириккан майдда ишлаб чиқарувчи деҳқонлар меҳнатидан фойдаланилган қадимги Шарқда дин ва қишларнинг тутган ўрни ва ижтимоий тузумга таъсири ниҳонда зўр бўлган.

Қадимги политеистик динларнинг яна бир хусусияти — уларнинг муайян этник гуруҳларга хослиги, дар бир халқ ўз динига эга бўлиб, оқдинги дин шакллари билан анча иқим турган. Политеизмнинг кулдорлик жамиятида ҳуқуқорлиги мазлум табақалар, яъни кулларнинг танқаридан, бошқа халқлар ҳисобига тўлаирилишига ҳам боғлиқ. Шу босида ҳам кулдорлик жамияти яхлит этишк биришканга эга бўлмаган. Кулларга бўлган нафрат ҳуқуқор табақанинг динига ҳам ўтган. Диний онгда танқар айри дин вақилларидан куллар олиб келинадиган манба угути кураш акс этиб, у ҳар хил этник гуруҳларнинг миллий туйғуларига ўз таъсирини ўтказган.

Илк синфлар пайдо бўлган лавра диннинг одамларни бир-бирига яқинлаштириш, бириштириш (интеграция) ёки қарам-қарини қўйиш (сегрегация) функцияси алоҳида намоён бўлади. Дин тарихи аслида ижтимоий тараққиёт жараёнида одамлар орасидаги муносабатларнинг ижтимоий онг шаклларида, жусадан диний онгда акс эттирилиши тарихидан иборат. Агар ибтидоий жамоя тузуми даврда қишлар муайян тотем, яъни уруғ-қабиланинг келиб чиқини жиҳатидан ёки бошқа этник гуруҳлардан фарқ қилган бўлса, сифий жамият пайдо бўлиш билан политеистик тасаввурулар асосий миллий-давлат

динлари байроғи остида бириккан ёки форо қилганлар. Ҳозиргача кўп халқларга, шу жумладан, ўзбекларга ҳам дин ва маънавий тушулгаларга чатишиб, бошдан бир маънода тасаввур этилишини илмий интeрeсшa ҳа билан бевоисита боғлиқдир. Илк қуддорлик жамиятида пайдо бўлган динларнинг моҳияти ҳам ўша жараён билан боғлиқ. Бу жараён кенг омма ва ҳудудин ўз ичига олган уруқ-қабилавий динларнинг бирикшин ва умумлаштирилиши натижасида умумийлашган ёки умумлашган пантеонини ҳосил қилган. Қадимги Шарқ динларининг тарихи бунга ёрқин далил бўла олади.

Қадимги Шарқ халқлари, айниқса, Миср ва Месопотамия қудай табиий-жуғрофий шароит туғайли бошқа халқларга нисбатан олдинроқ синфий тарққиёт ва юксак маданият яратини нуғига ўтган эди. Аммо ҳақиқатимизга қараганда, иншоотда мустақкам да турган қишлоқ жамоаси, ерга ҳусусий мулкчиликнинг йўқлиги каби бaъзи ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ўзига хос сиёсий тузум ва маъқуравий олам яратган. Шарқ жамияти маъқураида ибтилоий жамоа диний тасаввурларининг таъсири нидоғда кучли эди. Ўша даврда инсон тафассури қадимги анъаналар заъжирига банд қилинган, тарққиёт эса лияний таълимотлар чизгидан чиқолмас эди. Инсон оғи ва қабилни тўлиқ эғаллаб олган дин қадимги Шарқда бошқа мустақил ижтимоий онг шакллариининг шайдо бўлинига йўл қўймаган. Бу жараёнининг эърдигини алоҳида қайд қилган мутафаккирлардан бири "Шарқ тарихи дин тарихи тусини олади", деб тўғри эғал эди. Шарқ мамлакатларида қадимги даврада фалсафа мифология, диний таълимотлар билан чатишиб кетганлигининг сабаби ҳам шуида. Қадимги Миср ва Бaъзида фалсафий тафаккур умуман диний ҳожиқдан чиқолмаган, мустақил ижтимоий онг шаклида намоён бўлмаган. Фақат қадимги Юнонистон, қисман Ҳиндистон ва Ҳитойда фалсафа маҳсуе ижтимоий онг шакли сифатида мустақил пайдо бўлган эди.

Қадимги Миср. Диннинг саълат, алабийет, сиёсий голлар ва ижтимоий онгининг бошқа шаклларида фарқ қиладиган муҳим ҳусусияти шукидан иборатки, у бир даврадан иккинчи даврага ўзи яратган широнини ташлаб ўтин ва янги даврга мослашини қобилиятига эга бўлган. Шу-

нинг учун ҳам энг ибтилоий дин шаклларида (уларни яратган ижтимоий ва гносеологик иддлар йўқлиб кетган бўлса-да) қўпчилиги кейинги юксак маданиятда жамиятларда ҳам сақланиб, муҳим ўринини эғаллаган. Бунини қадимги Миср ва Месопотамия халқларининг тарихидан кўриш мумкин.

Қўғда Илмнинг серунум тунроқдан воқеида янвожи халқларининг ҳаётида неолит даврадан то юқори қуддорлик маданияти давригача илмнинг хилма-хил шакллари намоён бўлган. Нева минг йиллар давомида қадимги Мисрда фиръанларнинг чексиз ҳокимиятини илоҳийлаштирган, подшоин тағри даъражасига қўтарган диний эътиқодлар тизими билан бир қаторда энг олдин ибтилоий дин шакллари ёнма-ён турган. Ижтимоий тузумнинг ва умуман бутун маданиятнинг ниҳоят даърада секин ривожланганлиги туғайли Миср тарихининг ҳамма даврадада тотемизм, фетишизм, ҳайвонларга ва табиатта сиғиниш каби ибтилоий диний эътиқодлар кенг тарқалган ва даъват мисқида муқаддаслаштирилган. Таъқротчиларнинг фикрича, мисрликларнинг энг илк динлари шаҳар, аълоат (нўм) ларнинг ҳожиини ҳисобланган маҳаллий (аслия қадимги қабилавий) худолар ибодати билан боғлиқ. Қадимги подшолик давридаёқ деспотик ҳокимиятта эга бўлган қурағли фиръанларнинг илоҳийлаштирилган образлари вуқудга келтирилган. Хар бир нўм (виллоят) ўзининг худосига эга бўлган, унинг ҳокими худонинг бевоисита меросхўри ва ўзини сифатида тасавирлаган. Қайси бир нўм ҳокими мамлакатини бириктириб, ўз ҳокимиятини ўратса, ўша нўмининг ҳокими подшо, худоси эса энг олдин бош худо ҳисобланган, яъни умумдаълат парварчилиги даъражасига қўтарилган.

Шўнини ҳам қизикли, қадимги мисрликларнинг илгари мустақил жамоага эга бўлган ҳар бир шаҳри ўзининг худолар системасига эга бўлиб, шу системага уч ҳаалик (учлик) бош бўлган: Ота-худо, Она-худо, Била-худо. Масалан, Мемфисда Ита-Сухмет-Нефертум учлиги, Фива шаҳрида Омун-Мут-Ҳнхус учлиги олш худо ҳисобланган. Шўнай қилиб, умумий Миср худолар пантеонини ташкил топган.

Маъқур жараёнининг оқибати сифатида ҳайвон ва табиатта сиғиниш кенг тарқалган: бу тотемистик тасав-

юрлар чукур илди қилириганидан далолат беради. Қадимги Мисрнинг лекари барча хушодлари ҳайвон шаклида тасвирланган. Масалан, худо Гур лочини шаклида, маъбу-да Сўхмет — урсочи шер, худо Хитум — қўчқор, Мемфис-даги Хани ёки Опис — ҳўкиз, Отўн — бузоқ, Омўн ёки Усирис — қўчқор, Описис — шўқал, Нехебит — қалхат, Сет — илон, Шебет (Сўбека) — тимсоҳ ва бошқа ҳайвон-лар шаклида тасвирланган. Бутун мамлакатда фуқаролар мушук, қирғий, шер, буқа, эчки қави ҳайвонларга ситин-ганлар. Кўп жойда муқаддас буқа гўё табиатдан ҳам у-чун турувчи қўча эга бўлган. Подшо номи образи билан қўшилди кетган, қўшичча подшошнинг ўзи олам бонли забардаст шер (сфинкс) шаклида тасвирланган. Муқад-дас ҳайвонлардан илон, қалхат, лочин ва асалари азал-дан подшо ҳокимиятининг ҳўминлари ҳўсобиланган: уларга ситиниш ҳўтто подшоининг эътиқўдиди ва унионларида акс этган. Мисрши юнонлар бонли олганган кейин мам-лакатда сўйҳат қилган атоқли географ Страбон талўжуб-лазиб, ҳалҳ оммасида ҳайвонларга ситиниш кўн салиш ва ҳаммаёқда қўчайиб борапти, деб ёлган ҳди.

Табиатнинг даҳшатли кўчлари олдида тиз чўккан миср-ликлар қадим зўмонлардан муқаддас қўн ва тоғу тошлар-га, ер ва суларга ҳам ситинганлар. Мамлакат эконо-миксининг асосини қишлоқ ҳўжадиги ташкил этганлиги туфайли ҳар хил дехўончилик маъбудалари жуа кенг тар-қалган. Улар сувни бутун табиатнинг асоси деб тушуниб, серсуз улу Пилини улуқлаштирганлар, уни худо Усирис билан тенглаштириб, "хўдоларнинг қаттис, ҳамма шар-саин яратган, одамларга ҳўёт бахш этгин учун тоғиб ту-ралган Пил", деб атаганлар. Муқаддас сувга ситиниш одати фиръавнлар бошчилигида барча қўнлар томонидан хўдога агаб ичосликлар ҳўди қилиш ва гуноҳқарилан тошаланини маросинини адо этишда ўз ифодасини топ-ган. Нил дарёси бўйида дарҳатлар қам бўлса-да, ҳўрмо ва миср аёқшири муқаддаслангиларига, бутун ўсимлик ва ҳайвонот дўнўси ҳар хил руҳлар, маъбудалар ва хўдолар-нинг номлари билан тўлган.

Табиат ҳўдасалари ва кўчларини илоқийлаштириб, ҳаммаша тирилдиб турадиган табиатнинг абадийлигини ифодаловчи мўтам-маърака маросинининг марказий сий-

мосига айланган Усирис ва унинг рафиқиси Исиди об-разлари диққатга сазовор. Қадимги подшолик даиридан бонлаб азалат дини томонидан тан олинган Усирис ўлу-чи ва тирилўчи табиатнинг ҳўлўси сифатида намўён бўл-ди. Қадимги мисрликлар Усирисни ўсимлик ва сув хўдо-си деб тасаввур қилиб, ўзининг бу дўнўдаги ҳўёти ҳам унга бонанқ деб билганлар. Улар маъкур су ва ўсимлик хўдосининг тирилсини кишининг янги ҳўётга қайтиши учун гироз, деб тасаввур қилганлар.

Қадимги Миср айларида дафи қилин ибодати мўрм аҳминатга эга бўлган. Жасадни мўсийлаштирини техника-си шўхротда ришўксиланган ва мураккаб дафи қилиш маро-сини ҳўдма-хил диний-сехрарлик тасаввурларига ҳўл-ганган. Одам жонининг ўлгандан кейинги тақдир билан бонлиқ дафи маросимлари ранг-баранг баъий афсона ва ривоятларда, ҳўло ва пошўоларга белгиланган диний аъда ҳўмла нималарда қўйилган. Мисрликлар тасаввурда ҳар бир кўшнни Ёо деб аталган жон бўлиб, у олам бошчи қўш шаклида тасвирланган. Ўрга подшолик даиридан бонлаб охират, янги париги дўнў, ўлганларнинг жонини суд қилиш товеси ҳам найдо бўлади. Охиратда жонларни Усирис 42 нўм хўдолари ёрламида сўроқ қўлар эмши.

Миллодан аввалги V минг йилликка оид энг қадимги обонлар кини ўлгандан кейин ҳам дўнўсий ҳўётдаги сингари моддий ва бонқа эҳтижларини қондирая деган тасаввурлар ҳўкс сўрганлигини кўрсатади. Жасадни қял-рат шаклигаги гўрга ҳар хил ошўк-ошўк, ичмилликлар сол-линган тош ёки сопол идишлар, қўрол-аслаҳа, уй буюм-лари, баъзан уй ҳайвонлари ва хизматқорлар тасвирлан-ган ҳайкалчалар билан дафи қилганлар. Энг қадимги даириларда ўлўкин чиптага, терига ёки матога ўроб, гўё у ухлиб ётгандай бир томонга қаратиб букчайтириб ётқ-зиб, қялрат сазаналарга қўнганлар. Кейинчашик маъкур ер ости сазаналарининг деворлари тошдан қўрилган ва устига ёноч ёпилган. Мурда яҳин сақлалиши учун унинг бутун ичак-чялўларини тозалаб, маъкус қанон идишларга солиб, ўлўкин тўз эритмаси ва смола билан мураккаб усулда мўсийлаштириб, бир неча қават зигиртой галла-масига қаттиқ ўраганлар. Тобутининг бош қўсмига офтоб нурлари тушиб турсин деб, қўзи тўтрисида иккита те-

ничега қолдирилган. Албатта, ҳоқим ва бой кишилар шу тарихда дафн қилинган. Пошхонлар қабри устида эса ихтиёда дабдабали макбара (эҳром)лар қад қўтарган.

Мисрликлар тасаввурида охирагда худолар фақат подшо ва бой эодатгонларни қабул қилар эмиш, қонмот эшиги фақат фиръавнлар учун очилар эмиш. Оадий кишилар эса охирагда ҳам Нил дельтасига ўхшаш қаминшор дала-ларда жойлашиб, ҳаётдагидек бу афсонавий серурум ўлкада дехқончилик билан шуғулланар эканлар. Қадимги Мисрда халқ орасида тўғ ўлиқни кўнганда алоҳида мотам-маърака маросимларини бажариш ва ҳар хил сеҳр-гарлик олатларини ўтати орқали одамлар у дунёга ҳам ўз мол-мулкни, подшо марказига билан ато этилган имтиёзларини сақлаб қолдилар, деган тасавурулар кенг тарқалган. Марҳум нариги дунёда ҳам хотиржам бўлсин учун қавму қариндошлари жўла кўп қурбонлиқлар қилганлар. Мазкур қадимги дафн маросимлари узун шай-рус ўраминга ёзилган "Ўлиқлар қилиби" да ва бошқа жуда кўп диний тўпламларда, шунингдек охираг суди, нариги дунёдаги роҳат на фароғат тўғрисидаги афсоналар ўлиқ солиналигани тобут-қўтилар ва санада деюрларига битилган ёзувларда батафсил баён этилади.

Аммо фиръавнларнинг деспотик ҳокимияти билан чирмашиб кетган динийш халқ ҳаётига шундай катта роль ўйнашга, ихтимоний онининг бошқа шакллари орқали диний таълимотнинг инсон қалбига эфр таъсир қилини-га қарамай, таъриқур эрқиншиги бутунлай бўлмаган эди. Ёзма манбаларга қараганда қадимги Миср мафқураси ҳар хил шубҳаларнинг гояларидан тўла форн бўлмаган. Бунга масалан, "Арфа чалуучи қўшини" на "Ҳаётдан қўнгли совитган одамнинг ўз руҳи билан суҳбат"и қабл баъзи но-этик асарлар ёрқин далил бўла олади. Инсоният тарихи-даги бундай ҳастаблик бадий асарларда охирагта иншо-маслик, у дунё ҳаётига шубҳа оҳанглири яшрайди, уни яратган муаллифлар киши ҳаётлигига бу дунёнинг барча лаҳит на ноз-неъматларидан тўла баҳра олинига чакир-диллар. Миллодан аввалги XXII-XXI асрларда, яъни бул-дан тўрт минг йиллар муқаддам ёзилган "Арфа чалуучи қўшини" асарида диний таълимот ваъда берган охира-дан ҳеч қим қайтм қелмаган, шўшин учун у дунё тўғри-

сида ҳеч қим ҳеч нарсга айта олмайли деган фикрлар баён этилади. "Худолар, ҳимматли ва олижаноб кишилар мўминё ҳоҳятда эҳромларда дафн қилинганлар, аммо уларнинг ҳолати не бўлди — ҳеч қим билмас экан, — дейилади қадимги бир шўшда, — уларнинг кетидан борғучча, қў-шинини шодлиқа ўтказ, тағта ором бер, қалбнинг ҳўшми ила истакларининг бажо эт, ёмонлик орқандига қолсин. Жимжитлик, сукунат ҳўш сурган ўлка бир қўш сенинг ҳам ётоғинг бўлай. Ўша кўн келгўчга шират қил, ҳам-на ўлиқли-қўнгли, қўнглинг шўш ўлай".

Иккинчи асарда таъриқур эрқиншиги янада ёрқин на-моён бўлади. "Суҳбат" асмида фалсафий руҳдаги шўрий диндоғ услубида ёзилган асарлар. Ўша иншадан мақсад нимада, деган саволга жавоб ахтариб, ўша диврининг буту-ли ҳаёт тартибларини порозилик изҳор қилишани, ҳаётда зам-руссалан боника нарсга қўнган муаллиф азоб-қўбатдан қўншинининг бўли фақат ўлимда, ден қойт пессимистик туйғўларни изҳор қилани. Дунёвий ҳаётдан ҳафсаласи шир бўлган киши фалақани лод-қарёла деб, уни ҳақорат қи-лади, охираг ва абдий ҳаётнинг борлигига шубҳаланиб, инонет билан айталарки, "ўлим ҳамма учун, бонлар ва кам-бағадлар учун ҳам баб-баробар, қамоннинг ҳам қисмати бир хил — ҳамма ҳам жазирача офтоб нурали остида ёки энг қўнратли бўлган сувнинг кўчи билан йўқ бўлиб кета-ди... Сени уйдан олиб чиқиб, тўғга ташлайдилар. Сен ҳеч қион ундан қайтиб чиқолмайсан ва қўнш шўрини қўр-омайсан. Метиндин мустаҳкам қўнраг қўнрагдан қўншлар ҳам бум-бўш қўрбонғонларни қўнраглар. Сол устида ўлиб кетган на фарзанди ҳам қолмаган қишиларнинг қисмати шима бўлса, ўша қўнрагни қўнрагларнинг ҳам қисма-ти шў бўли". У дунёда яшаниг ишонмаган киши жуда катта "қидимлар талаб қўнлаган дабдабали мотам-маъра-калар ўтказиш на катта қўрбонлиқлар берин билан охи-рагда абдий, фароғатдан ҳаёт кечирши мўмин, деган афсонавий гапларга ҳам ишонмай қўни. "Суҳбат"да шак-сий порозилик эмас, балки индиқларга тўла ихтимоний табиққилинган ҳамиятнинг инсанжасилда ёзилган инсоннинг лод-фарёди ва қалб фиғони изҳор қилинганшдир.

Азалдан аънама бўлиб келган диний тасавуруларга энд фикрлар, яъни охираг ва нариги дунёдаги абдий ҳаётга

шубқа қилинишиг намуналари халқ ижодининг айрым жанрларида ҳам учрайди. Кўпгина насихатномаларда ва бошқа асарларда камбалаалар бойларга ҳаас қилмайди, чунки киши умри қисқа, ўлим ҳаммани тенг қилади, деган ғойлар маъжун. Насихатларда одиб нуқтан назирадаги: "Кишини ота мушқидан махрум қилмаслик, хизматкорларни хайдамаслик" кераклиги айтилади. Подшо Оқўй "Насихатнома"сида кўрсатилган маъжур одиб қирдаларини бу-зин охирагга дахшатли жазоларга рўна қилади, деган ғойлар, албатта, нариги дунё ташкимоти ҳам соғина ҳарактерга эга эканлигини исботлайди. Куздордик мафкурачилари фойий дунёдаги хурсандчилик ва шўхликларга охираггаги абдий яшовчи жонини тиги ҳузур-хиловати-ни ва кайф-сәфолни ҳаётини қарама-қарши қўядилар.

Аммо подшо ҳокимияти ва қозилар ўзавонлигидан порози бўлган оқсуқ зодалонлар охираггаги тўғричилиги таш-лимотини танқид этиб, уш бехуда умидлар деб, бу дунё лаҳзатларидан фойдаланишини насихат қилганлар. Герадот-нинг ёзиниҳа, мисрликлар базмига келган меҳмонларга ёнчадан асатган ўлик тасвирига кутини бир-бир кўрсатиб: "Буни кўр, шундан кейин ич, ўйини-куяги қил, чунки ўла-шингдан кейин сеп ҳам шунга ўхшайсан", дейини одаг бўлган. Битта қабрга ёзилган хатла мотишиниҳг ўз эрига мурожаати келтирилган: "Эй биродарим, рафиқим, дўстим, ичши-сийиниҳи чархала, ичгини ва муҳаббат лаҳзатини тог-ил, байрам қил, кеча-қўшув қилбин тиллагини қондир. Бутун Фарб — миннақат ўла уйду ўлкаси: бу ер ўз мўмие-лариди абдий уйхуда ётганлар жойи, улар ўз биронлар-ри, ўз ота-оналарини кўриш учун экин уйғонмайдиляр, кўнгили ва хотин, ва болаларини истамайди!"

Мишодан аввалги XII асрга онд латирустлардан би-рида, эҳром абдийлик келтирмайди, кишиларга фойда келтирадиган буюк асарлар мангу янайди, дейилади. Дано қотобларнинг муаллифлари абдий, чунки уларини айлал-лар ўқийди, ўрганади ва ўз ўстазларини доимо эслайди-лар. Улар темир қабрди нис эҳромларини қурдирмаган-лар. Насихат қитоблари уларнинг эҳромлари. Қабрдан, мустақкам урилган дегирани қитоб фойдалди. Инсон ўлгач, жасали туноқда айламди, унинг барча ақиллари ҳам ўлади, аммо асарлар ўқувчилар онгидан тушмайди, қури-

ган уй, мулофаллаштирилган қўрон, ибодатга аталган тош плитасига нисбатан абдий яшайди. Оқўй насихатлари-да қитоб ва таълимнинг фойдаланиш тәрифловчи "Ки-тобни онангдан ҳам кўроқ сев", "Қитобдан буюк нарсә нук", деган фикрлар кўп учирайди. Умуман қалимги Миср бадий ижодила диний тасаввуфларга эл ҳолда инсонга муҳаббатни изҳор қилувчи гуманистик ғойлар маъжур жаранглайди.

Қалимги Миср маданиятини алча ривожлаган илмий биланларонг тасаввур қилиш қийин. Киши табиятини тўғри идрок этишга ва унинг сирашрини билиб олишга доимо интилади. Қалимги мисрликлар ҳам қундалик ҳўжалик ҳаётини, айтиҳса, сугоришга асосланган дехқончилик ва дублабати иншоотлар қуришда эриш тифаққурига таян-ган аниқ биланларга муҳтож бўлганлар. Тўрт-беш минг йиллар муқаддам ёзилган "Насихатнома"ларнинг бирсида билмига юксак баҳр бериб шундай дейилади: "Агар сен бизмидан олам бўсанг, айтганин-айтган, деганинги де-ган бўлади. Ёзини-ўқиниш чўқур аталдб, қўнлинига маҳ-кам жо қилиб ол, ана шунча ҳар бир айтган галинги ҳамма-га маъжур бўлади". Қаттиқ интизомга таянган маҳсус мак-табларда зодалон қулорлар, бон-амалдорларнинг болалари тақлим-тарбия олган. Ҳаттоки олий тилишги "турмуш уйи" деб аталган "мирзалар мактаби" ҳам бўлган.

Албатта, қундалик ҳаётдаги амалий эҳтижажарни қон-диринг, суз дегирин ҳўжалиги, саядо, бинокорлик ва монументал санъатнинг ривожланиши учун математика, гео-метрик, астрономия қабди аниқ биланлар зарур эди. Қалимги Миср донишмандлари 300 дан ортиқ ўсимлик, қунлар ва ҳайвонлар рўхнатини тузанади, ветеринария ларсинини ётганлар, ҳатто инкубаторини каниф ёттидилар. Подшо мақбурилари ва ибодатоналариди топилган схе-матик харита ва чизмалар, ҳисоб жалааллари ва геометрик тўзлавлар, юдауларининг жойланиш жадвали ва осмон харитаси, медицина ва ветеринарияга онд бир қанча мати-лар ўз замонаси ҳаётининг ҳар томонларини реалистик тасвирлаш санъати инсон тафакқурида дини ҳукмронетик қилган дилри ҳам ривожланганлигидан далилат беради.

Қалимги Месонотамия. Қалимги Миср билан бир даяр-да эиғ қўҳна юксак маданият латган Дияда (Тигр) ва

шубқа қилишининг намуналари халқ ижодининг айрим жанрларида ҳам учрайди. Кўпгина насирхатномаларда ва боника асарларда кимбалалар бойларга ҳаёз қилмайди, чунки киши умри қўсқа, ўлим ҳаммани тенг қилади, деган готлар маъжус. Насирхатларга одоб нуқтаи назаридан: "Кишини ота муҳидан маърум қилмаслик, қизматқорларни ҳайдамаслик" кераклигини айтилади. Подшо Охўғў "Насирхатнома"сида кўрсатилган маъкур одоб қондаларини бу-
зин охирагта дахшатан жазоларга рўнча қилади, деган готлар, албетта, нариги дунё тўхнототи ҳам соинал ха-
рактерга эга экинчилрини исботлайди. Қуздорлик маъжу-
рачилари фониш дундаги хурсандчилик ва шўхликлари охирагтаги абдий яшовди жонини тиги хўзур-қаловатини
ва кайф-сафоли ҳаётини қарама-қарши қўядилар.

Аммо подшоҳ ҳокимияти ва қозилар зўравончилигидан порози бўлган оқсуқ зодагонлар оҳират тўғрисидаги таллимотиин танқид этиб, уш бехуда умидлар деб, бу дунё захватларидан фойдаланишини насихат қилганлар. Герадотнинг эъиничча, мисрликлар баъзига келган меҳмонларга ёлчаш асалтан ўлик тасвирли кутини бир-бир қўрабти: "Буни кўр, шундан кейин ич, ўйин-қуяги қиз, чунки ўзгичишдан кейин сен ҳам шунга ўқшайсан". Кейин ораг бўлган. Битта қабрга ёзилган хатда хотинишнинг ўз эрига муножаати келтирилган: "Эй биродарим, рафинқим, дўстим, ичши-ейиндан чарчам, ичгила ва муҳаббат яъзинини тоғил, байрам қил, кеча-қушўз қабини тиллагин қиринд. Бутун Ғарб — магнаққат тўла уйқу ўлкан: бу ер ўз мўминларига аёшйи уйқула ётганлар жойи, улар ўз биродарлари, ўз ота-оналарини кўриш учун жид уйғонмайдилар. Кўнгул на хотин, на болаларинг истамайди!"

Милладин аввалги XII асрга онд папируслардан бигизга, эҳром абдийлик келтирмийини, кишиларга фойдал келтирадиган буюк асарлар мангу яшайин, дейилган. Доно китобларнинг муаллифлари абдий, чунон уларнинг айоллар ўқийин, ўрганаин ва ўз ўстазларининг доимо ўсиладлар. Улар темир қабрди мис эҳромларни курдирмайдлар. Насихат китоблари уларнинг эҳромлари. Қабрдин, мустақкам урилган девларин китоб фойдалин. Инсон улагач, жасдин туироқда айландин, ушинг барча джисмлари ҳам бладин, аммо асарлар буюктилар огиздин тушмайдин, курил-

тан үй, мулофазлаштирилган кўрмон, ибодатга аталган тош динистига нисбатан абдий яшайди. Охўй насихатларида китоб ва таълимнинг фойдасини таърифловчи "Китобни онанган ҳам кўпроқ сев", "Китобдан буюк нарсас йук", деган фикрлар кўп учрайди. Умуман қалъимги Миср бадийиёи ижодига диний тасвирларга энд ҳолда инсонга муҳаббатни изҳор қилувчи гуманистик тоғлар маърур жаранглайди.

Қадимги Миср маданиятининг алғач ривожланган илимий билимларенс тасаввур қилиш қўйини. Киши табиатни тўғри идрок этиша ва унинг сирларини билиб олиша доимо иптислади. Қадимги минераллар ҳам қунақлик ҳужайлик ҳаётига, айниқса, суюришга асосланган деҳқончиликда ва даяблати иншоотлар қўришга эриш тафаккурига таинган аниқ билимларга муҳтож бўлаганлар. Тўрт-беш минг йиллар муқаддам ёзилган "Насихатнома"ларнинг бирида билимга юксак баҳо бериб шундай дейилади: "Агар сен билимдон одам бўлсанг, айтганин-айтган, деганинг деган бўлади. Ёзин-ўқиниши чуқур эслаб, қўнганига маҳкам жо қилиб ол, анз шунча ҳар бир айтган гапини ҳаммага маънур бўлади". Каттиқ иштиёога таинган махсус мактаблари зодоган қўлдорлар, бой-амалдорларнинг болаларни текши-тарбия олган. Ҳаттоки олий таълимга "турмуш уйи" деб аталган "мироқлар мактаби" ҳам бўлаган.

Албатта, қўндалик ҳаётдаги амалий эҳтиёжларини қон-
дирини, суз дехқон ҳуждагини, сандо, биноқарлик ва монументал санъатнинг ривожланиши учун математика, геометрия, астрономия каби аниқ билимлар зарур эди. Қадимги Миср донишмандлари 300 дан ортиқ феълик, қўндар ва ҳайвонлар рўйхатини тузганлар, ветеринария дорасини ёзганлар, ҳатто нукубторини кинф этганлар. Поёни макбаралари ва ибодатхоналарида топилган схематик харита ва чизмалар, ҳисоб жадваллари ва геометрик туғлаулар, юдуҳларнинг жойлангани жадвали ва осмон харитаси, медицина ва ветеринарияга оид бир қанча матнлар ўз змонаси ҳаётининг ҳар томонларини реалистик тасвирлаш санъати инсон тафаккурида дин ҳукмонлик қилган даурия ҳам ривожланишинингдан далолат беради.

Қадимги Месопотамия. Қадимги Миср билан бир давр-
да энг кўнра юксак маданият пратган Дажда (Тигр) ва

Фот (Евфрат) дарёлари шохси — Месопотамиянинг баъзи таджикотчилар қадимги дунё дилларининг бешиги деб атаганлар. Аслида бу ҳақиқатдан узоқ фикр бўлса-да, аммо унда ҳам жон бор. Чунки исми дунё — Шатр ва Фарб цивилизацияси оралиғида янаган қадимги шумерлар, аккадлар, сурияликлар ва бобилликлар қратган ажойиб маданият ва уларнинг динлари қўшни мамлакатларга зўр таъсир кўрсатган. Миллоддан аввалги даврда ўзининг сиёсий ва маданий ҳукмрончилиги ўрнатган шумер ва аккад халқлари қашф қилган миҳкат ёзуви Кавказ чўққиларидан то Нил дарёси шохсигача кенг ҳудудда яшган халқлар маданиятининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнаган эди. Ҳатто месопотамияликларнинг қадимги тили қўшни халқларнинг дини, қонушўнослиги ва адабиётига зўр таъсир ўтказиб, асрлар давомида (худди Гиронадаги лотин тили сингари) ҳозир ва ҳазагонларнинг расмий тили сифатида (уларга семитик аҳдотдан анча ёт бўлса ҳам) узоқ даврлар сақланиб келган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданияти сингари қўҳида Месопотамия маданияти ҳам ҳар хил диний тасаввулар билан аралашиб, ибтидоий диний-соҳраранк эътиқодлари билан сўторилган. Уларда табиат кучларига на айниқса суяга сиғиниш кенг тарқалган. Худодар одамсимон махлуқ шаклида тасвирланганлиги тотемистик тасаввуларнинг сақланиб қолганиданди далолат беради. Месопотамияда сувориланган леҳқончиллик асосий ҳужайи феолияти бўлганини туфайли ҳосилдорлик ва суя худолари олий даражалли ҳисобланган. Жанубий Месопотамияда энг қадимги давлрларда лаҳнатан табиат стихияси — суя тўфони худолари Ану ва Тиямат зўрисида ҳам ҳар хил афсоналар пайдо бўлган.

Миллоддан аввалги II минг йиллик ўртадариди исми дарё ўртаси бириштирилиши билан лоннишмандлик худоси — балиқ думли ёки тараали балиқчиликка ўшатиб тасвирланган Эа одамларни ҳар хил касб-ҳунарга, санъат ва билимга ўргатуви изохий қудрат деб танилган. Унинг "ўғли ва образи" бўлиши Таммуз ҳам суя худоси ҳисобланган ва "мамлакат ўсимликларининг ҳукмдори" деб аталган. Уни баъзан ҳётбохш қуёш худолари даврасига киритганлар, табиатни тириштирувчи ва унинг ишлаб чиқа-

рувчи кучлари худоси қиёфасида тасвирланганлар. Табиатни тулдирувчи на ҳёт худоси Интар қўнича тапасидан шох-бутотлар ўсиб чиққан хотин образида тасавву қилинган ҳамда "осмон ва ернинг порлоқ машъали" бўлиши "Зуҳра юлдузи" сифатида муҳассамлаштирилган. Момақалдиқ худоси ва Бобилнинг энг олий ҳомийси Мардук афсонавий ақлархо ёки ярим илон, ярим қуш қиёфасида тасвирланган.

Бобил давлатининг энг гуллаган даврида Мардук худолар ўртасида биринчи ўринга қўйрилган. Аммо қадимда осмон худоси Ану "худолар подшоҳси" на "отаси" ҳисобланган. У етти қават осмоннинг энг юқори қаватида тахт ўрнатиб, бутун оламга ҳукмронлик қилган. Унинг рафиқиси ҳисобланган Интар бир вақтлар она маъбула қиёфасида тасвирланган бўлса, деспотик даulat пайдо бўлиши билан даҳшатли жангчи, осмон маликаси ва подшоҳ қиёфасининг ҳомийсига айлантирилган. Қадимги леҳқончилик худоси "фаровонлик, бойлик ва ҳосил ҳомийси" Мардук эса Бобил қўтариллиги билан "улуғ ҳукмдор" га, "осмон ва ер ҳукмдори"га, қудратли жангчи, олий давлат худосига айлантирилган. Қуёш худоси Шамаш адолат ва ҳаққоният худосига, ердаги подшоҳнинг осмондаги ҳомийси даражасига қўтарилган.

Шундай қилиб, худоларлик жамияти ривожланиши билан қадимги табиат худолари аста-секин қиёфасида табиат ҳомийи қуёш ва қуш тисоли сифатида самовий қуёш ва даҳшатли подшоҳарга айлантирилган. Худолар пантеонига мансаблар бўлинган. Учала худо — осмон худоси Ану, ер худоси Энлих ва дошшмандлик худоси Эа олий худолар гуруҳини ташкил қилган. Улардан бир норуша пастда ой худоси Син ва унинг фарзанди (қадимги шумерлар тасаввурига қўра қуёш кечадан туйилган) Қуёш худоси Шамаш, момақалдиқ худоси Алад на табиатни тириштирувчи худо Таммузнинг хотини Интар етти қават осмоннинг пастки қисмларида жойлашган.

Бу даврда диний тасаввулар анча мураккаблашган, турли-туман маросимлар ўтказилган ва уларни бошқариш учун қонунлар таъкиси пайдо бўлган. Ердаги ҳокимлар ҳам илоҳийлантирилиб, подшоҳлар халқ оғзаки исқонда, адабиёт ва санъатда худолар қиёфасида тасвирлан-

ган. Бутун адабиёт диний максادلарга хизмат қилган, улар диний афсоналар ва ривоятлар, диний ақидалар ва тоғларни ифодаловчи восита ролини уйнаган, ҳоло. Хатто исламий билимлар ҳам дин хизматиға қўйилган. Диний ва дунёвий билимларни фақат хоҳишлар биланш мумкин дейилган, диний таълимот эса ҳамма нарсани тушунтира оладиган илми ғойиб деб билинган. Бош хоҳиш вазиёфасини ҳоким ва подшоҳлар эгаллаган, улар ўзларини дин соҳасида энг билимдон деб ҳисоблаганлар. Бунга қадимги Урук подшоҳи Гильгамеш мисол бўла олади. Маъкур подшо туғриқсиз яратилган достон диққатга сазовор. Унда "учдан икки бўлаги ҳуло ва бир бўлаги одам" шаклидаги Гильгамешнинг қадимги Урук шаҳрида қандай подшолик қилганлиги, қатта ишшоотлар ва ҳудоялрга атаб ибодатхоналар қуриш учун халқни эзиб, унга зулм қилганлиги ҳикоя қилинади. Халқ эса олир қисматга чидамай, элам подшо устидан ҳудоялрга ари қилганлиги, ҳудоялар афсонавий кучға энг Энкиду номли баҳодирин кратиби, уни Гильгамешга рўпара қилганлиги ва улар орасиға кураш бўлиб, оқибатда теиғ кучли лаҳзалалар дўст-биродарликка эришганлиги бадиний бўёқлар билан тасвирланган. Улар биргаликда кўп қаҳрамонликлар қўрсатган.

Энкидунинг обихаёт ахтариб боиндан кечирган ҳар хил саргузаштлари баён қилинган бу ривоят қадимги диний афсоналар ва мифлар билан бойитилган. Достонда киши қандай қаҳрамонликлар қўрсатмасин, ўлимдан қочиб қутула олмаслиги, ўлим муқаррар оқаллиги ва уни деч қандай куч энг олмаслиги жуза зўр маҳорат билан, ёрқин ифодаланган. Бош қаҳрамон Гильгамеш ҳам ўзининг худо насабидан бўлишиға қўрамай, ҳудояларнинг олий марҳаматиға етиши олмаган, абадий ҳаётға муяссар бўлмаган. Гильгамеш марҳум дўсти Энкидунинг эрвоқи билан учрашиб ундан одам ўлгандан кейин у дунёда нима ҳол кечинини сўрайди. Бу ибтидоий анимистик тасаввурлар билан боғлиқлар.

Қадимги шумер-бобил достонларида ҳикоя қилинган дунё тўғони ва одамнинг яратилиши ҳақидаги афсоналар кейинчалик жаҳон динлариға ҳам ўтган. "Гильгамеш туғриқсизлиги достон"да қаҳрамон абадий яшаш йўлини қилириб, обихаёт ичган бобоси Ут-Наппинтам ашаган ерга

борган ва ундан обихаётни қаердан олганлигини сўраган. Бобоси унга қадим ўғинида жаҳодар ҳудоялар қилган гуноҳлари учун одамларни жазолан максалида ерга дахшатан тўғон юборган ва бутун дунёни суя босиб, қатта ҳалокат бошлангани, бу ҳалокатдан фақат унинг ўзи тапғир. Эа масалаҳати билан асаган қайлиғиға илпиб, "дунёнинг жами жонинорлари"нинг уруғини солиб, қутилиб қолганини ҳикоя қилиб беради. Тўғондан омон қолган Ут-Наппинтамға ва унинг хотиниға ҳудоялар абадий ҳаёт бахш этган эмкин. Бушай афсоналар кўн халқларда ҳар хил баён қилинади. Улар минг йиллар кейинроқ айрим муқаддас китобларда — Таврот, Инжил ва Қуръонда ҳам ўз аксини топган.

Қадимги Месопотамия диний афсоналаридан яна бири — Вилининг фасиларға бўлиниб, табиатнинг ўзгариб туришини ўзича талқин қилуачи ҳудо Таммуз ҳақидаги афсона ҳам диққатга сазовор. Ривоятларға қўра табиат ҳудоси Таммуз вафот этганда сўиғ унинг санжакли рефикаси Иштар эри кетилан ер ости дунёсига туинган. У ерағи етти йироқлининг ҳар бир қўриқчисига ўзиниғ бебаҳар зебу зийнатлариға биттасини қолдириб, семимли эрини топаши ва нариги дунёда биргаликда бандиликка ишай болайди. Аммо табиат ҳаримйари ҳисобланган маъкур ҳудояларнинг ер юзидан кетиши фоний дунё ҳаётини тўхтатиб қўяди. Бу ҳолат бонқа ҳудояларин Таммуз ва Иштарин ер ости дунёсидан овоз қилинға мажбур этади. Маъкур ривоят асосиға Таммузнинг ўлгани ва қайта тирилишиға баишланган қатта қатта тангана ва маросимлар ўтказилган. Кичик Осиёда кенг тарқалган ҳисилорлик мазбуласи Мо, Рел ёки Кибела ҳам табиатнинг ўлимини ва қайта тирилишини ифодаловчи ҳудоялардан бўлиб, у ҳам Иштар сингари ўз семимли эри Аттиниси тириктирган. Бу воқеаға баишланган қатта байрамлар баҳорда март ойида зўр таптаналар билан ўтказилган. Кейинчалик христианлар ҳудоси Инсус — Исо пайғамбар образиниғи шаклланишиға афсоналарға бой шушай маросимлар таъсир қилган.

Миллодан аввалги VII асрга онд Бобил ёзувларидан бирида бу афсонанинг янги бир нуسخаси топилган бўлиб, унда табиат ҳудоси Таммуз ўрниға Бобисиниғ бош ҳудоси Мардук образи тасвирланган. Афсонаға қўра Мардук

ер ости дунёсига жуда кўп азоб-уқубатларни бошидан кечиришди, уни уриб сўроқ қилдилар, тоғдаги зиндонга қамаб, қаттиқ қийнайдилар. Улуғ тағриптиш қулатиб чекалганидан газобланган халойиқ галаёи кўтариб, унинг қисматиш энгиллаштиришга ҳаракат қилади. Мардукни озоқ қилган маъбуда унинг "найза салғичанан юратгидан чиқибатган қорини кўли билан артади" ва ҳулолар ёрдамида қайтадан тирилтиради. Бу ноқеага бағишланган янги йил (кўкларда кеча-кундуз барабар бўлган кунга) байрамлари тинҳонда тантанавор нишонланган ва катта диний маросимлар ўтказилган. Ана шу таптанали маросимда подшоҳнинг ўзи қатнашинини шарт бўлган.

Маросимларга қохрилар ўзига хос поэтик шаклдаги афсунлар, қароматли дуолар ва суралар ўқинадилар. Худоларни удуёлайанган дуо, гирилар, афсун ва қароматлар чоғу асбобларининг мушги тоғуларни остида янраган. Христиан динидаги пасха байрами маросимларига ўхшаган бу таптаналар табиат худосининг ўлими ва тиричишини ифодалаган. Бобилда ўтказилганган бу катта маросимга мамлакатнинг ҳамма ёғидан вакиллар келган, маросим иштирокчилари Мардук бош ибодатхонасидан чиқиб, шаҳар чеккасидаги муқаддас жойга тўпланганлар. Тўрт кун давомда дуохонлик ва қўрбонилар қилинган, бешинчи кунни кўй сўйиб, унинг тўштини дарёга улоқтирганилар. Шу билан халқнинг барча гуноҳлари дарёдаги суяда юнлар эмаш. Олтинчи кунни маросимнинг энг Олий нуқтасида подшо Мардукка тақдидан тиз чўкиб, ўзини жафокан қилиб кўрсатиши лозим бўлган. Қохрилар подшоини муқаддас деб таъсирлаб, у худонинг ердаги вакили (ноби), деган таълимот асосида қулдорлик ҳокимиятини илоҳийлаштирганилар. Бундай маросимлар кейинчалик юнри-рим динларида ҳам ўз аксини топган.

Академик Б.А.Тураев ибораси билан айтганда, бутун қадимги дунёга "ҳам географик, ҳам хронологик" жиҳатдан зўр тасвир ўтказган Бобил маданияти тафаккур эркинлиги билан ҳам намўна бўлган. Олам ибтидоий хаосдан келиб чиққан, деган тасаввур даставвал Бобилда пайдо бўлган. Дабилбали иншоотларнинг тикланиши қадимги бобилликларда ҳам, мисрликлар сингари, диний-идеалистик тасаввурларга энг ҳали содда материалистик тушуни-

ча куртиқларини яратган эди. Бу ерда ҳам инсон бахтсизлигининг асосий сабаби — унинг гуноҳга ботиши билан боғлиқ деган тасаввурлар кенг тарқалган. Бу гуноҳларига нифор бўлган шахсининг тазво қилиб, худого нолаеси баён этилган қадимги ёзувлар диний эътиқоднинг қишлар онига нақадар синиб кетганлигидан дарак беради. Аммо бундай ёзувларда ҳам дин ва охиратга шубҳа туйғулари мавжуд. Бунга "Жафокан тақволор қиссеси" ва "Хўжайиннинг қўл билан суҳбати" асарлари мисол бўла олади.

Биринчи асарда муаллиф ўзининг оғир қисматида, ҳамма вақт бахтсизлик кетишдан бахтсизлик келишидан шикоят қилиб, унинг сабабларини биланга интилади. У ўз ҳаётини таҳлил этиб, на ҳулолар ва поёшолар, на қохиллар олдига биронта ҳам жиҳоят қилмаганигини ва ўзини тамома бегуноҳ деб сезишини, диний мажбуриятларини доимо "сахнинг" билан адо этишига қарамай, азоб-уқубат ва қийинчиликдан боши чиқмаганини баён қилади. Муаллиф унинг ибодат на саждаларига эътибор қилмайдиган худоларнинг адолатчилиги ва диний ақилларнинг ҳақчилигига шубҳа қилиб дейди: "Ҳар кун хўрсиниш, ҳар кеча кўз ёши, ҳар ой — дол-фарёл, ҳар йили там-тусса: мен қақирдим ўз худойимни, лекин кўрсатмади у менга юзин. Ўз маъбудамга қиссам-да сажла, боқмади у менга кўрсатиб кўзин... Қандай ноҳақ бу дунё! Подшога ҳурмат — олий ҳиммат деб бердим мен таълим. Аммо худого не манкур — билд олмадим. Чунки инсон маъқул деб билган нарса худого қабих сезилади, киши қўнглини ранжитган нарсани пархирдингор хайрихоҳлик деб билди. Осмондаги худолар эркини ким билди? Қойиб қисмати — қоронғулик, уни ҳеч ким билармикин? Биз, бандалари, қандай қилиб, худо йўшини тушунамиз?" Мазкур сатрларда, бир томондан, худого салоқат, унинг насиҳатларига риоя қилишга тайёр туриш, пошхо ва бошқа ҳокимларни ҳурмат қилиш, ихкисети томондан, худо образининг ноаниқлигини, худонинг шифқатли ва хайр-саҳоватли эканлигига шубҳа мотивлари ифодаланган.

"Хўжайиннинг қўл билан суҳбати" бунидан ҳам пессимистик руҳдаги асарлар. Ўзига хос услубда ёзилган бу диалогда хўжайиннинг буйруқларига ва ҳар хил истақларига қўл ҳар гал ишотгүйлик билан "хўп", деб жавоб бе-

рали. Хўжайиннинг бетаини саволларига қўлининг жаов-
лари фақат қуруқ тасдиқ эмас, балки бу — хўжайиннинг
хатти-ҳаракатларига берилган баҳо ҳамдир.

Хўжайин подшо саройига бориш фикрини айтади, қўл
"бундай садоқат учун бойликка эришиш мумкин", дейди;
хўжайин бу ниятидан айниқанда, қўл бундай ҳаракатни
ҳам маъқуллайди, ammo унинг номгаълум жойга сургун
қилиниб, жафо чеккинини айтади; хўжайин ҳулога қур-
бонлик беришни ўйлабди, қўл бундай савобни учун унинг
тақдирлаиши мумкинлигини айтади, хўжайин қурбон-
лик бериш фикридан қайтади, хизматкор бу фикрни ҳам
тасдиқлаб, очикдан-очик дхрийларча жаов беради: "Қур-
бонлик қилма, хўжайин, қилма! Сен ҳудонин номоз ўқиб
ёки бонка синов билан итлек кетингдан эриштирарман
деб ўйлама!" Хўжайин ватани учун хайр-саховатин иш-
лар қилишини айтади, қўл "бу ишларти наъига фақат их-
шилик кўриш мумкин", дейди; хўжайин бу энг иштин-
дан қайтади, шунда қўл: "Саховат қилма, хўжайиним,
харабига айланган ишқарлар тепасига чиқиб, теварик-ат-
рофга кўз ташла, кўнра харабаларини сийр қил ва илгари
ўтган кишиларнинг жасади сувяқларига назар ташла, қай-
син бири зодим подшо булган ва қайси бири хайру сахо-
ват эгаси — уларни фарқлаш мумкин эмас", дейди.

Шундай қилиб, ўз хўжайинидан ҳам ахлоқий, ҳам
интеллектуал жиҳатдан баланд турган қўл доно ва истеъ-
золи жаовлари билан диққатини тортади, у баланд дх-
рийлик руҳида мулоҳаза юргизади. Ҳайдан кўнгли рап-
жиган хўжайиннинг қарама-қарши ва бир-бирига эид
фикрларини тасдиқловчи қўл аслида боронининг ишқ-
лар мураккаб ва чалқаш эканлигини қайда қўйлади. У ҳаётда
ҳамма нарса узвий бонлиқ ва ўзаро муносабатда, домий
ва тургун ҳақиқат йўқ, деган фикрини илгари суради. Қўл-
нинг лантиқий изчил ва аниқ жавобларидан, унинг ҳаёт
ҳолисларини ақл-идрок билан баҳолашдан подшонинг
одиллигига, худонинг шафқатига ва ёрлимига, охиратлиги
хузур-ҳаловатга умид боғлан асосиз, деган ҳулоса ўз-
ушдан келиб чиқади.

Қадимги Миср на Бобилдаги хурфикрликни гоилари-
нинг маҳияти ихтимомий характерга эга. Инсоннинг ер-
даги ҳаёти ниҳоятда оғир. Агар қудратли ва сахий худо-

лар маажуд бўлса, нега улар одамларга ёрдам бермайдн?
Нима учун улар ўзлари яратган дунёдаги адолатчилиқ на
жафоларга бефарқ қарейдилар? Қоҳинлар тартиб қўй-
ган худолар маажуд бўлса, нима учун уларни ҳеч ким
қўрмаган, битта олам йўқки, уларни тўғри тасвирлаб бер-
са? Нима учун париги дунёдан ҳозиргача ҳеч ким қайтиб
келмаган, қоҳинлар тасвирлаган жаннат на дўзахдан ҳеч
қандай дарак йўқ? Қабн шубҳали саволлар бизга етиб ке-
лган ҳар хил фольклор ва бадиий асарларда кўп учрайди.

Ахлоқ маълумига онд қадимги Шарқ, жумладан Миср
адабиётларида инсоннинг худқ-атвори гоийблан белгила-
нган эмас, унинг ўз ироасига, тарбиясига бонлиқ дейил-
ди. Одоб насихатлари тайритибини кучларга таянмасдан,
инсоннинг ўз тажрибаси ва амалий фоллиети мисолида
асослаб берилган. Жула кўн халқ мақоллари ахлоқ норма-
ларини ўзда мужассамлаштирган. Уларда инсоннинг
ажойиб фазилатлари, ижодкор меҳнати, тафаккур эркин-
лиги акс этади. Масалан, "Бой йилтқич бўлгандан, иж-
донли инсон бўлган яхши", "Гилтинги ёмон гапдан тий,
шузда кишилар муҳаббатига эришасан", "Биронга ёмон-
лик қилиш ниятида ҳеч вақт қадам ташлама". Милодан
аввалги XXVII асрга онд бозин шумер мақоллари инсон
руҳга эга: "Ҳамма камбағал оилалар ҳам итоттўй эмас",
"Сен эҳтиёткор бўлсанг — худонинг сен билан, эҳтиёткор
бўлмасанг, худонинг юз ўтиради". Шу муносабат билан
ўзбек халқининг "худо ҳам сақлаганини сақлайди", деган
афоризми буларга иқинилигини асатини мумкин.

Қадимги Шарқда худонинг хизматкори ҳисобланган
подшога бўйсунмаслик "худоасизлик" деб баҳоланган.
Шумер мақоллиридан бирда "Подшо — худонинг ойна-
си," дейилади, яъни осмон ва ердаги ҳоқимлар ўзаро ақин,
демак, ердаги ҳоқимга қарши чиқши — худого қарши чи-
қиш, худого қарши исён кўтарини билан тенг, деган фов
илгари сурилади. Албатта, қадимги Шарқ олобномасида
рационализм ва мистичизм диний руҳда намоён бўлган,
маҳтум ақли ўзининг этик дунёқарашини фақат диний
шақлда ифолаётган.

Қадимги Ҳиндистон. Тафаккур эркинлиги асосида пай-
до бўлган диний танқид намуналари, айниқса, қадимги
Ҳиндистон ва Ҳитойда ривож тонган. Аммо энг қадимги

ҳинд динлари тўғрисида маълумотлар ҳудуд оз. Мисолдан аввалги II минг йиллик ўрталарида шимол-ғарбий Ҳиндистонда ижтимоий табақаланиш кескинлашгани, мустақкам ҳокимиятнинг мажбулчилиги, ўзинга ҳос юксак моддий ва маънавий маданият, чунончи, суратли ёзув, санъат ва дин формалари бўлаганлиги аниқланган. Моҳинжа-Доро ва Хараннада ўтказилган археологик тадқиқотлар буни тасдиқлайди. Бу даврдаги ҳинд маданиятини қадимги шумер ва ақсад маданиятлари билан тенглаштириш мумкин ва шу асосда бу икки мамлакат орасида ўзаро маданий ва савдо алоқалари бўлган деб фараз қилинади.

Ҳиндистоннинг узоқ шимол-ғарбдан келган орий қабилалари истилосидан кейинги даврдаги ижтимоий тузуми, маданияти ва динларини қадимги Ёзма манбалар, даставвал қонуи ва диний тўплам (веда)лар асосида тасаввур қилиш мумкин. Веда динлари билан бир қаторда ўша даврда ҳар хил тотемистик тасаввурлар, табиатга, айниқса, космик ҳодисаларга сўғиниш каби ибтидоий дин шакллари ҳам мажбулчилиги аниқланган. Бундан танқарилик синфий жамиятларга ҳос бўлган ҳомий турли худоларга сўғинилган. Мишларга қараганда, худолар дунёнинг яратилишида иштирок қилганлар, ammo бунёдкорлик ролини уйнамаганлар. Веда худолари пантеонда осмон худоси Воруна, қуёш худоси Сурья, тоғ худоси Умос, мамақалдирок ва яшин худоси Индра, шамол худоси Вайю, олов худоси Огнй, оқират худоси Ема, ҳосилдорлик худоси Одиш энг муҳим худолардан ҳисобланган. Илк веда даврида бу худолар ишла ёмири ёлдирувчи, ҳаёт банчилончи, ҳосилдорлик маъбудаси Индра ва уйнинг муқддас ҳрмийси, худолар билан инсон орасидаги воситачи ҳисобланган олов худоси Огнй энг обрўлиси бўлган. Ҳиндлар бу даврда ибодатхоналар қурмаганлар, худо образини тасвирловчи ҳайкал ва расмлар яратмаганлар.

Дастлабки даврда қочинлар ҳали табиқа бўлиб ажралмаган, барча худойилар ва ибодат маросимлари оддий тақводорлар томонидан адо этилган. Ақдодлар руҳга сўғиниш этиқолидининг энг кейинги ва мураккаб шакллари ҳали пайдо бўлмаган. Қадимги ҳинд динларидagi патриархал онда ҳаётиш ва жамоачилик муносабатларини ифодаловчи оловга ва ақдодларга сўғиниш Ману

қонунарида ўз аксини топган. Унда айтилинича, "отабоболар дастлабки худоларлар, улар кашдан холи бўлганлар, мулақо пок, доимо бекаму кўст, нисодан юз ўтирдиган ва катта фақишлар эгаси" бўлганлар. Асияда патриархал ондалар бонлини бўлган бой додатонларини бундай улуғлаш ва илоҳийлаштириш қулдорлик ҳокимияти ва жамиятини мустақкамлашга қаратилгандир. Веда китобларида, диний маъшуларга ҳам ақдодлар руҳига сўғиниш муҳим ўринини эгаллайди.

Ҳинд жамияти тараққийнинг кейинги босқичида ижтимоий табақаланиш кучайиб, мамлакатнинг кўп жойларида айрим қулдорлик ақдодлари ва ҳатто империялар пайдо бўлади, янги динлар юзага келади. Диний тасаввурларнинг ўзгаришида жамият ақдодларининг ёрри ва касталарга, ижтимоий табақалар ва касб-ҳунар гуруҳларга бўлиниш муҳим роль уйнаган. Асосий варналар: брахманлар — профессионал қочинлар; кшатриалар — ҳарбийлар; вайшилар — деҳқонлар, савдогар ва ҳунармандлар; шуларар — хизматкорлар, камбалаалар ва қуллар, янги қуйн-қарам табақадан иборат бўлган. Мазкур табақаланиш тизими Ману қонуидаги ва диний ақдодларда илоҳийлаштирилган.

Варналар ичида энг қудратлиси ва таъсирчанги брахманлар бўлиб, улар қулдорлик тузумини муқддаслаштирувчи диний мафкура ва ибодатлар тизимини яратганлар. Брахманизм айрим худоларга аталган низоҳатда мураккаб қурбонлик ибодати, ҳар хил маросимлар ва қаттиқ алаб тартибдан ташкил топган. Бу дин асосчиси Яжнуга аталган маросимларда дастлабки даврларда қатто асирга тушган одамларини олов худоси Огнйга қурбон қилганлар. Кейинчалик, одамлар ўрнига ҳайвонларни қурбон қилганган бўлишган, асирлар эса қулларга айланштирилган. Худолар пантеонига ҳам муайян тартиб ўрнатилади. Унда эса веда маъбудалари янги худолар билан бириккиб, энг олгий уч худо: оламини яратган — Брахма, ушн қўриқловчи Вишну, емирувчи ва қайта тикловчи — Шива юқори пономани эгаллаган. Уларнинг ҳар биттасига бўйсунган иккинчи даражали бир тўда худолар мажмуаси маъжуд бўлган. Уларга атаб даъдавали ибодатхоналар қурилган, топдан, металдан ва ёточили ажойиб ҳайкаллар яратил-

ган, ранг-баранг тўй ва дафин маросимларида, диний байрамлар ва ибодатхоналарда сон-саноксиз қолхонлар хизмат қилган.

Соғинал табақаланган жамиятнинг маҳсули сифатида брахманизм подшо ҳокимиятини, ижтимоий тенгсизлиқни, жамият аъзоларининг фарқи ва касталарга бўлинишини худо номи билан қонулаштирган. Маъжур диний-маънавий қонуи-қондалар тизими асосида култорлар билан куллар, бойлар билан камбағаллар, ҳуқуқрон табақа билан маъдум ақли, тенг ҳуқуқли билан ҳуқуқсиз куллар орасида жуға катта фарқ мавжуд, улар ўзлар мутлақо ақиллашгани мумкин эмас, деган ғоялар оммага синдирилган. Ҳатто аҳолиб ҳинд эноси "Махабхарата" да ыириларнинг қўшилиб кетиши қонуиизациянинг энг учига чиққан намунаси, деб таърифланади. Бу ғояларни диний жиҳатдан оқлаш учун драма, яъни ҳар нарис аъзолари аълифосини белгилончи таъзимот яратилган бўлиб, у кейинчалик буддизм ва ҳиндуизмнинг энг муҳим ақиллашларини бирита айланади. Асрлар давомида драма меҳнатқаш оммага итонтўйлик ва пассивлик тўйгуларини сингдириб келган. Ведаларнинг тутилиш доирасида (сансара), яъни барча нарсалар бир ҳолатдан иккинчисига ўтиб, қайтадан тутилиши ва акрини бериш (карма), яъни фойиш дуйёгаги ҳаракатига яраша ўлганидан кейин тақдирларинин ҳақидаги таъзимот ҳам шу мақсадларга хизмат қилган.

Каста тизимида ва брахманизмга қарши чиққан буддизм ва ҳиндуизм таъзимотида инсон аъоб-уқубатлардан қутулиш ва тутилиш истиқболига ижтимоий муҳитни ўлгартирини ёки табиат қучларини енгилш учун кураш йўли билан эмас, балки тарқидути қилиб, наирвана (руинолик) орқали эришини мумкин эмиш. Бу таъзимотта биноан, киши ўлганидан кейин унинг жонин бир тутилиётган жониворга қўлар эмиш. Агар киши қайта таққолор, аъоб-икромли бўлса, унинг жонин ўлганидан кейин олди маъжудот, иқори даражадаги инсон ёки муқаддас ҳайвон нақлида қайтадан тутилиши; агар беъаъб бўлса, каста тартибларини бузиб, аълоқсиз яшаса, унинг жонин энг хуноқ, ҳаром маъстук ёки ҳайвон образига ўтармин. Ҳозиргича Ҳиндистонда жонин маъжудоти ўлдириш катта гуноҳ ҳисобланади. Чуноки ҳар бир ҳайвондан илгари ўтган аж-

долларнинг жонин яшайди, деган тасаввур шу қуиғача сақланиб келмоқда. Маъжур таъзимот кейин пайло бўлган ҳинд динларида ҳам асосий ўринини эгаллайди. Илк урта асрларга келиб буддизм ва жойинизмини янги диний таъзимот — ҳиндуизм сиқиб чиқаради ва у давлат динига айланади.

Аммо велаларда, қадимги ҳинд эноси ва адабиётида диний тасаввурларга мутлақо энг материалистик ғоялар ҳам учрайди. Тарихда чармаклар деб аталган (ҳиндча "чармак" — "материалист" деб таржима қилинади) фалсафий таъзимот бунга ёрши динли бўла олади. Қадимги Ҳиндистон аънаъвий фалсафа мактабларининг еттиасидан биттаси ҳисобланган чармакага милоддан олдинги III асрда ярим афсонавий доминиманд Брикхаспати асос солган. Чармаклар брахманизм, буддизм, ҳиндуизм динларининг асосий ақилларига қарши жиҳиди кураш олиб борганлар. Шунинг учун улар доимо қаттиқ қуиғида бўлганлар, уларнинг асарлари қўйлирилиб йўқотилган. Чармаклар олди гайритабиий яратуачи қучларни инкор қилиб, оламнинг моддийлигини, унинг кишилар онгига боллиқ бўлмаган ҳоли маъжудлигини эътироф этганлар. Улар бутун коинот, шу жумладан одам ҳам турт унсурдан: туирик, олов, суз ва ҳаводан танқили тоилган, деган фикрни тасдиқлаганга ҳаракат қилганлар. Ҳар бир унсурга ўлгармайлган, йўқ қилиб бўлмайдиган аъобдй мавжуд атомларининг ўиғига ҳос тури турти келиши. Чармаклар тирик куҷуд ўлганидан кейин унинг жонин яшайди, деган ғояни мутолқ инкор қилиб, тан билан жон бир, уларни бириридан ажратиб бўлмайди, деб тасдиқлайдилар. Уларнинг фикрича, кишининг онги, ақли ва сезги органлари ҳам атомларнинг қўиилишин натижасида пайло бўлади, одам ўлганидан кейин унинг бутун аъжудин унсурларга бўлиниб кетали ва улар, ўз навбатида, тегишай турини жонсиз табиати маъжуд бўлган атомларига бириланади.

Қадимги ҳинд материалисти Ожиста Кешьякамбалин фикрича, одам ҳам турт унсурдан яратилган. Одам ўлганида унинг туириқдан исалган ва бошқа қисмлари туириққа, суноқ қисми суиға, иссиқлиги ўтга, нафаси ҳавога қайтиб қўиилади, онги эса фазога қўтарылади. Унинг таърифи-ча, киши ўлганидан кейин марҳум ариққини хурсанд қилини

учун худоийлик беринч бематнелик, чулки умуман оламни у дунё, бу дунёга бўлишнинг ўзи нодонликдир. Бу таълимот қадимги ҳинд динларининг асосий ақидаси ҳисобланган сансара ва карма тўғрисидаги таълимот мутлақо уйдирма, ёлгон деган фикрга олиб келади. Демак, муаллифнинг таърифига, жон абадий яшамас экан, охират, жаннат ва дўзах тўғрисидаги ақидалар ҳам асоссиз, худонинг борлигига ишопш ҳам, уни ҳамма нарсанинг сабабчиси, дунёнинг яратувчиси, деб айтиш ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди.

Чарнақлар инсоннинг дунёни билиш имкоиятини ҳам материалистча ҳал қилганлар. Улар диний ақидалар сингари ҳар қандай воситали билимнинг ишончли эканлигини инкор этиб, инсоннинг сезгилари билишнинг бирдан-бир реал манбаи деб эътироф қилганлар. Чарнақларнинг этикаси ҳам актив кураш руҳи билан суғурилган. Бу таълимотта биназо, инсон ўзининг амалий фаолиятида завоқ-сафоти ҳаёт кечирини ва энг кам азоб-укубат тортиши зарур. Яхши ҳаёт деганда ҳузур-ҳаловатли турмуш, яхшилик қилиш деганда бирова роҳат ва лаззат бахш этиш, ёмонлик деганда кишини жиҳо келтириш тушунилади. Аммо яхши ҳаёт учун кураш ҳафозатчилик, дарааламдан кутулиш деган тушунчанинг аниқлашди. Инсон ҳаёти қарама-қаринлиқлар биригилган — ҳузур-ҳаловат ва жиҳо, осойишталик ва курашнинг иборат. Ҳаётдан мақсад аслида бирча юнларин енгиб, бахтга эришиш учун курашлар, деган исёкор юнлар чарнақлар фалсафасининг асосий юнларидир.

Халқ ижоди намуналарида ҳам дахрийлик руҳидаги ғоялар сақланиб қолган. "Панчатантра" ("Бешта макр") номли ҳалқ эртак ва масаллари тўпламида брахманларнинг ҳийла-найранглари фожия қилинади. Унда эркин тафаккурни ифтилоғи мақдурлар бор. Масалан, "Ой брахмансиз ҳам чиқарилди", "Ўғрини йўтал фожия қилса, брахманни нафси ҳалок қилади", "Қарга Ганг дараёсида қўмилгани билан оққуш бўлармиди" қабилад хурофотга қарши ҳаратилган фольклор намуналаридан.

Бироқ ушундан, қадимги Шарқда, шу жумладан Ҳиндистонда ҳам илм ва фалсафа асосан диний қобикда намоён бўлган. Шунинг учун ҳукмдор қуддорлар синифига

хизмат қилувчи плохёт руҳидаги фалсафий илмлар макмури ҳисобланган илим нуҳум — астрология (юнонча "астро" — юлдуз ва "логос" — таълимот, яъни юлдузлар тўғрисидаги таълимот) жуда кенг тарқалган. Ушнинг негизли, даставаҳ, қуддорлик жамиятининг савдо-соғик, деҳқончилик ҳўжалигининг амалий эҳтиёжларини қондирини ётади. Энг қадимги ҳинд астрономияси жуда зўр кашфиётлар қилган бўлса-да (27 юлдузнинг аниқланган рўйхати маълум бўлган), у нафақат ижобий, балки сохта гайринилмий астрология тивсири остида бўлган. Ҳинд жамоесида ижобий билимларга эга йил ҳисобини билдирган брахман бўлган, у экин, ўриш ва бошқа ҳар қил деҳқончилик ишлари билан боғлиқ қудай вақтин белгилаб берадиган мунажжимлик шифрасини бажарган. Ҳатто, ҳозиргича тақводор ҳиндуистлар мунажжимлар насихатига риоя қиладилар, бахтга ва бахтсиз дақиқа, соат, кун ва ҳоказоларни белгилайдиган иримларга ишонадилар.

Шуни ҳам қайта қилиш лозимки (бу тасодириф бўлмака керак), энг тараккий қилган Ғарбий Еуропа ва Америка мамлакатларида ҳам астрология шу бугунгача катта обрўга эга. Масалан, Францияда ҳозирги вақтда 30 мингдан ошмиқ, Италияда 10 мингдан кўпроқ мунажжим маъжуд. АҚШда 30 минг мунажжимни билаштирган махсус Америка астрология федерацияси ташкил қилинган. АҚШнинг жуда кўп газеталари ҳар кун сайёраларнинг жойлашинида қараб киши тақдирини курастин берадиган жимал — гороскоплар босиб чиқаради. 1962 йил баҳорда Ҳиндистонда мунажжимлар иқрида охир замон бўлишини айтиб, миллионлаб кишиларни қаттиқ ваҳимига солган эди. Ҳар бир йилги тутилган гўдак болага гороскоп тузилади, у ҳозиргача ҳиндуистларнинг туғилиш гуноҳномаси шифрасини адо этади.

Бутун Шарқда қадимги даврлардан фожат киши ҳаёти, йил алмашиниши, об-ҳаво ўзгариши, намол ва ёмғир, ҳосилдорлик ва қурқоқчиликкима эмас, балки ижтимоий ҳодисалар жариёни ҳам осмондаги ёриткичларга қараб белгиланган. Уларга қараб айрим шахсларнинг тақдирини, омади ва толси, туғилиши ва ўлими, касал-соғлиги ва турмуш бахтини айтиб берил муимки эмас. Осмон ўзини янги лажақининг буюк китоби бўлиб, ўзини саҳифаларини амалий

жак тарих баён этилар, донмо ўрнини ўзгартириб турган юлдузларга қараб худо ироласини таърифлаш мумкин эмиш. Осмондаги иккиста худо кишиларнинг хагги-ҳаракатини ёзиб бориш эмиш: бири "яхши ишлар тахтасига" инсоннинг барча фазилатларини, иккинчиси унинг ёмонликларини туширар экан. Кейинчалик, бир неча асрлардан сўнг бу қадимий афсона Инжила, Таврот ва Қуръонга ҳам кўчирилган. Масалан, исломда кишининг икки олкасида икки фаринга ўтириб, донмо унинг яхши-ёмон қилмишларини ёзиб боради, деб ҳикоя қилинади.

Қадимги ҳиндаларнинг инсоннинг тарихини тўхтовсиз доирасимон ҳаракатга ўшатиш тасаннурин ҳам йил феодалари айланишиши кузатини шатқасида пайдо бўлган. Мамлакатда ҳар йили сув тошқинларининг бўлиб туриши, у бекан келтирадиган даҳшатли офат, йил мавсумларининг дараиси катта тўфон билан тугайди, деган афсоналарни яратган. Осмон жисмлари ҳаракатини кузатиш, йил, кун ва кечанинг парбатма-набат алманинувини кузатиш шатқасида қонюлда "ягона оламий тартиб" — "рита" ("ри" сўздан олинган, ҳаракат қилиш, йўл, деган маънони аниқлати) мажжуд деган нол пайдо бўлган. Ведалардаги риёятларга қараганда, ҳулоларни яратган ҳам рита, у бутун борлиқнинг отаси, бутун қонинг, ер осмон рита қопуилари асосида ҳаракат қилади. "Рита бу бутун дунёни сингган қонун, унга борча ҳулолар ва одамлар бўйсунди ... Рита бизнинг ахлоқ тартибимизни кўрсатиб берган. У — буюмларнинг умумий моҳияти" — дейилад ведаларда. Осмондаги ёриткичларнинг ҳаракатини белгилаб берадиган ритарлар борча ҳулолардан олдин пайдо бўлган, деган эътиқод ҳозиргача сақланиб келади.

Миллодан аввалги VI асрга Шимолий Ҳиндистонда каста тузуминини илоқийлаштирган брахманизмга қарши омма норозилиги кучаяди. Бу норозилик ахлоққа доир ҳар хил бишлатчи маърифатларда намоён бўлади ва будда динида ёрқин ифодасини тинида. Буддистлар, даставвал, барча кишилар учун, уларнинг қайси кастага тегишли бўлишидан қатъи назар, нажот қидиришга ваъда берадилар. "Ҳамма одамларнинг териси, гўшти, суғи ва қайла-си бир, уларни фақат беэақлари ва бош қойини билан ажратини мумкин" — деб таълим берган удар. Миллодон

лаб кишиларни каста зулми ва қишқоқликдан, ҳар хил қурбониликлар ва мураккаб ибодатдан қутқарини, маънавий тенглик ўрнатиш ваъдаси билан чоғдан буддизм жуда тез орала катта оёғу қозонган. Бу янги диннинг асосчиси Будда (диди раванан) лақабли Сиддаҳартқа брахманизм муқаддаслангирган касталарга бўлинишига, ҳулоларга сингини ва қурбонилик қилиш қаби мураккаб маросимларга қарши чиқибгина қолмай, азоб-уқубатли ҳаётин тарк этиб, мирваллага (рушониликка) нарқ бўлиш йўли билан ахлоқий қаволатга егини мумкин, деган таълимотни тарби қилган.

Дастлабки Будда таълимотида буддистлар яратувчи ҳулоларни инкор қилганлар, чунки уларга фикр эркинлигининг таъсир бўлган. Уларнинг таърифига кўра, худо ҳамма нарсага қажир, қулратин, бунёдкор бўлганида дунё бунча даре-алам билан тўлмагаз, у, албатта, оламни бахтсизлик ва жабр-зулмдан қутқарган бўлар эди. Агар одамни худо яратган бўлса, унда ҳот нарса ўзгармасли ва ҳилоқ бўлмасли, муқаддаслик ва номуқаддаслик, яхши ва ёмон, алолат ва золимлик қабилир бўлмас эди. Аммо буддистлар объектив борлиқни инкор қилганлар.

Будда таълимотининг асосий моҳияти жабр-зулмдан қутқилиш чорасини "қашф" этиганин иборат. Унинг таърифига, пажоткорлик шайфосини адо этувчи "тўртга буяк ҳақиқат" мажжуд. Биринчи "ҳақиқат" — бу ўткинчи дунё ним-ғуссага тўла, ҳар бир мажжуд ўлганидан кейин бошқа бир доим (одам, ҳайвон ва ҳосазо) шайқилиш қайта тирилмади; борлиқ — жабр-зулм демакдир; яннан — жабр чекниш, йўқлик — эгузлик. Иккинчи "ҳақиқат" — жабр-зулмнинг сабаби ҳаётга таинишлик, орзу-истак, қайф-сифо, ҳавас туйғулари; ҳар бир истақ ва интилиш ақтия фаоллаш талаб этади, феодал ҳаракат инги азоб-уқубат келтиради. Шунинг учун буддист сеини-муқаббат, раҳадиллик, шй этиш қаби феолинт уйноғуни туйғулардан холи бўлини шарт. Учинчи "ҳақиқат" — жабр-зулмдан фақат барча истақ, орзу-ишот ва зияк-сафодан кечин орқали қутулиш мумкин. Будда "сеини руҳини эрқалатлаган, ишқ-ҳавас уйноғалдиган барча нарсалардан ўзини тий", деб таълим беради. Тўртинчи "ҳақиқат" — чарин филок яратган ҳаётга тириллин доирасидан рушонилик (мирвалла) орқали қутулиб, абаллий

йўқолиб кетиш, рўшномликка эриштин учун "тўғри ўйлаш, тўғри ганириш, тўғри ҳаракат, тўғри турмуш тарзи, тўғри ниёт, тўғри диққат-эътибор, тўғри раъз солиш" зарур ҳисобланган. Бунида, даставвал, ҳаётга муҳофизат, кайф-сафо, орзу-ниёт, нафрат, гуруҳ каби бarcha туйғулардан бутунлай кечиш талаб қилинган. Худлас, буддизм ёзувликка қаршилик кўрсатмастик, итотгўйлик, ҳар қандай қурашдан воз кечини, ташқи дунё билан муносабатини узини, борлиқда бефарқ бўлини каби жаҳодатпарастлик тоқларини ўзида мужассамлаштирган. Бундай таълимот куллиқни ва жабр-зудлини илоҳийлаштириб, уларни ноъвий ҳаққатдан мустаҳкамлашга ҳисмат қилади. Шунинг учун ҳам милоддан аввалги III асрда ҳинд панаисни Ашока буддизмни давлат дини деб эъмон қилади. Тоғ қоралида, иморатларнинг устунларида ҳокимиятга бўйсунуш, бarcha орзу-истак ва ниётларини тийишсин талаб қилувчи таълим ёзувлари ҳозиргача сақланиб қолган.

Қадимги Хитой. Қадимги Хитой маданияти ҳам қўнра Миср, Бобил ва Ҳиндистон сингари қуддорлик ишала чикариши заминида пайдо бўлган ва ўзинга хос диний тасаввуларини яратган. Дастлабдан қуддорлик жамиятлари ташкил топиб ривожлана бошлаган (милоддан аввалги II-I миңг йилликлар) давомида Хитойга энг кенг тарқалган диний тасаввулар — аждадлар ва табиат "руҳлари"га ситенини билан боғлиқ тотемистик эътиқодлардир. Антропоморф, яъни ошам шаклидаги арвоқлар бутун табиатда тарқалган бўлиб, улар осмон бритқишлари, ёмғир, шамол ва бошқа ҳодиса ва махлуқларни бошқариб туради эмиш. Осмон руҳларидан Шан-ди табиат ҳодисалари ва инсон ҳаётининг бarcha томонига катта таъсири билан ажралаиб турган. Ераги руҳлар ички тоғ ва дарё руҳларига кўпроқ ситенганлар. Ераги энг қудратли руҳ — Хоу-ту мамлакатдаги бarcha ерларга ҳўжабини ҳисобланган. "Осмон фаронди" бўлган император мамлакатини бошқариш ҳуқуқини Шан-дидан олган эмиш. Афсоналарга кўра, Шан-дини осмонда хизматкор "руҳлар" ва ўлган ҳокимларнинг жоилари ўриб олган ва улар ёрдами билан буюк руҳ халқни бошқарар экан. Шан-ди бошчилигидаги руҳлар иерархияси асли ераги қуддорлик уруғи элдонлар иерархиясининг акси эди. Пошдорлар осмон ва ер руҳ-

ларига, маҳаллий ҳокимлар тоғ ва дарёларнинг майда руҳларига, олий жамият аждадлари эса ўз аждадлари руҳларига қурбонлик берганлар.

Қадимги Хитой динларида моҳир қодимлар ва махсус ибодатхоналар бўлмаган. Диний маросимлар очик майдонда ўтказилган. Осмон ва ер руҳларига аталган ибодатхоналар кейинроқ қурилган. Қурбонлик маросимларида ашула айтилган ва дуоялар ўқилган, унда аждадлардан маслаҳатлар сўраганлар, қилган муҳим ишлари ҳақида ҳисобот берганлар. Золатилар ўз аждадлари арвоқларига атаб дабдбаили ибодатхоналар қураганлар. Моҳнат-кеш омма эса, ўз аждадлари номи ёзилган махсус жадвалларни сақлаган, холос. Ҳар хил сеҳрлардан ва дувонлик, афсунгарлик ва "авиле" лар ҳам кенг тарқалган.

Махсус табиатга ситенини ва айниқса аждадлар арвоқига ситенини каби тасаввулар кейинги Хитой динлари — даосизм, конфуцийчилик, буддизм каби диний системаларга ўтиб, ҳукмдорларнинг муҳим мафкуравий қуролга айланган. Будиний тасаввулар орада қуддорлар, жамиятлар киши табиатига ва онгига ҳақиқат юмшоқлик, итотгўйлик, ўз-дан катталар ва ҳокимларга бўйсунушга таёёр туриш каби қудлик тоқларини сингиртишга нитилганлар.

Милоддан аввалги VI-V асрларда иктимоний ва сиёсий инқирозлар даврида пайдо бўлган фалсафий таълимот — конфуцийчилик етакчи голий оқим сифатида шаклланиб, кейинчалик милодинин бошларида келиб, ҳуқуқрон Феода синфи манфазатини инфошловчи динга айланган. Унда асос солган Кун-ици (Конфуций)нинг фикрича, ҳар бир инсон жамиятда ўзиниш тутган ўрнини билиши керак. "Пошмо — пошволик қилини, хизматкор — хизматкорлик, ота — оталик, ўғил — ўғиллик қилини зарур". Инсон тақдирини "осмон" белгилайди, ошамларнинг "нажиб" ва "наст" кишиларга бўлинишини ўзгартириб бўлмайди. Шунинг учун кичик каттага, пастда турувчи ақорда турувишга сўзсиз итот қилини лозим. Конфуцийчилик қадимги Хитой динларида табиатга, қаҳрамонларга ва аждадлар арвоқига ситенини қабул қилган; унда осмон олий худо (паизи) деб таърифланади, инсон ўз бахтини таъмин қилиши учун бутун фалонетини "осмон" билан келишган ҳола олиб бориши зарур, дейилади. "Ўтқи Кун-ици айтгани-

дек, "ўлим ва туғилиш осмоннинг ҳукуми, бойлик ва фаровонлик унинг ироҳасига боғлиқ". Қун-шзи издошлари ижтимоий тенгсизлишга ҳам "осмон" ироҳасига боғлаб изохлайдилар. Уларнинг фикрича, инсон буюмларининг қонунилари (дао)ни биллиб олгач, улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоғи лозим. Милоддан олдинги II асрга келиб Қун-шзини илқўйлаштириб, унга итоат қила бошлаганлар, қурбонликлар берганлар, ибодатхоналар қуриш бошлаган. Милоднинг III асрида конфуцийчилик давлат дини деб эълон қилинди, император "осмон ўғли" ва бош қонин деб таъналади.

Конфуцийчиликнинг ахлоқий таълимотидаги асосий тушунча жэнэ (инсонпарварлик) ҳам зодолонлар ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратилган. Фақат зодолонларга хос инсонпарварлик, унинг таърифича, даятаяқ, ота-она ҳурмати ва катталарга бўйсунушдан иборат. Давлатни катта омига ўхшаган конфуцийчилик инсонпарварлик тушунчаси асосида "осмон ўғли — подшоҳи ота-онадек ҳурмат қилишни, унга итоат қилишни олий бурғ", деб билди. Қинининг ҳаёт мақсади амалдорга, подшога хизмат қилиндир. Қун асрлар давомида бу янги дин Хитойда ҳукмрон тузумни оқлайдиган ва ҳаёқ оммасини маънавий қуликка сақлайдиган ролни бўлиб келган.

Иккинчи диний-фалсафий таълимот ҳам ўша даврларда Дао-шзи номли ярим афсонавий донинимамд томонидан асос солинган даосизмдир. Бу таълимот сеҳргарлик, шаманлик, астрологик ва алхимик аришамаларидан ташкил топган. "Дао" дегани абдий ўзгариб турадиган нарсалар ва одамлар дунёсининг "йўли" маъносини англатади. Бу "йўл" на ҳузо, на одамга боғлиқ эмас, унинг ўзгаришчанлиги табиий қонун. Даосизм одамлардан шу табиий қонушдан чекимаслиқни (амалиятсизлиқни, фаолиятсиз ҳолатни — уэйшн) талаб қилади. Кейинчилик даосизм таъсири остида бу нон актив фаолиятдан воз кечин, пассив бўлишни тарғиб қила бошлаган. Шу асосда даосизм ҳуяқ-азаордаги олий таомил — насналик, ҳар қим ўз иродасини ва фаолиятини чеклашга қарақат қилини зарур, деб таълим берали.

Даосизм ҳукмронлик ва зулмга қарши чиқиб, ибтилоий жамoa ҳаётига қайтишни даялат этали. Ушша ҳамма

нарсалар ўз "йўли" (Дао) туфайли доммо ўзгариб, ўз қарам-қаршистигига айланади, деган содда диалектика унсурлари мақсуд. "Баъзи нарсалар йўқолиб кетали, баъзилари қайтиб келади, баъзилари тузалайди, бошқалари сўзалайди, айримлари мустаҳкамланади, бошқалари оқизланади, баъзилари тузилали, айримлари смиривали". Даосизм тарғиб қилаётган "амалиятсизлик" ва пассивлик, ёвузликка қаршилик қўрсатмаслик гоаян ҳукмрон синфларга қўл келган. "Дунёдаги энг қучилар энг қучсизларни етати. Йўқлик ҳамма ерга юра олади. Дунёда амалиятсиз (фаолиятсиз)ликнинг фойдаси билан тенглашадиган нарсас йўқ". — дейилади даосизм таълимотида. Бу гон буюқ рус ёзувчиси Л.Н.Толстойга жула маъқул тушган ва унинг мақмаларида ўз ироҳасини топган.

Қлимги Хитойда иявий тафаккурнинг ёнини нагжасида оддий табиат фалсафиси тасанвурулари ҳам пайло бўлган. Кенг тарқатган қарашлардан бирида яунё "бешта бошлангич унсурдан" — ёғоч, металл, сув, олов ва тушроқдан ташкила тоналган дейилили. Шу унсурларнинг ўзaro қўшилувчи таъсири натижасида ранг-баранг воқеалик пайло бўлади. Бундай илмий дунёқарашнинг ёркин ифодаси файласуф-материалист Ван-чун асарларида назомон бўлади. У ўзининг "Танқидий мулоҳазалар" ила ҳамма нарсасга қодир бўлган "осмон" таълимотида қатъин қарши чиққди. Унинг таърифича, барча нарсалар ҳаёт қучига эга бўлган бошлангич моддий унсур "ш" дин ташкила топган. Осмон, ер, жонли табиат, шу жузудан олам ҳам худо томонидан эмас, мақмур моддий унсур туфайли яратилган. Ван-чун мистинизм ва идеализмни инкор қилиб, табиат ридожданиши тамойилини, дунёнинг бирлигини эътироф этали. У инсоннинг ҳиссий янрок ва сезгилари-ни объектив оламни биллиш жароёнлишиг бошлангич найти деб, "туғма" биллини инкор қилади. У ҳаёт ва ўлимга ҳам материалистик нуқдан назардан ёнлаган. "Инсон жонли махлуқ — дейли Ван-чун. — у ким бўлинидан қатъи назар, бойли, нолтоми, киними бари бир бошқа махлуқларга ўхшан табиатга эга. Осмон ҳадисалари ҳеч кимнинг ироҳасига боғлиқ эмас... Алар кинилар ўзгандан кейин уларнинг руҳлари тирик бўлганда ҳар бир қаламла руҳларни учратар эдик, улар хоналарни, саройларни,

сўқмоқларни, йўлларни тўзатириб юборарди, руҳлар кўпчилигидан жонли кишиларни кўриб бўлмас эди. Ван-чун фикрича, ҳамма жонли нарсга ўзали, ўлим нарсаларнинг емирилиши ва узалиши дастлабки ҳолат — "ш"га қайтишнидир. У абадий ҳаёт, охираг тушунчаларини қуруқ фантазия деб, қурбонлик, "жон", "арвоқ" ва ажлоларга ситганиш каби диний одат ва тасаввуслар устидан кулган.

Кенг халқ оммаси орасида ҳам баъзи илмий руҳдаги фикрлар тарқалган. Улар ўз ҳаёт тажрибасида зулм ва кулликдан ҳудо кутқара олмаслигига ишонч ҳосил қилганлар. Қадимги Хитой асарларида учрайдиган "осмон адилатсиз", "осмон бераҳм", "осмон ҳақдор ва даҳшатли", "у биз учун ғамхўрлик қилмайди", "осмоннинг буйруғига ишониб бўлмайди, шунинг учун ҳам одам ўзини инонини, беғам бўлмаслиги керак", деган фикрлар ўша давр кишиларининг тафаккур эркинлигидан далолат беради. Қадимги хитойликларнинг айримлари ҳатто ердаги ҳаётни бонқаруви "осмон подшолиги"ни инкор қилганлар, улар "бузуқлик осмондан эмас, кишиларнинг ўзидан", "осмон яхши одамларга узоқ умр ушарми эга бўлмайди", деб мулоҳаза юргизилган.

Донишмандлар табиат ва жамият ҳолисасларини тушутиришда осмонга, олий ҳокимга, руҳларга мувожаз элигидан қайтганлар, "халқни тинглаган мамлакат ашадди, руҳларни тинглаган — ҳалок бўлади", "осмонга хизмат қилгандан халққа хизмат қилган афзал", деб назари қилганлар. Ян Чжу номли донишманд "осмондан мадад кутма", деб ҳудо газабини инкор қилган. У ўзини кўп ўйламаслик, чинакам ҳаётда латвиялини кераклигини айтиб, "ўлгандан кейин ҳаёмо тенг, бари мурадага айланиб бўзилади, чирийдан ва йўқлади", деб таълим берган.

Қадимги Хитойдаги этик тушунчалар ҳам содда илмий материалистик қарашлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг таълимотида юқорида қайд қилинган олам бешта стихия — сув, олов, ер, ёноч ва металлдан ташкил топган, деган фикр тасвирланган. Бу бешта табиат стихияси кишининг бешта феизлати: донолик, инсониятларлик, садоқат, катталарга ҳурмат, маралини ифода қилади. "Узгаришлар китоби"да кишиларнинг ахлоқий сифатини белгиловчи саккизта белгилангич унсур — осмон, ер, сув, олов,

қўл, шамол, тоғ, мамақадлароқ кўрсатилади. Бу китобда кишилик ва ёмолик орасидаги ўзаро муносабат ёрувлик (ян) ва қоронғулик (инь) ўртасидаги кураш сифатида тасвирланади. Шуниси ҳам қизиқки, зодагонлар осмон ва оғтобга, оддий кишилар — қоронғулик ва тупроққа ўхшатилади. Шундай қилиб, қадимги Хитойда диний ва фалсафий таълимот ва ахлоқий қарашлар ижтимоий тенгсизликни ифода қилиб, кўп йиллар давомида ҳушхон синфларга хизмат қилиб келган.

Албатта, конфуцийчилик ва даосизм ҳозирги даврига ўз таъсирини алча йўқотган. Аммо 50-йиллардан бошлаб конфуций таълимоти кенг халқ оммаси дунёқарашига катта таъсир кўрсата бошлаган ва ҳатто ҳозиргача ҳам унинг мавқеи алча кучли. Даосизмнинг таъсирчанлик доираси ҳудуд қамайган бўлса-да, янги таълимот — неодаосизм шаклида маммои бўлмоқда.

Син Японияда илк феодализм (VI-VII асрлар) даврида конфуцийчилик, даосизм, буддизм таъсирида турли уруқ-қабиланинг ақидалар, урф-одат ва маросимлар асосида тотемизм, анимизм, селаргетик, табиатта ва ажлоларга ситганиш каби илк динларнинг аралашмасидан ташкил топган синтонизм дини анъанавий миаллий диний таълимотга айланган. Бу атам "синто" — "худога йўл" сузида олинган бўлиб, ҳозир японларнинг миаллий дини деб қабул қилинган. Синтонизмдаги курамачилик (синкретизм) билки япон миллатининг динга унча берилмаслигига ва улар орасида ҳар хил динга итоат қилишга сабаб бўлган бўлиши мумкин. Аммо синтонизм динида миллий руҳ ниҳоятда кучли, уларнинг тасаввурида синто худолари фақат японликларни яратган. Синтонизм таълимотида ҳудуд кўп худолар ва руҳлар мавжуд бўлиб, олий худо қўш маъбудаси Аматэрасу императорлар сулоласининг ҳонейси, император олий маъжудот яратган олам-худо ҳисобланган, аюмиги тўғки шакличи ризидли руҳлар — "ками" (ажлолар худоси, қадрамонлар, руҳлар) яратган деб, уларини эса худо фарзандлари сифатида таъриф қиладилар. Синтоистларда ақиданинг муқаддас китоблар йўқ, аммо ҳар хил афсоналар, ривоятлар махсус мифология соҳноса — "Қолдики" номли тўпламга сақланмоқда. Синтонизмнинг аждодаларга ситганиш, анъанавий турмуш тартига риоя қилиш,

айниқса, сиёсий тартибларга фарзандлик салоқатини билдириш ҳозирги давр талабига мослашган.

1868 йил синтоизм давлат дини деб эълон қилинган. Диннинг тузилишдан бир оз ўзгартириб, у сулолавий, ибодатхонавий, оилавий (уй-руҳгор тартиботи) турларга бўлинган. Ушш даврдан мамлакатда ибодатхоналар қурилиши қучайди, уларда синтоистик ва буддаистик байрамлари нишонланадиган бўлди. Иккинчи жаҳон урушида Япония мағлубиятга учрагандан сўнг (1947 йилда қабул қилинган Конституция асосида) синго давлатдан ажратилган. Утган асрнинг охириларидан мамлакатда бир қанча неосинтоизм мазҳаблари пайдо бўла бошлади. Ҳозирги пайтда Япония ақолисининг ярмидан кўпи исқала динга — буддизм ва синтоизмга амак қиладилар, қолганлари турли мазҳаблар ва бошқа жаҳон динларига итбат қиладилар.

Иуданизм. Энг қадимий миллий-давлат динларидан иуданизм (яхудийлик) Яқин Шарқда пайдо бўлиб, кейинги жаҳон динлари — христианлик ва исломга ўз ақидалари билан, аиниқса, муқаддас китобларда тўплаган мифологияси билан улкан таъсир ўтказган. Иуданизм милоддан аввалги иккинчи минг йилдакиларда Арабистон ярим оролида яшаган семит қабилалари орасида шаклланиб юзага келган.

Турли афсона ва риивотларга бой кўҳни Осиё ҳозиргича ўз бағрида жуда кўп очинмаган сирин ҳудудларини сасиб келмоқда. Ярим аср муқаддас рўй берган тасомафий бир ноқеа асрнингнинг буюк кишифетларидан бирига сабаб бўлган дин. 1947 йилнинг баҳор фаслида Арабистон ярим оролида Улик деишга соҳилларининг шимоли-ғарбий қисмидаги Воли-Қумрон помон одамсиз динги-биёбонда подичи бадавий бола Муҳаммад ал-Либ помдан ажралган эчкисини ахтариб қон тоғ элагидан дим олншта тўхтайди. Турган жойида теварак-атрофида дэллар танилиб, олдида одам бўйли бадавликка юр тешинига кўзи тунади. Йўқолган эчки кирганимнан деб тешаска тош отганда, зарбдан кўш жаранглаб сипгани эинтилади. Бола кўрқ-кўрқ жерга қириб қарса, қанчайдилар нллати ёзувни теристар ўраб тикланган сирин кўчаларини топади. Маълум бўлингича, топилган кўчалар энг қадимий ноёб кўаёмалар ирзини бўлиб, кейинчалик милоддан аввалги I асрда яшган яхудиайлар

мазҳабига онд эканлиги аниқланди. "Қумрон кўаёмалари" деб тарихга кирган бу ақийб ёзувлар даррон илм олами дикотиини ўннга жалб қилди. Чунки илк бор Фаластинда топилган бу қадимий кўаёмалар жаҳонлиги энг йирик дин — христианликнинг келиб чиқниши, унинг муртадас китоби Инжил ва бошқа диний таълимотлар ва мазҳаблар турисинлиги тарихининг кўи нозник саҳифаларини ёритишга кўмак берди. Олимларнинг илгари кенг тарқалган фикрича, Фаластиннинг табиий иқлими туфайли бу ерда умуман қадимий кўаёмалар сақланиши мумкин эмас, деган тасавурлар ҳам маълум кинфийет туфайли пучга чиқди. Агар 1960 йилларда "Улик деишга кўаёмалари"нинг бир жисди нашр қилинган бўлса, 1982 йилга келиб бу туркумга онд асарлар етти йилдин таниқил қилди.

Тадиқотлар шуни кўрсатадики, топилган кўаёмалар милоддан аввалги I асрларда қудратли Рим империясига кирган, онир жабру жафоларга чинаш бера олмай, Воли-Қумрон дашту биёбонига яширинган яхудиайлар жамоаси арбоблари тимолидан ижод қилинган асарлар экан. Хўш, асли яхудиайлар кимлар ва уларнинг диний тасавурлари нимадан иборат бўлган? Яхудиайлик (иуданизм) ва христианлик динларининг бир-бирига нима алоқаси бор? Улар қачон пайдо бўлган?

Шуниси жуда қизиқки, Қумрон волиеси яхудиайларининг диний эътиқадлари дстлабик христианларнинг эътиқодларига ўхшаб кетади. Улар уларининг таълимотларини "Янгг васият" ("Инжил") деб номлаганлар, худо фотиҳа берган (непсонасига "муқаддас" ёг суртилган) "тақводор устоз"нинг муртад хоҳишлар ҳукми билан жазо-ялпанлигига ишонганлар. Онир замонда қиёмат бошланганда "халоскор устоз" ерга қайтиб, ҳамман сўроқ қияларини, устознинг кўп васиятлари Исо пайгамбар (Иисус Христос)нинг таълимотига жуда яқин. У ҳам, Христос сингари итотатўйликка, "худо продас" билан ўрнатилган ҳокимчиюга бўйсунинишга ва "ёзувликка қаринлик қилмасликка" қақиради. Азимо Қумрон ёзувларида таърифлаган "тақводор устоз" милоддан аввалги I аср бошларида яшган. Исо пайгамбарининг ҳаёти эса милоднинг I асри ўрталарида ўтган. Лекин Исо қиёфаси яхудиайларнинг афсоналари асосида пайдо бўлган "тақводор устоз"

Одн Оснѣ худоларининг умуллаштирилган образи ва узлар билан боғлиқ ақиди ҳамда ибодатларни ўзида мужассамлаштирилганлиги шубҳасиз.

Ягона ҳудога эътиқод қилишга асосланган монотеизм анча мураккаблашган, юқори даражада кўтарилган диний таълимот бўлиб, у табаққаланган жамиятларга ягона мустақил ҳокимиятларнинг пайдо бўлиш даврига тўғри келади. Асли политеистик динлар заминида юзга келган монотеистик диний тасаввурлар — иудаизм, христианлик ва ислом бир замонда генетик жиҳатдан ва мўҳитдан ўзаро узвий боғлиқ эътиқодлардир. Шулардан энг қадимийси ва кейинги жаҳон динларига анча таъсир қилган яҳудийларнинг дини — иудаизмдир.

Қадимий яҳудийлар ва уларнинг диний тасаввурлари тарихи асосан Таврот ва Библанин мазмуни. Бизга етиб келган Таврот матни яҳудийларнинг Бобил қуллигидан қутлиб, ватанига қайтган даври, яъни милоддан аввалги VI-V асрларда қочқинлар томонидан тамоман тахрир қилиб битказилган. Унинг муаллифлари асли халқ тарихини мақсад қилмай, балки фойда вазиятига ижод қилган ва ўз вазиятларига тарихий юқалардан фойдаланиб, ҳолод. Шунинг алоҳида ҳаёли қилин лавимки, Таврот муаллифлари муқаддас китобни яратишда аса муска ижод қилмасдан, фақат қадимий матнлардан фойдаланиб тахрир қилганлар. Иудаизм ўзининг асосий ақидаларининг ҳаммасини деярли бевосита қадимий политеистик динлардан олган.

Милоддан аввалги II минг йилликларда яҳудийлар, Арабистон ва Филестиинда бошқа семит халқлари сингири, ҳар хил худоларга ва арвоҳларга ситинишган, турли ҳайвонларга ва бошқа халқларнинг маълумдаларига ҳам иттибат қилинган. Мисрликлардаги каби айрим шахарнинг ёки этник бирликларнинг кўп худолари итилан бош худо ажрыган. Тавротда шундай дейилади: "Сенинг шаҳарларинг қанча бўлса, худолариниң шаҳарлари ҳам шунгидир". Маҳаллий аялине ҳисобланган Иисус Навин, Аврам, Иаков, Исаак кабилар кўп худодик даврда бош худо шаклида кўтарилган маълумдаларини. Шулардан энг обрўли ва кучли бўлиб таълиган Яхве ластавал қадимий яҳудий халқи аялодиннинг бир маълумли сифатида намон бўлиб, кейинчалик бош худо даражасига кўтарилган.

Афсоналарга кўра, яҳудийлар ва арабларнинг ота-боболари бир бўлиб, Иаков (Еқуб) пайгамбардан тарқатган ва уге, монотеистик тасаввурларга асос солган. Иаковдан тутилган 12 ўғил (яҳудий халқининг 12 бўлини яъини) унинг бош патриархлари бўлиб таълиган. Иаковнинг ўғли Иосиф (Юсуф) Мисрда фиръавн хотиमатда бўлганда яҳудийлар Нил vodiysига кўчиб борганлар. Иосиф на унинг узалари нафотидан кейин яҳудийларнинг 12 бўлини ақлоди бир неча асрдан сўнг кўтарилиб, она юртига кўчиб келадн.

Археологик кашфиётлар туфайли Аярам аялодиннинг эътиқодлари Мессопотамия ва кўшн жойларнинг энг қадимий динлари билан боғлиқ эканлиги аниқланди. Аммо "Миср асирлиги"да яҳудийларнинг ақлоди жуда отир келган. Фақат Левиа аялодиндан чиққан Монсей (Мусо) тутилди, уларга бош бўлгандан кейин, чинакам халоскор Яхве яҳудийларин асирликдан қутқаради ва уларни "орлу қилган ерларига", яъни Ханаан номли ўлка (Фаластин) га кўчириб ўрнаштиради. Қонунчи ҳоким сифатида Монсей Яхве буйруғи билан машҳур ўн вазиятни ёзиб қолдиради. Риноятларда Монсей турли мўъжизалар кўрсатган: бир ҳаракат билан деңиз сувини қайтариб, жортошларини қуруқ ердан ўтказган; қувиб келган мисрликларни эса қайтадан сувни юбориб чуқирган; ҳрссаси билан қонни тешиб дашти биёбонда булоқ чиқарган; осмондан атала ёлдириб, ўз халқини очликдан қутқарган ва ҳоказо. Шунинг учун Монсей яҳудийлар динининг отаси деб ном олган.

Тарихий маълумотларга биноан, яҳудийларнинг Қўҳна Фаластинда (Ханаан)да пайдо бўлини милоддан аввалги XIV-XII асрларга тўғри келадн. Улар янги "орлу қилган ерин" зўрлик билан босиб олиб, Тавротда таърифланганидек, Яхве фотиҳаси билан маҳаллий ақолига қирғин келтираднлар, шаҳарларни харобага айлантираднлар, серузум ерларни талон-тарож қиладнлар. Яҳудийлар ўтроқ ҳолатда ладҳончилик турмуш тарига ўтадилар ва ўларининг даялатини ташкил қиладнлар. Милоддан аввалги XI-X асрлар давомидда ҳукмронияк қилган биринчи пошшолар Саул, Давид ва Соломонлар мамлакатни бириктиргандлар, аммо қуяратан давлат ярата олмагандлар. Оқибатда Соломон нафотидан кейин давлат иккига — шимолда Исроил ва жанубда Иудеяга бўлиниб кетган.

Икки пойшоликда ҳам ҳокимият жула бўли бўлган, аммо Иерусалим ибодатхонасининг қоҳинлари, ҳар хил "худо хизматкорлари", назариётини ("муқаллас") кишилар ва пайғамбарларнинг обрўси ва таъсири зўр бўлган. Улар адолатсизлиқни ва ҳокимиятнинг тенгсизлигини эътиқод қилиб, буюк Яхве ибодатини юксак ало эътибори, унинг иродаси ва илтифотига ишонини ҳаққонлар. Амалда барча ҳокимиятни қўлга олган Иерусалим ибодатхонаси қоҳинлари Бобил асоратидан кейин, айниқса, Эрон подшоҳи Кир истилосидан сўнг жуда бойиб кетиб, эски полиистеистик (кўп худоник) сарқиларига қарши қуранини кучайтириб, ягона ва қудратли Яхве ибодатини тўла ўрнатини натижалар.

Ҳўш, кейинчалик христианлик ва ислом динларида ҳам тилга олинган шахслар, аслик ва пайғамбар даражасига кўтарилиб таърифланган, айниқса, Урта асрларда, Уйғоғиш даврида буюк расомлар ва ҳайкалтарошлар тасвирлаган ажойиб образларда, ўзмас билим асрларда ва халқ ижодида қуйланган Авраам, Моисей, Давид, Соломон қабилар афсонавийлиги ёки тарихий шахсларми? Мавлумки, ҳозиргача бутун Шарқда, шу жумладан Урта Осиёда ҳам, айниқса, Авраам (Иброҳим), Давид (Довуд), Соломон (Сулаймон) қабил Таврот номлари билан боғлиқ муқаддас жойлар ва ҳар хил ривоятлар жуда кўп учрайди. Бу шахслар қайси даврда яшаган?

Библия ва Тавротда ҳикоя қилинган воқеалар ва образларнинг кўпчилиги аслида қадимий яҳудийлар ижод қилган аса нарса эмаслиги ва унинг бир қисми Месопотамия билан боғлиқ эканлиги фанда аниқланган. Яқин даврларда Европада маданият фақат қадимий Юнонистон маданиятини меросхўри деб ҳисобланган эди. Энг янги кашфиётлар инсоният маданиятини астабки курақлари беш минг йиллар муқаддам янаган шумер ва аккад халқининг буюк қобилияти билан боғлиқ эканлигини исботлади.

Абшқулабад азмашиб турган қудратли тарих оқимида яқин маданиятлар ва халқлар юзга келиб, сўнгга ўрқолиб кетган. Уларнинг тарихий таърифи кейинги ашлоҳларга ўтиб, янги юксак маданиятларни яратинида иштирок қилган. Бу ўзаро узвий боғлиқ тараққиёт қонун-

ятидан яҳудийлар истисно бўлмаган, албатта. Уларнинг маданий анъаналари илҳини Месопотамия тунроғи билан боғлиқ бўлиб, асрлар давомида Тигр ва Евфрат соҳилларида шаклланиб келган тасаввулар, урф-одат ва диний афсоналар Таврот ва Инжила саҳифаларида ўз ифодасини топган. Ханан (Фаластин)га кўчиб жойлашган яҳудийлар аста-секин Месопотамия таъсиридан озод бўлиб, оғилдан-оғилга ўтиб келган афсона ривоятларини талқин қилиб, ўзгартириб юборганлар. Қоҳинлар эса қадимий митларни тахир қилиб, энг қадимий қисмида (милоддан аввалги IX асрларга оид) муаллифлар худо сўзини "Элоҳим" (Ўзбек тилида ҳам "Илоҳим" сўзи худо маъносига ишлатилади) деган сўз билан ифодаляйди. Фақат бир аср кейинроқ худо Яхве номи билан тилга олинади.

Яҳудийларнинг китобия таърифланган энг қизиқарли, драматик саргузаштларга тўла патриархларнинг ҳаёти аслида ибтилоий жамиятдаги уруғ-қабил бошлиқлари фаолиятини эслатади. Масалан, Авраам қабиласининг таъкири тиник партиархал муносабатларини ифодаляйди. У бой кулдор, балани қабиласининг бошлиғи сифатида намоён бўлади. Авраамнинг турмуш тарзи Хананидаги кўчмачи чорва қабилалар ҳаётига ўхшайди, муайян фаслда у ёки бу шаҳар деворлари ёнида қочирлар тикиб, ўз кўчманчиларига хос молялари (сўг, жун, тери)ни шаҳар маҳсулотига алмаштириб савдо қилган. Бу вақтинча тикланган қароргоҳга аёллар жуи или йтириб ашула айтганлар. Қабил бошлиғи Авраамнинг катта чодери қароргоҳ марказида қал кўтарган. Патриарх Авраам асли Месопотамиядан Хананга кўчиб келган қабил бошлиғи ифодаловчи афсонавий образлар. Буни археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Масалан, Сурияда топилган қадимий ёзувларда битилган айрим шаҳарларнинг номлари Авраам ашлоди исмларига ўхшай келади, уларда Аврам-рам, Иаков-эль номи қабилалар ҳам тилга олинган. Милоддан аввалги XVII асрга оид бу миҳлатли ёзувлар арқини 33600 тахтадан иборат бўлган.

Демак, топилган ҳужжатларини Библия образлари билан қиёс қилсак, патриархларнинг номлари (айниқса, Ав-

рашм ашлодига оид) яхудиylар босиб олган ёки жойлашган қабилалар ва шаҳарларнинг номига, яъни топонимикасига тўғри келали. Шунга бинорм Авраам ҳам Месопотамиядан Ханаанга қўчиб келган қадимий қабилалардан бирининг номини афсонавий жойдан унда муқоомасамлаштирган образдир. Агар инги динга асос солган Авраам тарихий шахс деб қабул қилсак, унинг Ефрат соҳилларидаги Харран шаҳридан (улар, қадимий Бобил ёзувларига қараганда, Ой худосига итот қилганлар) ўз қабиласи билан Харранга кўчишга маҳаллий замири динига аҳоли қўчишга сабаб бўлган, деган фикр туғилади. Бунга ўқиниш воқеа илк пайғамбар Зардушт фалсифига, кейинчалик, исломга асос солган Муҳаммад пайғамбар ҳақида ҳам рўй берган. Масалан, Муҳаммад ўз ташлимотида қарши чиққан жуда кўп душманларидан қочиб, Маккадан Мадинага қўчишга мажбур бўлган. Аслида монотеист Авраам ўз қабиласий ягона худоси Элоҳимга итот қилишга афвол қўриб, уни маҳаллий Ой худоси этиқоидига алмаштиринишга қарши чиққанлиги учун Месопотамияни тарк қилган.

Авраамнинг ўз диний этиқоидига нақадар содиқ эканлиги кейинги жаҳон динларида, жумладан исломга тўлиқ қўчирилганини Исаак афсонаси тасдиқлайди. Унда шундай ҳикоя қилинади. Хуло Авраамни синиш учун ўзининг ягона секинми ўғли Исақни сўйдириб қурбон қилишга буюради. Итотқўй Авраам фарзандлиги худо ҳукмини ало этишга қарор қилиб, онаси Саррандан кинини ҳолда қоронғи кечаси ўғлини олиб чиқди. Уч кун йўл юриб, битта тоғ этагига етиб, ўғлининг қўлини ва кўзини боғлаб, қурбонгоҳ тошга ўтинларни йиғиб, бошини қўйиб энди бўғизга пичоқ сомоқчи бўлганда фаршталар келиб худонинг инги амри билан Исаак ўлимдан қутулади. Ўз бандасидан миннатдор бўлган худо Авраамга осмондаги юлдузлар, денгиз соҳилидаги қум заррачалари каби сон-саноксиз алоҳид што этишини наъла қилади. Бундан хурсанд бўлган бандаси ўнга ерда аламини юрган қўйиш худо йўлига Исаак ўрнига сўйиб қурбон қилади. Ислом динидаги Иброҳим ҳам секинми ўғли Исмоилни қурбон қилишга рози бўлиб, кейин худо амри билан унинг ўрнига қўй қурбонликка сўйилади. Бу патриархлар томонидан тўқилган қадимий афсонанинг асосий моҳи-

яти диний этиқоидга итотқўйликни, худого салоқатни тарбияланган қурбонлик илоҳий годдан иборат.

Бундай фожиали афсона Тавротда лирик бўёқлар билан низоҳатда қамқолиб қилиб балний тасвирланиши кишида қайғу-ҳасрат, итотқўйлик, умидсизлик туғиларини уйғотмаслиги мумкин эмас эди. Бундай сермалмун ривоятларишга буюк оддийлик, қисқа ва аниқлик, киши қалбига таъсир қиладиган диний руҳдаги жўшқинлик ўқинишда қанча истеъодли шоирлар, рассомлар, бастакорларга буюк асарлар қратинда илҳом бағишлаган.

Масалан, яна Таврот ва Библия қадимонлари Данил (Донуд пайғамбар) ёки Соломон (Сулаймон пайғамбар) образларини олсак, аслида ихкаласи ҳам яхудиylар даълатиниш бириккан, гулзаган даврда ҳукмронлик қилган тарихий шахслардир. Данил милоддан аввалги 1012-972 йиллар, ушан сўнг Соломон 972-932 йиллар подшолик қилганлар. Соломон подшолиги тугатилган кейин ўнга яқин ниммоллий қабилалар ажралиб чиққан ва икки қисмга — Иудея ва Исронга бўлиниб, улар орасида доимо кураш бўлиб келган. Маъкур низоилар образи Библия ва Қуръон каби муқаддас китобларда қўйилганигина қолмай, жуда кўп халқларнинг отази ижодида, афсона ва ривоятларда, буюк шоир ва рассомлар асарларида тасвирланган.

Иудея подшоли Иосия ҳукмронлик қилган вақтдан бошлаб (милоддан аввалги 62 йил) махсус ислоҳот билан Яхве ягона худо деб танилади, бошқа қабилалар худолари ва маҳаллий халпадан маъбулалари ҳамда ибодатлари маън қилинади. Иерусалим марказий ва ягона ибодатхонага айланади. Қоҳинлар эндиликда фақат Яхвеи улуғлайдилар. Ягона худонин жуда кўп пайғамбарлар ҳам дуолар ўқиб, тарғиб қилганлар, уларнинг яъзи ва ташлимлари ҳатто Тавротга кирган. Қоҳинлар ва пайғамбарлар 586 йилда Иерусалим библиялар томонидан босиб олдингандан кейин кўп натиждошлари билан асир қилиб олиб кетилган. Милоддан илгари X асрда Соломон ёрқиндан қуранган лабавитиш муқаддас ибодатхона қўйдириб юборилган. Шу воқеа билан "Бирикчи ибодатхона" деб аталган яхудиylарнинг беш юз йиллик тарихий даври тугатилди, кейин милоддан аввалги 538 йил Бобилин Эрон подшоли Кир босиб олган, яхудиylарга Иерусалимга қай-

тишга рухсат берилиб, "Иккинчи ибодатхона" даври бошланади. Ушбу даврда кўп ҳудудлик сарфидларидан айта озоқ бўлган ағона ва қудратли Яхё ибодати ва қоҳинлар ҳоқимлиги яна ҳам кучаяди.

Библиянинг энг қадимий қисмлари милоддан аввалги XIV-XII асрларда маълум бўлса ҳам, унинг асосий матнлари ва умумий тахрири "Иккинчи ибодатхона" даврида амалга оширилган. Унинг энг эски Таврот деб аталган қисмлари бир неча китобдан иборат. Шунлардан риноятларга биноан Моисей (Мусо) яратган машҳур Бешкитоблик номли муқаддас асарнинг биринчи китобида қонлот, Олам Ато ва Момо Ҳавонинг яратилиши, ҳақонни сув босиб кетиши, биринчи яҳудий пайгамбарлари ва Иосиф (Юсуф) пайгамбарнинг асирликдаги ҳаёти тўғрисида ҳикоя қилинади. Иккинчи китобда яҳудийларнинг Миср асирлигидан қайтиши, Моисей (Мусо) ва унинг шайитлари, Яхё ибодатининг ташкил қилиниши тўғрисида баён этилган. Учинчи китоб асосан туран ақсалар, қопун-қонлар ва расм-удуслардан иборат. Тўртинчи ва бешинчи китоблар яҳудийларнинг Миср асирлигидан кейинги тарихига бағишланган. Яҳудийларга Торо деб аталган охириги китоб — Бешкитоблик эски васиятнома-нинг энг азим қисми ҳисобланади. Кейинчалик Торо изоҳлар яхёи асосида кўп жилаш Таврот пайдо бўлиб, у барча яҳудийлар жамоасини диний жиҳатдан бошқарувчи руҳоний (раввин)лар фаолияти асосини ташкил қилган.

Эски васиятномага яҳудийлар Яхё олдида итоаттўй бўлиш, унга ва унинг номидаи галирчаланиб пайгамбарларга, қоҳинларга тўла бўйсунуш талаб қилинади. Аммо Тавротда яхлит бутун Библиядигилек олам на қонлот, борлиқ ва унинг асоси, ҳаёт ва одамлар орасидаги муносабатлар, ахлоқ нормалари ва турмуш мақсадлари қибн ҳаётини масалалар тўғрисида туқур мулоҳазалар ва васиятлар муҳим ўринни эгаллайди.

Тавротнинг асосий моҳити ҳудо истаги билан ҳамма учун бир парвардигор ҳисобланган бузук Яхёни ағона деб тан олиш, аizzo қудратни Яхёе фақат яҳудийларни барча халқлардан ажратиб, уларга алоҳида ҳомийлик қилади, деган тойдан иборат. Яхёе марҳаматига мўъсар бўлган яҳудийларнинг отаси Аарам бошчилигида танланган бу

халқ бузук маъбуланинг доимо лиққат марказида. Шуниси муҳимки, "Иккинчи ибодатхона" давридан, айниқса, тахминан милоддан аввалги II асрлардан бошлаб Иерусалим қоҳинлари ўз халқини ноқ сақлаш мақсадида ҳар томонлама талбирлар қўра бошлаган. Масалан, бошқа халқлардан ажралиб туриш учун тўлак тўил болаларни саккиз қўлиқдан сўтиб қилганлар, яъни аяллар билан никоҳ ўтказиш тақиқланган.

Иудализмга ҳос хусусиятлардан бири инҳиётда итоаттўйлик ва Яхёе қудратининг ўзгичлиги эътиқодининг жуذا кучли эканлигида. Бу ҳақда Библиядаги (кейинчалик христианлик ва айниқса ислом динларига ўтган) бир афсона диққатга сазовор. Иова қисмида шу исмдаги бош қарамон айтилиши Яхёе қатта синовдан ўтказилди. Ҳудонинг амри билан Иова барча бойлиги ва фарзаларидан маҳрум этилиб, огир касалликка дучор этилган, унинг бутун баланини қўри босиб кетади. Бераҳм Яхёе шундай жабр-жафолар билан ўз бандасининг сабр-тоқати на эътиқодини синовмоқчи бўлган. Узоқ вақт қўзилган касаллик туғайли огир азобларга бердос бера олмай, ўлиш ларажасига етган Иова дол-фарёд қилади. Бундай иродасизлик ва эътиқодсизликни сезган олий маъжудот норози бопласини қаттиқ койиған. Қудратли ҳудо таъбирдан уялган Иова тавба қилади ва шу кунга шуқур қилган ҳола Яхёега эътиқоли ўзгичлигини билдиради. Ҳазибилан қайтган парвардигор итоаттўй бандасига сизлиғини ва бойлиғини қайтариб беради, хотини эса унга ўнга фарзанд туғиб, ҳудо амри билан узоқ умр кўради.

Маиқур афсонанинг энг муҳим тоғси қишларда итоаттўйликни, мўминлик, сабр-тоқатлик, инуиди бўлмаслигини ва қудратли ҳудого шуқур қилиб, ўнга нисбатан қуқур эътиқодни тарбиялашга қаратилгандир. Шундай гоҳ ҳар доим ҳукмрон табақалар қўлида меҳнатқаш оммани итоаттўйликда сақлаш учун жуذا эфр маънавий қурол на-лифосини бажариб келган. Ҳозир ҳам иудизм қоялари-дан ҳукмдор табақалар ва сиёсатчилар кенг халқ оммасини итоаттўйликда сақлаш, уларда индигачилик туғуларини уйғотиш, сионистик қояларни сингдириш мақсадида фойдаланимоқдалар.

Тавротда ихудийларни худо томонидан сараланган халқ деб тан олиш юниси мавжуд бўлиб, улар ўзларини Яхве марҳамати билан игона, бошқалардан фарқли миллат деб биладилар, бу эса мазкур халқнинг тарихий тақдирига катта таъсир қилиб келган.

Айниқса, икки эра оралиғида, яъни ихудийлар давлатининг тўла барбод бўлганидан бошлаб аҳолининг кўпчилиги бутун жаҳонга тарқалиб кетди, бориш мамлакат ва ўлкаларида маҳаллий широнт ва давлатга мослашиб, кун кечириништа мазжур бўлади. Уларнинг мусофирлик ҳаётидаги оғир назоратларга бардос беришида ва миллатнинг турли ақсқалар орқали мустоҳкам бўлишида ҳамма пок сакланишида ҳам игона худо юниси муҳим роль ўйнаган.

Фаластиндаги ибонатхонанинг 70-йилларга емирилиши ва 133-йилга келиб қадимги ихудий давлатининг бутунлай тугатилишини, бу ҳудуднинг Рим империяси томонидан босиб олиниб, бутун халқ низоҳатда қаттиқ зулам остида қолини ихудийларни бошқа юрталарга қўчиб кетилишига мажбур қилган эди. Қолган аҳоли орасида эса чексиз жабр-зулмлар тўғрисида бир неча марта қўғозонлар кўтарилган, ammo уларнинг ҳаммаси рум лашкарлари томонидан шайқалсиз бостирилган. Оқибатда истилочилар томонидан эзилган барча халқлар, шу жумладан ихудийлар орасида турли диний тасаввузлар (христианликнинг пайдо бўлишига ҳам шу азият сабаб бўлган эди), messiонизм (халоскорлик) фиклари кенг тарқалган. Мазмун халқларнинг бутун ишончи, умид-орзулари тайритабиний қўчаларга, қандайдир халоскор шайх пайдо бўлишига қаратилган. Коҳинлар messiонизм тоғларининг ҳар томонлама тартиб қилинган, жабрланган омма эса ўз халоскорининг келишига тўла ишонган.

ЖАҲОН ДИПЛАРИ ВА ТАФАККУР ЭРКИЛИГИ

Қўғоз Осиё ўзининг гузал ва ранг-баранг табияти, серушум туپроғи, қилма-қил этник қиёфаси билан ажралиб туради. Айниқса, узоқ ўтмишда низоҳатда ривожланган Ғарбий ва Марказий Осиё бутун жаҳон маданиятининг шайқолига жуда ҳам катта ҳисса қўшган ўлка ва элатларнинг ватанидир. Бу ерда маданиятнинг энг муҳим омили — дастлабки ёзув ва илм куртаклари, ажойиб меъморчилик ва санъат обидалари, турли-туман диний тасаввузлар ва инсон тафаккурининг дурдоналари яратилган. Кейинчалик бошқа қитъаларга тарқалган, ҳозиргача бир неча юз миллионлаб кишиларнинг онги ва қалбини эгаллаган монотеистик диний таълимотлар — буддизм, христианлик ва исломнинг, ҳозиргача миллий-давлат дини деб қабул қилинган-иудизм ва синтоизмнинг, шу кунгача бутун жаҳонда ахлоқ қондири ва ижтимоий-сиёсий рисола (устун) калифосини бажариб келаётган Танрот, Инжили, Библия ва Қуръоннинг ватани ҳам Осиёнинг муқаддас туپроғидир.

Зардуштийлик. Яқин даврагача фанда қабул қилинган тизим асосида жаҳон динлари фақат уч дин — буддизм, христианлик ва ислом деб ҳисоблаб келинган. Асли чуккур тадқиқотлар шуни кўрсатадики, дастлабки жаҳон дини, турли ирк ва элатлар орасида тарқалиб, бир неча давлатларда асосий ҳукмрон мафкура деб қабул қилинган таълимот зардуштийлик (зорастризм)дир. Афғуски, барча дарсликларда ва кўп тарихий тадқиқотларда ҳам мазкур дин тўғрисида жуда ҳам маълумотлар келтирилган, ҳатто Зардуштийнинг ватани тўғрисида ҳам муҳим мулоҳазалар, мунозарали фикрлар мавжуд. Урта Осиё, айниқса, Хоразмда ўтказилган кўп йиллик археологик тад-

қиқотлар, муқаддас "Авесто" китобининг 2700 йиллик юбилейининг жаҳон миқёсида нишонлангани мазкур муаммага анча ашиқликлар киритинга ёрдам бериб.

Энг қадимги маданият ўрқларидан ҳисобланган Урта Осиё ва Эронда, Бепоев Евроосиё даштларида милоддан аввалги III минг йилликда ҳиндсиропа ва қисман туркия тили туркумига оид тилларда сўзлашган жуда кўп қўшманчи ва ўтрок қабилда, элатлар яшаган. Урал тоғларидан Ҳинд дарёсигача бўлган кенг ҳудудда яшаган бу қабилда ва элатлар фикрат тили жиҳатидангина эмас, ҳужалик феолияти, маданияти, келиб чиқниши жиҳатидан ҳам умумий бирликка эга бўлганлиги аниқлашди. Бу қабилаларнинг ушбу ямрда ўзларини "арий" (яъни бир уруғ одамлари) деб атаган қисмлари қўшни халқлар тирасида муҳим роль ўйнаган. Дарё қирғоқларида яшовчи "арийлар" деҳқончилик, тоғ, мис ва жез қуроолар ишлаб чиқирни билган шутулданган бўлса, қўшманчи "арийлар" чорвачилик билан шуғулланганлар.

Милоддан аввалги III минг йиллик охириларида фанза скиф-сармат, сак-массагет номи билан машҳур бўлган қўшманчи ва ярим ўтрок ҳинд-эрон қабилаларининг бир қисми Қозоғистонга, Урта Осиёнинг шимолӣ қисмига жойлашиб, ўзига хос юксак маданият яратганлар. Кейинчалик, кўҳна Хоразм, Марғиёна, Сўғиёна ва Бактрияда яшовчи ўтрок, сўторисиданган деҳқончилик билан шутулданган, эронӣ (форсий) тилида гапирувчи халқлар билан яқин алоқада бўлган сак-массагетлар бутун Яқин ва Урта Шарқни ларзга келтириб турган. Героёт ва бошқа қўшманчи қадимги юнон муъаллифлари таърифлаган, буюк Фирдавсийнинг ўлмас "Шохроум"сида қуйилган, жаҳон маданиятининг ажойиб дураоналаридан бири "Розанга ҳақида қўшник" номли француз эпосида тасвир олган ".....лангту биебон Оссина юртишг худого ишонмаган динияти қўбильки" асарлар дивомида Машириқдан Маширибгача қўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказиб келган. Достонда таърифшанганидек,

Уларнинг ҳам бирининг сийиши

Пўзданг ҳам мустаҳкам,

Тошдан ҳам мети эли!

Уларга на дубулга, на сокут ани даркор.

Уларнинг маданияти талаба ҳам эди ёр.

Милоддан аввалги II минг йиллигининг ўртадаги сак-массагет қабилалари металаш ҳар хил меҳнат қуроолари ва қроғ-аслаҳалар — ханжар, болта, найза, ўқ-ёй учи, хилма-хил баддий безаклар, катта гилдиракли уч-тўрт от қўшиладиган оғир аравалар ва ҳарбий юришларда ишлатиладиган енгил аравалар асатганлар. Бу даврда "арийлар" янги чидамли от турларини наравари қилганлар, илгор уруш тактикасига эга бўлганлар, аравали дашқарлар эса айрим табақага ажратилган. Бепоев Евроосиё даштларида у ер-бу ерда уқрайдиган жула кўп тепаликларга дафи қилинган бой қабилда бошқилари ва ҳарбийларнинг лаб-дабали қабиларини қазиб текшириш натижасида скиф-сак қабилаларининг юксак маданияти ва қудратли ҳарбий кучга эга бўлганлиги исботланган. Қабиларда жасад билан қўшилган турли ҳарбий қуроолар, безакка бой юган ва эгарли от-арвалар, ажойиб нақли сонол буюмлар, гўзал ҳайкалчалар, қимматбаҳо тош ва металллардан асатган афсонавий безаклар бунга ёрқин далилдор.

Шуниси қизиқки, сак ва скиф-сарматлар ўтган тепаликлардан тинилган баддий буюмлар, от-арава, туя, қўқор, илон ва бошқа афсонавий махсуслар тасвирланган расм ва ҳайкалар ўтган асрнинг охириларида жиҳубий Тожикистонда кашф этилган машҳур "Амударё хазинаси" буюм ва безакларига, келинги Аҳмоний, македониялик Искандар ва Кушан давлати даврига оид топилмаларга ўхшаб кетган. Жиҳубий Қозоғистон тоғ ёлбагилари ва Ўзбекистоннинг кўн жойлашган қитонларга асатган ибтидоий расмларда ҳам от-туя қўшилган аравалар, ҳар хил ҳайвонлар — туя, тоғ очкиси, қўқор ва бошқа янги махсусларнинг тасвирлангани узок ўтмишда ўртосиёликларнинг мўъманий маданияти билан Евроосиё даштларида яшган қабилалар маданиятида қандайдир умумийлик, яқинлик миждиқилган далилат бериб. Туркменистон, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жиҳубий қисмида топилган Жайтун маданияти, Қоратеп, Олтинтепа, Айиртом, Далларинтепа, Фаёттепа, Холҷай, Намотгоҳтепа, Яланоттепа ва бошқа ёдгорликларда ўтқизилган ажойиб кашфётлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Қазишмаларда топилган буюм ва безакларда кўн уқрайдиган афсонавий тасвирлар, айрим худодарининг об-

резини-ифодилончи ҳайкал ва расмлар узоқ ўтминиллиги аждоқларимизнинг диний эътиқодлари, урф-одатлари тўғрисида мушоқаша қилинган имкон беради. Ҳар хил идишлар, ханжар ва пичоқ дастларни, билгагулук ва исирғилар, тўғноғич ва тўқаларга асалган эчки ва қўйлар, қанотли қўқорсимон ёки отсимон махлуқлар, ярим одам, ярим илон ёки шер шаклидаги афсонавий образлар, тамига ва муҳрадаги ҳар хил куш ва ҳайвонларнинг тасвири оддий санъат намунаси бўлибгина қолмай, балки илк дин шакллари, чунончи тотемизм билан боғлиқ тасаввурлар маъсулдир. Асосан дехқончилик билан шуғулланувчи ўртаосиёликлар милоддан олдинги III-II минг йилликларда яратган хилма-хил ҳайвон ва қушларнинг образлари (қадимги Месопотамия, Элам ва Эрондаги сингари), албатта, муайян зооморф, яъни ҳайвонсимон тасвирлар маънавига боғлиқ лунёқаранининг аксидир.

Тарихий маълумотларга қараганда Евросиё даштларида яшовчи ҳинд-эрон аҳолисининг ҳужали, ҳарбий ва маданий ҳаётида милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб жиддий ўзгаришлар рўй беради. Табиат ўзгариши (ҳавонинг сонуши) ва бошқа баъзи бир сабабларга қўра ўша даврда сон-саноксиз дашт қабилалари ҳаракатга келган. Оқорида қайи қилинган "арийлар" номи билан маълум ҳинд-эрон жаммаси иккинчи бўлиниб, катта бир қисми Кавказ тоғлари устида Олд Осиёга қўчиб ўтди. Бу ерда улар маҳаллий элатларга отини парварош этиши ва аривада жанг қилиш тактикасини ўргатиб, ўзлари туз аҳоли билан аралашиб, тарих саҳнасидаги йўқолиб кетганлар. Уларнинг Ўрта Осиёнинг шималида яшаган иккинчи қисми милоддан аввалги II минг йиллиكنинг иккинчи ярмида Тожикистон тоғ доноларидан аста-секин оқиб, шимоли-ғарбий Ҳиндистон, Гумал, Снат ва Гандхарага қўчиб жойлашганлар. Бу "буюк қўчин" натижаида мазкур қадимий этник гуруҳлар босиб ўтган йўлда ҳозиргача қадимий скиф қабристонлари, отлар лафти қилинган мазорлар, яравалар сурати солинган қонлар учрайди.

Ҳозиргача Шимолий Ҳиндистон аҳолиси орасида Европадаги илк ятаган тўғрисида афсона на ривожлар сақланиб келади. Милоддан аввалги II ва I минг йилликлар

ўртасида пайдо бўлган зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестода ҳам ҳинд-эрон қабилаларининг илк матаилиан жанубга бир неча марта кетма-кет тўққин бўлиб қўчганилиги ҳикоя қилинади.

Зардуштийлик дини Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, Эронга, Озарбайжонга тарқалган. У I минг йиллиكنинг бошларида дашат динига айлалган. Зардуштийлик ёки зороастризм номи бу динга асос солган афсонавий пайгамбар Заратуштра (Зороастра) исми билан боғлиқ. Аммо у фанда бошқа ном билан ҳам аталади: унга бош хуло Ахурамазда исми билан махданизм, бон муқаддас китоб "Авесто" номи билан авестонин, асосий эътиқод оловга сизинин булганлиги туфайли отанипарастилик ёки кейинги даврларда худо Митра исми билан митранизм деб ном берилган. Бу диннинг асосий асари — "Авесто" Ўрта Осиё ва қўшини мамлакатларининг (милоддан аввалги II минг йиллиكنинг охиридан I минг йилликининг кейинги асрларигача бўлган давриги қамраб олган) тарихи на маданиятини ўрганишда муҳим ёзма манба бўлиб хизмат қилади.

"Авесто" ривоятларидан бирида афсонавий биринчи одам ва эронийларнинг биринчи повойиси Йима осмон хулоси Ахурамазда унга берган ерларни кенгайтирганлиги тўғрисида ҳикоя қилинади. Йима уч юз қиш ҳужумронлик қилган. Шу давр ичида унинг ерида ўсимликлар, қушлар, ҳайвонлар, чорва ва одамлар шўтчаллик қўпайиб кетганлиги, тураржой ҳам қолмаган, ерга ҳам оғирлик тушган. Кейин Йима ўз одамларини янги макон излаб, қўён йўли билан жанубга бонлаган ва у ерда 600 йил ҳужумронлик қилган. Яна аҳоли қўпайиб зич бўлганлигидан, Йима ўз кичиқларини 900 йил давомида аста-секин жануб томон қўчириб олиб кетади ва охирида озу қилган ўлкаси Ариана Вазжого етади. Бу ерда улар фаровон, тўқ ҳаёт кечири бонлайдилар. Йиманинг етти ойи илх, беш ойи фойзли бўзал ёз билан ўтган. Аммо ёвуз Анхра Майио (Ахримон) келиб, бу серушум сахий ўлкани суз билан таъмин қилиб турган дарёни "қиргин келтирадиган улуу илон — қархотон қуш билан тўлиргин". Энди ўн ой қиш ва фақат икки ой ёз бўлиб қолган.

Айрим олимларнинг фикрича, бу афсонавий ўлка муқаддас дарёнинг қуйи оқимида жойлашган қўҳта Хоразм

ҳисобланади. Археологик кинфийетлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бериуний берган маълумотларга қараганда, Хоразмга афсонавий қаҳрамон Сиевуш келиб, дастлаб давлатга асос солган даври хоразмча йил ҳисобининг бошланиш санаи "буюк кўчиш"лар даврига тўғри келиши диққатга сазовордир.

Эрамининг X асрига қадар ҳукмронлик қилган мажкур афсонавий Сиевушлар сулоласининг асосчиси "Авесто"да Сиеваршон номли билан тилга олинган, унинг образи халқ эросида, афсоналарда ярим ҳуло қиёфасида гавдаланади. Янма эса буюк Фирдавсийнинг ўлмаг жюси "Шоҳнома"да Жаминия образида намоён бўлган. Жам (Жам) киши исми, шид — нуруний деган маънони англатади. "Нуруний"нинг подшолик қилган даври ёрутиқ зулмат устидан, адолат ёвузлик устидан, инсонлар яшнар устидан, азобат ёвузлик қилган, ҳатто ўлим сипилган, ҳар бир асрда даво толинган замон сифатида таърифланади ва эронийларнинг афсонавий тарихида "олтин давр" ҳисобланади. "Шоҳнома"даги бир афсонага қўра, Жамшид аялоди Хушанг Прометей сингари оловни кашф этиб, сада байрамни кишиларга ўргатиб, уни муқаддаслаштирди. Мажкур афсонада зардуштийлик динининг асосий этикини оловга сипилганининг пайдо бўлиши ҳикоя қилинади.

Бу диннинг энг муҳим белгиси унинг дуалистик характерга эга эканлигида. Унда ёрутиқ, энгулик ҳудоси Ахурамазда (Ормузд) ва қоронғулик, ёвузлик ҳудоси Ангра Майнйо (Ахримон) орасидаги доимий жиқлини кураш тавсия этади. Биринчиси — ҳақдонлик, ўроқ аҳолининг, иккинчиси — жанговор, урушқоқ кўчманчи қабилаларнинг, йиртқич ҳайвонларнинг ҳомийси, деб таърифланади.

Зардуштийлик таълимотида биноти кедажакда Ахурамазда Ахримон устидан талаба қозонади, бутун инсоннинг бирикчи, ягона давлат ва ягона тил ўргатилади. Бундай демократик ғоялар зардуштийликнинг узоқ давр халқ орасида сақланиб келишига сабаб бўлган. Кейинчалик зардуштийликдан христиан ва ислом динлари қабул қилган охира таълимоти ва одамларнинг нарги дунёда ҳуло олдила тенг бўлиши тавсия уша даврда Урта Шарқни ларзага келтирган, руҳонийлар ва эодгонларга қарши

қаротилган маънавият номли халқ ҳаракатида ўз ифода-сини топпан эди. Маниҳой қоқни Маздак бошчилигида диний нирқобда бошланган бу ҳаракатнинг тавсия "Шоҳнома"да оташин сатрларда куйланади:

Маздак оддий халқда фикр этиб изҳор,
Дерди: "Бою гадо — баробар зиндор,
Қам ортқ бўлмасин ҳеч қимнинг моли,
Бир бўлсин ўрш ва арқоқ масоли.
Ўйлик, бечоралик бўлмасин, тоқим
Тенглик бўлсин жодон муқоқда ҳоқим.
Бир халла яшасин қашшоқ билан бой.
Қашшоқда ҳам бўлсин она, уй-жой.
Ўшбу эътиқодим меннинг диниқдор,
Ўвузликка қарши йўл — онимқдор,
Бу диниқ илмин ўтирса ҳар қим
Уни ҳазолағай албатта, тангирим".
Маздакка сипилди барча кеска-ш,
Дарвини бечора бўлиб маънақдор.

Албатта, бундай демократик ғояларнинг пайдо бўлишида "Авесто"нинг энг қадимий қисми "Гаталар" китобида изҳор қилинган ибтидоий жамоа тузуми аяланаларининг таъсири, чунончи, меҳнатни улуғлаш, ҳусусий муқош ва бойлиқни инқор қилиш зарурияти тўғрисидаги фикрлар муҳим роль ўйнаган бўлиши мумкин. Шуниси муҳимки, "Авесто"дагилик иккимоний утопия ғоялари биринчи марта Европада эмас, Шарқда зардуштийлик-таълимоти ва "Шоҳнома"да китрайди.

Энди зардуштийликнинг илк элани Хоразмга қайталик. "Авесто"нинг дастлабки қадимийлар билан боғлиқ бўлган қиссалари Фирдавсий асарларида ҳам тилга олинган. Сиеваршон ва Хусрав қўрсатган қаҳрамонликлар билан боғлиқ қиссаларни воқеалар Урва (Ўрганч) яқинидаги қўлларга бой ўлкада, Веруқаш (Орол) денгизи атрофларида ҳамла даҳлар ва сарматлар (Волга бўйи даштлари) мамлақатида рўй берилади. Шу ерда, Веруқаш денгизига яқин жойда Арлин (Амударё) ирмоқлари пайло қилган ороллрда "еттига қишвор" аҳоли яшаган энг қадимий виллоятлар юзага келган. Бу ерда Сасраққ номли муқаддас ҳўкига минган дастлабки аялоқлар муқаддас маънавий оловини келтиради. Шу оловнинг энг қадимийси ва

энг қайлисини йима (Жамшид) Хоразм тоғларидан бирининг чўққисига ўриятди.

Милоддан аввалги IV-I асрлар қадимги Хоразмнинг гуллаб-яшнаган даври бўлиб, бу даярга оид ёдгорликлар жуда кўп ва хилма-хилдир. Хоразмнинг антик даврдаги шаҳарларининг деярли барчаси ноҳани даштдаги қўшни қабилалардан мудофаа қилиш мақсадида бўлиб эътилан. Амударёнинг ўнг томонидан шарқдан яқрига бирин-кетин чўзилган Кангақалъа, Жонбосқалъа, Бозорқалъа, Қўрошқалъа, Қирққиз, Абсқалъа, Бурилқалъа ва Тупроққалъа сугориги иншоотларининг эгалида бир-бирларига яқин ва қатор қилиб қурилган. Бир тарафа асосланган мудофаа тизими ва тарвакқий қилган узун сугориги иншоотларининг мавжудлиги Хоразмнинг қудратли марказлашган давлат бўлаглигини кўрсатади.

Бу қалъалардан Кангақалъа, Жонбосқалъа ва Қуйқирилганқалъада топилган буюмлар ва боника ноёб топиламалар қадимги хоразмликларнинг диний эътиқодларининг аниқлиги имконини беради. Жонбосқалъа марказий кўчаси охирида жойлашган иморат хазиналарини текшириш натижасида бу бино маҳаллий аҳолининг ибодатхонаси бўлаглиги аниқланди. Иморат ўртасидаги супадаги қурилган ўчоқда муқаддас ўт доим ёниб турган. Ибодатхонанинг ички девори тағида узун суна, оташхона ёнида эса ибодат қилувчиларнинг диний маросимларини ўтказишлари учун айрим хона ҳам мавжуд бўлган. Бу хонада топилган қўлаб суяк қўлиқлариги унда диний маросимлар учун тайёрланган таомлар истеъмол қилинганлигидан дарак беради.

Ўрта Осиёдаги халқлар илк феодализм даврида ҳам жамoa тўпланган пайтларда умумий маросим таомларини пийириганликлари, одамлар тўпланиши учун махсус уйлар бўлгани, бу уйлардаги ўчоқларга доимо олов ёниб тургани ҳақида Беруний ва боника муаллифлар ёзиб қолдирганлар. Мавжудми, яқин вақтдача айрим тоған ерларда махсус оташхонали уйлар мавжуд бўлиб, бу ерла эркаклар тўпланишига тал берганлар. Ўзбекларнинг айрим тўй ва бошқа маросимларида гулкан ёқиб олати ҳали ҳам учрайди. Бутун антик даврда Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган зардушт (зорастризм) динига биноан, шунинг

дек эски урф-одаатларга эътиқод қилувчиларнинг тушуначасига қараганда, ўтга сўғилиш турли фалоҳат ва инжонлардан сасқлар, турмушда бахт ва мунаффақиятлар қилтирар эмиш.

Жонбосқалъа ва бошқа ёдгорликларда ҳам жуда кўп учрайдиган ҳайкалчапар (археологлар тилида терракоталар), идишларга солинган отнинг расмлари қадимги хоразмликларда зардушт динидан ташқари табиат қучларига, ҳайвонлар, чўпоғиш, отга сўғилиш эътиқоди ҳам бўлаглигини кўрсатади. Тарихий манбаларда ҳам масафетларнинг отга сўғинганлиги тўрисида фикр бор. Серҳанам кийимли асқода кишини тасвирловчи жула кўп ҳайкалчапар унумдорлик ҳуаси, суи ва сугориги иншоотларининг ҳолиёси Анахита образи билан боғлиқлиги ҳеч шубҳа йўқ. Наршахўйнинг ёзишча, зардушт динидаги бухоронликлар ҳар йили намуз байрамиде бозордан лойилан асалган худо ҳайкалчапарини олиб, эски-сини синдиран эканлар. Ёлгорликларда топилган ҳайкалчапарининг деярли ҳаммаси синдирилганлиги бу фикрни исботлайди. Беруний асарларида ҳам Наршахўй ҳикоясига ўхшаш маълумотлар, ривоятлар мавжуд.

Тасвирий санъат намуналари ичиде жимжимали қилиб исалган оссуарийлар алоҳида ўрининг эгаллайди. Юқориде айтганимиздай, бу даярга буғун Ўрта Осиёда, Эронда, Озарбайжонда зардуштийлик дини ривож топан эди. Зардуштийлик динига биноан, ўликларинг ерта кўмин, суиға тавлаш гуноҳ ҳисобланиб, жасадни ё қуйларганлар ёки гўшти ва терисинг йирткич ҳайвон, қўшларга елириб, сувларини махсус сопол кути (оссуарий) ларга солиб, айрим биноларда сақлаганлар. Шундай қўшларинг Ўрта Осиёнинг ҳамма ерида уқратиш мумкин. Маиа шу ва бошқа фактларга асосланиб, кўп олимлар Зардуштнинг шатни Ўрта Осиё деб ҳисоблайдилар.

Қуйқирилганқалъа теварағида кўп учрайдиган оссуарийлар хилма-хил бўлиб, қопқоқларининг қўпчилигига ҳайкалчапар исалган. Махсус обидашан тахминан бир ярим чакирим шимолда қўштепарлар орасидан топилган квадрат шаклдаги оссуарийнинг қопқоғидаги чордона қуриб ўтирган эркакнинг ҳайкали жуда ажойибдир. У қалъа муллошай, соқолан хоразмча қилиб қўйилган, кийими

накишлор қилиб тўқилган, камари учидан қўй бошнинг тасвирловчи безак бор. Оссуарийлар ичидан от шаклида ясалганлари ҳам учрайди. "Шоҳнома"да учрайдиган айрим қадрамонларнинг номи (Луҳрасп, Гуштасп, Аржасп ёки Хоразмдаги Ҳазорасп қалъаси) от (асп) билан боғлиқ эканлигини эътиборга олганда, бу тасвирлар муайян диний эътиқодлар билан боғлиқ дейиш мумкин.

Қаъалиқирраа сўғити йилларда топилган қўмтондан, лойдан ва танчдан, шунингдек сонолдан ясалган турли типдаги оссуарийлар ичидан юмалоқ қопқоғида қуш тасвири тунирилган квадрат оссуарийлар алоҳида ажралиб туради. Уларнинг тотемизмга тегишли эканлиги шубҳасиз. Антрапоморф, яъни одамсимон ҳайкаллар ва расмлар бир неча археологик қазинмаларда топилган. Қуёш худоси Митрага бағишланган бар йили махсус байрамлар (митраган) нишонланади. Бу йопонлардаги ўсимлик маъбудаси Дионисга бағишланган вақаналарга байрамга ўхшаш қузда, йилми-терим вақтида ўтказиладиган табиат ҳосилдорлигига бағишланган қушчақчақ байрам ҳисобланган. Қадимги Парфия нойтахти Писада топилган мрамдан ясалган нисҳотда гўзал Родогуниа ҳайкали муҳаббат туйғуси, гўзаллик ва мафтуллик худоси ҳисобланган Афродита образини эълолади. Манхур "Амударё ҳазинаси"га тегишли жуда кўп олтин буюм ва безаклардаги бургут бошли, шер тандали ва қаноти баҳаббат махсус ва бошқа образлар қадимги Шарқ худоларига ўхшайди.

Юнон-бактрия қуёш тангаларида таскирланган бир томонда маҳаллий полизларнинг қиёфаси ва иккинчи томонда қанотли отлар, юмон худолари тасвирига ўхшаш қоний маъбудалар образи бу даврда синкретизм диний тасаввурларининг кенг тарқалганигидан далолат беради. Кейинги Кушон империяси даврида бу жараён кучаяди ва чуқурлашади. Бактрияни емириб, унинг қаробалари ўрнида пайдо бўлган кушонлар империяси жуда қисқа муддат ичиде қўдратли давлатга айланади. Император Қанишқа (78-123 йиллар) ҳуқуқонлиқ қилган давр охирида Кушон дашнати ўз ҳудудини нисҳотда кенгайтирди ва замонасининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва Хитой билан бир қаторла турди. Янги империянинг чегараси Фарбада Орол ва Каспий денгизи бўйларигача,

Жанубда Ҳинд дарёсининг қуйи оқимиғача, Шарқда эса Сибирнинг Хутан шаҳридан Ганг бўйларигада Баносрагача чўзилган.

Қанишқа қолдибона юришлардан танқари катта қуришлар ҳам барпо қилди. Унинг даврида Шимолий Ҳиндистондан бутун Марказий Осиёгача анча шахарларга асос солинган. Ҳозиргача шу шахарларнинг бири унинг номи билан юртилади. Бу даврда кўп мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлар ахшпланади. Митоднинг 99 йилида Кушон асқиларининг Римга келиши ва Хутан ҳудудиде жула кўп рим тангаларининг топилиши бунга далил бўла олади. Қанишқанинг дин соҳадиги сиёсати натижасида Кушон империясила, жумладан Урта Осиёда ҳам то араб истилосигача буддизм дини кенг тарқала бошлаган. Ҳаттоки Хитойга ҳам буддизм Кушон империяси орқили тарқалган. Буддизмнинг энг муҳим асарларидан бири — "Амитава Сутра" Кушон мамлакатидан Хитойга 147 йилда олиб келтирилганлиги тўғрисида Хитой сонономлари хабар беради.

Марказий Осиёда буддизм нақадар муҳим ўрнини эгаллаганлигини кейинги йилларда ўтказилган археологик қазинмалар ҳам тасдиқлайди. Жанубий Ўзбекистон, Туркменистон ва Афғонистонда археологлар қаниф этган бузда ибодатхоналарининг қаробалари, айниқса, улкан маҳорат билан ясалган катта-кичик бузда ҳайкаллари бунинг ёрқин далилидир. Қадимги Термиз қаробаларидан топиб текширилган йирик ибодат маркази (умми 20-25 та бузда комплекс борлиги аниқланган) диққатта сазовор. Ажойиб санъат ва архитектура намунаси бўлган кушон эодагонининг қасри ҳисобланган Ҳолчаёқда бузда иншоотлари қаниф этилган. Айритом, Болхисктепа, Далинарзистепа ва Фаётепа ёшорликлар маъмури, марказий бузда ибодатхонаси жойлашган Қоратенада топилган археологик материаллар физ давардаги истислохди ҳудудларининг юксак моделли маданияти, диний тасаввурлари, умуман дунёдорлиги ва урф-одатларини кенг тасаввур қилишга имкон беради.

Маъмур обидаларни текширини Марказий Осиё ҳалқларининг Кушон даврига онд моддий ва маънавий маданиятида, шу жумладан диний тасаввурларида ҳам антик

маданий ағналар билан бир қаторда янги ағналар пайдо бўлганлигини кўрсатади. Чунинчи, сопол идишларида тасвирланган ҳайвонлар (асосан от, қўй, қўчқорлар, маймун ва фил) қушонақларнинг диний тусунчаларида, бир томондан, Шимолий Қора денгиз бўйларида, Шарқий Европа ва Қозғонистон даштларида яшаган қабилаларининг таъсири борлиги, иккинчи томондан, Ҳиндистон халқлари диний мафқурасининг таъсири (маймун ва фил образи) борлиги сезилади. Тонилган буюмларнинг қўнчилиги бу даврда зороастризм ва буддизмдан ташқари ҳар хил тотемистик ва сенгарилик (мағин) диний тасаввурлари муҳим роль ўйнаганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, бутун антик даврда қадимий Урта Осиё ва қўшни Эрон халқларининг ҳаётида мингдан янавлги II минг йиллик охирида пайдо бўлган ва кейинчалик даялат дини деб таънилан зороастризм билан бир қаторда буддизм ва илк ибтдоий дин шаклларида тотемизм, мағия, анимизм, табиатга сиғиниш қабилар ҳам кенг тарқалган. Турли даврларда пайдо бўлган ҳисма-хиса этник гуруҳлар диний тасаввурларининг ўзаро таъсири остида антик давраги ажлодларимизнинг динлари мураккаб синкретик характер ҳасб отган ва бу жараён узоқ давларгача сақланиб қолган.

Христианлик. Жаҳондаги энг тараққий қилган ва энг йирик дин ҳисобланган христианликнинг пайдо бўлиши ҳам мана шундай мураккаб, турли воқеаларга бой даврга тўғри келади. Христиан дини ўз илдизлари билан қадимий Шарққа, унинг поэтик афсона ва ақилвий ибодат ҳамда урф-одатларига бориб тақдлади. Қадимий динларга нисбатан анча ривожланган кескин иқтимоий, иқтисодий, сиёсий индияларга тўла жамиятда пайдо бўлган янги диний таълимот ўз даирининг динлар ва мураккаб масалаларига асосли жавоб бериши ва жабр-зулмда эзилб келатган миллионлаб халқларга йўл-йўриқ кўрсатиши зарур эди. Янги дин турли тиллардаги ҳар хил аълатларга ва барча табақаларга халлий бўлсада, тенг малалкор бўлиши шарт эди. Христиан динининг пайдо бўлишида ва қисқа муҳлат ичида турли ер ва элавлар орасида кенг тарқалишидаги асосий омиллардан бири шундан иборат. Янги диний таълимотнинг шаклланишида

энг муҳим роль ўйнаган зороастризмдан қуртак отиб чиққан митраизм ўша даврда бутун Рим империясида энг машҳур шарқий динлардан бири эди. Шубҳасиз, унинг шаклланишида юнаний манбалардан Платон (Афлотун) идеалистик фалсафасининг диний таълимоти ҳам муҳим роль ўйнаган.

Демак, христиан дини бутун Яқин Шарқ ва Урта денгиз дунёсини бириктирган, турли миллатлар устидан ҳукмронлик ўрнатган Рим империяси чегарасида миллатлар ва элатлар манфаатинан устун турган "жаҳон" диний тизими сифатида юзга келган. Аммо у дастлаб қудратли империядан чеккада, қадимий маданият ўчоқлари ва ниҳоятда ўзаро таъсири қучли ғоилар ва турли диний таълимотлар қорраҳсида пайдо бўлган эди. Унинг таълимоти яҳудийлар маҳабби, юнон-рим фалсафаси ва Шарқ динлари таъсирида шаклланган. Бутун жуна бой антик даир манбалари ва айниқса машҳур Кумрон ёзувлари тасдиқлайди.

Янги ва эски эра оралиғидаги даврда Рим империяси иқтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан таъг аҳволда тушган. Даялат бу ҳолни кенг халқ оmmasини ээниш ва жабр-жафоларни қучайтириш орқали ўлгартишга интилди. Барча мусибат моҳийи ва маънавий бойликлардан фойдаланиш ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум бўлган миллионлаб қудларининг қарашига тушган. Ниҳоятда оғир ҳисмоний меҳнат ва унинг маҳсулотидан: асло ўзи фойдалана олмаслик қудларининг ишлаб чиқариш феолиятини сусайтириб қўйган. Қудларининг чексиз жабр-зулдари, даҳшатли жаюлари ҳам қудлар меҳнати унумини оширолмаган. Аксинча, ваҳишона зоимлик ва нонисоний азоблар меҳнаткан омманинг таъабипи қўзғатиб, уларнинг исен кўтаринишга сабаб бўлган. Оқибатда қудларик жамиятининг бойликлари яна ҳам камайиб, ҳатто ҳукмдор табақалар орасида ҳам умидсизлик, пажоткорлик ҳиссиётлари қучаяди. Бир неча миллион идишларига эга бўлган яҳудий дини ҳам оғир аҳволдан қутилиш йўлини кўрсата олмай, турли маҳаббаларни (форисейлар, саддукейлар, зелотлар, эссейлар) юзга келтирган ҳамма аҳдди қандайдир яқин қудратли халоскор шахс — масиҳни кутганган эди. Шундай шахс Исусус Христос (юнонча мас-

сия, қадимги яҳудийларнинг "машнақ", яъни халоскор сўзидан олинган) образида пайдо бўлиб, империянинг турли жойида намойиш бўлган.

Янги христиан динининг асосчиси ҳисобланган Иисус Христос Библиянинг чор китобида ҳар хил афсонавий мўъжизаларга қўлар илоҳий халоскор шахс сифатида баътафсил тасвирланган. Ислом динида Исо пайгамбар номи билан қўрган Христос, ривоятларга кўра, яҳудийлар подшоҳи Давид сулоласига тегишли аифатли қиз Мария (му-сулмонлар Марихм дейишадилар) тутилган. Шунинг учун уни отасиз, ҳуло нури билан дунёга келган халоскор подшо сифатида "Давиднинг меросхўри ўғли" деб ҳам атаганлар. Дунёвий шахс сифатида эса Марийанинг унанитирилган қўли Иосиф (Юсуф пайгамбар) Христос, яъни Исонинг отаси деб танитилган.

Христос муқаддас китобларда биен этилганидек, шимолий Палестинанинг Галилея номида шаҳарининг Вифлосем деган жойида молхона ўрнида тутилгандайдиган бир ғорда тутилган. Саккиз кун ўтгач, ғўдакни сутият қилиб, унга Иисус деб ном қўйилди ва қирқ кундан кейин яҳудийлар оиласининг тўнғичи сифатида Иерусалим ибodatхонасига келтириб, ҳудода банишланган ибodatхона ўтказиладилар. Қоҳинлар томонидан "халоскор" деб танитилган ғўдакнинг ота-онаси Мария ва Иосиф яҳудийлар подшоҳи Ирод таъбиридан қўриқиб Иерусалом қочадилар. Ирод вафотилан кейин янча етган Иисус онасининг шаҳри Назоратга қўйтади.

Эски одатга биноан 12 ёшта етган ўспиринини Иерусалимга либрат қилишга олиб келадилар. У ибodatхонада устозлар билан баҳслашган ва ҳаммасини ўз ақл-ирода билан қўйиб қолтиради. Ривоятларга кўра, гуёки Христоснинг назари тунган муқддас бутлар эриб, кулга айланади. Унинг амри билан меъали дарахлар отаси Мария олдида эгинадилар, ваҳший ҳайуонлар унга таъзим қиладилар. У саҳрода ташна қолганига булоқдан сув чиқариб беради, ўлиқни тириктиради ва бошқа мўъжизаларни намойиш қиладилар.

Христос афсонавий ўн икки шогирди билан Палестинада ўз таълимининг тарғиб қиладилар, у ерда ҳам турли мўъжизалар кўрсатади. Масалан, бир катта тўйда икки-

лик етмай қолганида суви шаробга айлантиради, кули брронни тўхтади, мингта икки кишини беш-олти нон билан тўйдирди, асаб касалини ва бошқа касалликка чалинган бетобларни даволайди, сув устида юради ва ҳоказо. Аммо уни она ваганида ҳеч қим қўллаб-қувватламайди, аксинча, у қувғин ва қаршиликка учрайди. Ўз шогирдлари билан пасха байрамида Иерусалимга келганда, уни жуда катта тантаналар билан кутиб оладилар. Бундай обрўга эга бўлаётган Христосни яҳудий оқсоқоллари Рим давлати ҳукмдорларига итго қилиб, исёнкор сифатида топширадилар. Сотқин Иуза бошчилигида бир гуруҳ қуролланган яҳудийлар халоскорни алдаб Рим сулига келтириб, уни ўз халоскорлик мақсадларига иқдор эканлигига ишонч ҳосил бўлагач, ўлим жазосига ҳукм қиладилар.

Христосни ўша вақтдаги энг даҳшатли жазо — аяқал қаттиқ калтаклаб, сўнг оёқ-қўлини крест (бутга) михлаб қўйганлар. Халоскор олти соатлик азобдан кейин вафот этади. Унинг ўлими шаклида қўш тутилиб одам қоронғулашади, ер қимирлайди, катта ибodatхонадаги пардалар йиртилди. Христоснинг ўлганлигини билиш учун лашкарлардан бири унинг ўнг бикинига наъза тикиди. Жасадни дўстлари тош тобугга солиб юрга дафи қиладилар ва горни катта тошлар билан бекитадилар. Аммо Христос қабрида тирилиб арши аълога кўтарилади. Шундай қилиб, афсоналарга қўйланган ҳудо Иисус Христоснинг дунёвий ҳаёти тугайди.

Тадқиқотчилар орасида Иисус Христос тўғрисида яқин даяргача жиддий тортишувлар бўлиб келган. Бир гуруҳ олимлар (мифология мактаби вақсиллари) уни фақат афсонавий шахс, тарихда унинг прототипи ҳам бўлмаган, деб тасдиқлайдилар. Христос, Шарқда кенг тарқалган афсонага кўра, ўлиб тириланган худолар, мўъжизалар яратуни ва бошқа турли афсоналарни ўзида мужассамлантирган образ. Иккинчи гуруҳ тарғиждорлари кўнчиликти ташкил қиладилар. Улар Библиядаги воқеалар ва Иисус Христос образи аслида тарихда мавжуд бўлган қандайдир умумийликка эга воқеа ва шахслар билан боняқ деган фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Масалан, яҳудийлардаги Иешуа исмли жаҳонгашта тарғиботи Иисус типидagi пайгамбарлардан бири бўлини мумкин. Аммо

Водн-Кумрон ёзувлари бу масалага бир оз аниқлик киритган. Ундаги эссенлар маънабига оид насихатлар ва рисолалариша Давид урутидан чиққан қандайдир халоскор шахс, охир замон на гуноҳдорлар тўғрисида ҳикоя қилинади. Расмий иудизм динига қарши чиққан эссенлар "адилят устои" ҳисобланган халоскор образи ва шу асосдаги таълимоти билан дастлабки христианликнинг эслатади.

Христианлик дастлаб илгари ўтган қадимий Шарқ динлари ва таълимотлари, айниқса иудизм, митраизм ва уларнинг урф-одат ва ибодатлари тизимига асосланган бўлса, кейинчалик эллинистик фалсафа, айниқса, стоиқлар таълимоти, Сократ ва Платон гойдаларини қабул қилади. Император Нероннинг тарбиячиси, стоиқчиликнинг йирик вакили Сенека ахлоқий тамойиллари христианлик мафкурасини шиддаб чиқишга катта таъсир кўрсатган. Шунинг учун янги дин тарихини янгилик ўргатган Ф.Энгелс Сенекани "христианликнинг амакони" деб атаган эди.

Янги диний таълимотнинг бош говси иудизмда яшииб этилган яккахудалик, гуноҳга ботиш ва ундан халос бўлиш эҳволларидир. Одамлар худо олдида гуноҳдор, яхулийи ё юнон, римликми ё парвар, кулми ё эркин фуқаро, бойми ё қамбағал — барчаси "худоининг бандаси", барчаси гуноҳга ботган. Бандаси ўз гуноҳини худого, буюк халоскорига чуқур эътиқод ҳосил қилиш орқали ювади. Иисус Христос бутун оламниқот гуноҳдорни янани учун қалча азоблар чекиб, бандаларига ўрнак бўлиш деб ўзини қурбон этади. Муқаддас ушлик (Ота-худо, Уғил-худо, яъни Иисус ва Муқаддас руҳ)га ишониш, тавба қилиш, охираддаги янани ҳаётга умид боғлаган тақводор — қамбағали ё бой, қулми ё подшо — тўғри жаннатга бориши мумкин. Аксинча, бетавфиқ гуноҳдор ва таъмағир дўзах оловига қўйрилиши. Христианликнинг Муқаддас ушлиги ва Иисуснинг дунёвий одамликдан худо ларчасига кўтарилиши уни иудизм ва исломдан фарқлийдиган асосий ақидаларидир.

Илк христианлик расмий иудизм ва Рим ҳокимияти қулдорлик мафкурасига қарши чиқаётган барча норози кучларнинг, айниқса, турли тиллаги ва диндаги барча маълумларнинг орзу-умидларини ифодаловчи демократик

руздаги таълимот сифатида юзага келган. Аммо бу таълимот, хусусий мулк, бойлик ва тенгсизликка қарши чиқса ҳам, маълум халқларини курашга чорламаган, аксинча, шукур қилиш ва итоатгўйликка қажирган. Бундай воқеалар албатта ҳукмрон табақаларга қўл келган, шунинг учун христиан дини уч-тўрт асрдан кейин дамиат динига айланади. Дастлабки икки-уч асрда у эзилган ва қўлшиддаги омманинг дини сифатида юзага келиб, жуда кенг ҳулуфга тарқатилган ва маълумларни ҳаракатга келтирган гоя сифатида ижобий роль ўйнаган. Аслида христианлик барча одамлар учун факат биргина тенгликни берар эди. У ҳам бўлса — энг биринчи гуноҳ тенглиги эди, бу эса христианликни қуллар ва маълумлар дини бўлиши характерига мувофиқ бўлган. Шу билан бир қаторга христианлик, жуда деганди, яна мумтоз кишиларнинг тенглигини ҳам эътироф қилган, дескин бу тенглик христианликнинг энг дастлабки даврида илгари сурилган. Охирадта тенглик ваъда қилиниши ва дунёвий адов-уқубатларга чидаш, жибр-дуяларга ҳеч қаршилиқ кўрсатмай итоат қилиш — илк христианликнинг энг муҳим говси эди.

Шундай қилиб, антик даврда, политеистик динлар ичили якка худалик (монотеистик) динлари юзага келади. Аммо шуни ҳам қайд қилиш лозимки, янги дин якка худаликни тартиб қилиб, анча кенг оммани говий жиҳатдан бириктирган бўлса-да, бошқа монотеистик динлар сингари тафаккур эркинлигини бўйиб қўйган. Аксинча, масалан, қадимий Юнонистон ва Римда политеистик динлар ҳукмронлик қилган даврда, илмий тафаккур ва фалсафа анча эркин ринояланган.

Антик Юнонистон ва Рим. Энг қадимий Шарқ афсоналарида одамларнинг оир турмушини енгиллаштириш учун олов кашф этган, уй ҳайвонларини тақдим қилган, қурол-аслаҳа ясашни ва уй-жой қуришни, қасб-қумар ва билим ўргатган буюк инсонпарвар оравлар яратилган. Улар баъзан яратувчи, сажий худолар шаклида, баъзан ҳеч нимадан, ҳатто худо талабидан, ўлимдан ҳам қўрқмай-қўрқиб, аммо инсон бахти учун барча қийинчиликларга барлош бериб, ўзини қурбон қилишга тайёр қаҳрамонлар сифатида намоён бўлади. Буюк "Шоҳнома"да қўйланган, дунёни бошдан оёқ обод қилган, ҳамма ёқни

адолатга тўлдириган, тошдан олов чиқариб, равшанлик сочган адолатпаноҳ Хунаиғ ва унинг фарзанди, "жаҳонда фойдали ҳар ниманики бор, банддан ечиб уни этган ошкор", йигирмоқни ва тўқмоқни, мато ё гилам асасмоқни одамга ўргатган деябани Тахмурас каби қаҳрамонлар асли халқ иккидилан олинган образлардир. Зули ва адолатсизликка, зolim шоҳга қарши исён кўтарган, юқорида қайда қилинганидек, халқ қаҳрамони темирчи Кова ҳам, қадим афсоналарда алжароҳга қарши курашган, күйи каби покиза Фаридун ҳам халқ оммасининг ягу ордуларини ўзида ифодалаган образлардир. Адабиётда инсонларнинг тамхўр ҳомийси ва халқоскори, "фалсафа календарига энг олижаноб аяли ва жифокаш киши", деб таърифланган қадимги афсонавий юнон қаҳрамони Прометей ҳам инсонларнинг фазилатлари учун, ривоятларга кўра, Олимп худолари хушми билан даҳшатли азоб-уқубатга учрайди.

Аслида бу ривоятларга инсон тафаккурининг қудратли чироғи нодонлик ва хурофотга қарши кўтарилган ақл исёни сифатида намоён бўлади. Инсон ақли ва тафаккури қанча узоқ нур сочса, киши ҳаёти шунча ёрқин ва энгил бўлган, нодонлик ва хурофот орқага чекинган. Аммо бу олижаноб кураш бўлида қанча ҳақиқий прометейлар азоб чеккан, ҳақиқат бўлида қурбон бўлган ёки фожиага ҳаёт кечирган. Бу кураш, айниқса, илмий билимлар анча ривожланган, маданият ва санъат риваж топган қадимги Юнонистон ва Римда иккюл намоён бўлади.

Аттик дунё диний тасаввурларининг энг асосий хусусиятларидан бири шундаки, улар теология (илоҳий)ни, Анасто, Таврот ва Инжил сингари муқаддас китобларни билмаганлар. Мифологияга асосланган бу динлар жиддий талабчан ақидалардан ва кўр-кўрона итоатлардан ҳам нисбатан озод бўлган. Қадимги Юнонистонда ҳагто худолар, маъбудалар тўғрисида эркин мулоҳиза юргилиб, баъзан уларни танқид қилиб турганлар. Оқибатда қоҳинлар алоҳида каста ёки ижтимоий табақа бўлиб ажралиб чиқмаган, уларнинг таъсири ҳам анча чекланган. Кўп худоларнинг образлари одамсимон шаклда бўлиб, баъзан тотемистик тасаввурларни ифодаловчи зооморф (ҳайвонсимон) белгиларни ҳам саклаб қолган.

Маъбудалар ичида ҳосилдорлик, деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ худолар жула муҳим ўринни эгаллаган. Ер ҳаёт бошлангичи, бутун борлиқнинг ониси, барча нарсалар ердан чиқиб, ерга қайтади, деган тушунча асосида махсус ҳосилдорлик хуоси Деметрага сингганлар. Олимп худолари ичида фохрий ўринни эгаллаган Деметра қонуinchilik, никоҳ ва оила ҳомийси деб танилган. Унга атаб ҳар қил байрамлар ўтказилган, тантаналарда катта гулдан ёқиб, хўхиз, ситир, чўнқа, мева, асал ва бошқа нарсалар қурбон қилинган. Деметра Италия деҳқонларининг маъбудаси Церера билан, кейинчалик Шарқда кенг тарқалган барча худоларнинг да мавжудотларнинг ониси, табиятни тириктирувчи ва ҳосил берувчи "Буюк Она" деб ном қозонган Кибела билан уйғуллашиб, қандайдир нафис ва гўзал аёл образига тасвирланган. Қуддорлик жамияти инқирозга учраган даврга (милоднинг I асрларида) қадимги Мисрнинг буюк табият худоларидан она-сингил Усирис ва Исида ибодати нихоятда кучаяди, юнон-рим олимпиа бутун империяда Шарқ худоларидан Кибела, Атис, Митра ҳам фохрий ўринни эгалтайди.

Асосий худолардан ташқари қадимги юнонлар жула кўп иккинчи даражада маъбудалар — табият қучлари ва ҳолисалариши ифодаловчи нимфаларга, ярни одам, ярни от образига афсонавий ўрмон девлари — кентаврларга, худоларининг ошйиё аёллар билан алоқасидан туниган ярим маъбуд деб танилган қаҳрамонларга ҳам сингганлар. Уларнинг номига атаб махсус ибодатхона (герои)лар қурилган, умумхалқ байрамлари ўтказилган, қурбонликлар берилган. Шаҳар ҳомийлари — қаҳрамонларга сингнми аслида Юнонистондаги сиёсий тарқоқликнинг акс садои эди. Айнан айрим шаҳарлар ҳукмронлигини ўрнатилиб, маданият ва иқтисодий бирлик жараёни қучайган пайтда ҳукмрон шҳар худоси майла маъбудаларни ўзига сингдириб, барча умумлашат қонуи-қондаларини қўриқловчи буюк худо деб танилган. Бу, айниқса, Олимпия худоларида ўз ифодасини топади.

Қадимги юнон афсоналарига қараганда, энг асосий худолар Фессалия иқнидаги баламд Олимп тоғларида бир оила бўлиб, ҳар бири мис ва тилдадан ясалган қасрларда жиналганлар. Бу худолар оиласининг энг қатъиси барча ху-

долларнинг отаси Зеус бўлиб, ҳамма худолар унга сўзсиз бўйсунган. Ундан кейинги ўринларини унинг укалари деи-тиз ҳокими Посейдон ва ер ости подшолигининг ҳокими Аид эгаллаган. Зеуснинг синглилари Гера, Деметра, Гестия ва унинг барча фарзандлари ҳам муайян илоҳий мансбларини эгаллаб, инсон фаолиятининг айрим соҳаларини устишан ҳимойлик қилганлар. Аслида, Олимп худолари-нинг турмуши ва иерархияси, яъни оила тузumi ҳаёти қадимги юнон патриархал уруш элитагонлари оқлани тузилиши ва ижтимоий ҳаёти намунасининг аксидир.

Олимпия ибодати ва маросимлари бутунлай давлат пазорати остида бўлган. Қоқимлик вазифасини муайян бир даврга сайлаб қўйилган полисининг эркин фуқаро-лари бажариб турган. Олимпиядаги муқаддас ибодатхона-лар бутун антик дунёда катта обрўга эга эди. У ерда мах-сус байрамлар ва ўйинлар миллидан аявлати 776 йилда ўтказилган бўлиб, ўша даврда бошлаб умумюнон йил ҳисоби бошланади. Кейинчалик эллинизм замонасида шарқий худоларнинг таъсири зўрайиб, ҳар йил махфий диний удулар ўтказиш кучаяди.

Қадимги Римда ҳам деҳқончилик ва чорвачилик асо-сий ҳўжалик фаолияти бўлганини туфайли диний тасав-вурлар табиат кучлари, қишлоқ ҳаёти ва деҳқончилик меҳнати билан боғлиқ бўлган. Даставнан, ҳар хил табиат ҳўжалари ва кучларини, инсон фаолиятини инфолаов-чи ҳимий арводларга сўғиниш кўчли бўлган. Худолар ҳам гўе турли вазифаларни адо этганлар. Мисалан, дастлаб, деҳқончилик ва чорвачилик ҳимийси, баҳор ва уйғониш худоси Мэре кейинчалик уруш маъбудасига айлانган. Илк боғдорлик ва уюмчилик худоси ҳисобланган Венера (Чўлпон) кейинчалик юнон Афродитаси сингари мухаб-бат ва гўзаллик маъбудаси вазифасини бажаради. Осмон худоси Юпитер юнонларнинг Зеуси ёки мисрликларнинг Омўни сингари деҳқончилик ва ҳўпармандчиликни ҳимойликка олган энг катта худо деб танилган. Аслида, Римда давлат худоларининг соини 30 та бўлган, уларнинг устида Рим аяклатининг курагини инфолаовчи энг олиш маъбуд, яъни "худоларнинг отаси" Юпитер турган.

Аммо маъда худолар ҳам жуда кўп бўлган. Шунинг учун ҳам I асрда яшаган рим сатириги Петроний биз-

нинг Италияда одамларга қараганча худоларни кўпроқ учратиш мумкин, деб ҳазил қилган. Дарҳақиқат, қадимги Римда табиатнинг ҳар бир ҳўласиси, ҳар бир буюм, одам-нинг ҳар бир фаолияти ва ҳис-туйғулари ҳам ўз худосига эга бўлган. Фақат гўдак билан боғлиқ 43 та худо бўлган: унинг биринчи овоз чикқаришида бир худо, биринчи сўз айтишида иккинчи худо бош бўлган, махсус худолар гўдак-ни овоз айтишга, сувоқлик ичинга, ётишга ўргатган, турта худо уни уйқатишга олиб чиққан. Инсон фаолияти ва туғилуларини инфолаовчи тушунчалар — Умид, Жасорат, Бахт, Тақдир, Аюлат, Тинчлик каби маъқум худолар қадимги рим динларининг ҳўсусиятидир. Ҳатто эркак-ларнинг шахсий ҳўмийси бўлган худо (геший)лар, аёл-ларнинг оилавий турмуши, бола туғилиши, бахт-сало-лини кўриқловчи шахсий маъбуд (юнон)лар ҳам маъ-жуд бўлган. Дастлабки даврларда римликлар худоларни тасвирламаганлар, ибодатхоналар қўрмаганлар. Фақат эллинизм даврида бошлаб юнон маъминати ва дини таъ-сири остида худоларнинг ҳайкаллари ва расмларини яса-ганлар, даълабали муқаддас ибодатхоналар қўрганлар.

Миллодан аввалги даврининг охириг асрларида Рим жаъминатида жондай ижтимоий ўтгаришлар таъсири ости-да юки қарама-қарши тоълаий ҳўласи рўй беради. Бир томондан, эллинизм даврида қадқ оммасининг огир аҳи-оли ҳар хил ҳўрофин иримлар ва Шарқ худолари тўгрис-даги тоъларнинг пайдо бўлишига олиб келган; ёски дини шикирозга учраб, худоларга "мансблар тексан".

Кўп римликлар Кичик Осиёга зиёратга — худоларнинг Буюк Оласи Кибелата тоъиниш учун сафар қилганлар. Энг кенг тарқалган Фортуна (Омад) худоси дастлаб ҳўси-дорлик ва экин ҳўмийси деб танилган бўлиб, кейинчи-лик у тақдир маъбудасига айланган. Тўхтовсиз урушлар, қирғин ва талон-тороқлар қишларниг ўз уйшан, оила-силан, мол-мулкдан акралиш ҳаёфини туъкириб, улар-да умиласизлик, эртанги кўнга ишончсизлик туғилуларини пайдо қилган. Шунинг учун бутун бировнинг бахтини, эртала яна бошқанинг бахтини, омадини қад қилувчи тақ-дир худоси Тихи ўша даврда энг машҳур худолар даража-сига кўтарилган. Ёски даврининг худолари ҳеч қандай на-жот ва енгиллик келтирмаганлиги туфайли илгарини об-

руйини йўқота бошлайди. Янги мазмун кашф этган эски худолар билан бир қаторда Омад, Алолат, Тақдир, Хотира, Сахийлик, Фуру каби мавҳум маъбудаларнинг кенг тарқалиши диний эволюциядан дарак беролган далиллардан биридир.

Домний урушлар, давлат тўнтаришлари, қудраларнинг қўшайини, мудкий табақаланиш ва ижтимоий шиддатларнинг кескинлашгани фақат мазлум халқ орасидагина эмас, балки ҳукмрон табақага мансуб руҳан жўза қийнаган кишиларнинг кўнчилигида ҳам янги дин шаклларига эътиёб тўлиради. Ҳатто олий табақадаги қудралар мураккаб ижтимоий ҳодисаларнинг тушуна олмай, жамиятнинг ижтимоий ва сийсий ҳаётига боғиқ қарайилган бўлганлар, уларнинг сўзи ва амалий ишлари бир-биринга мос келмай, мифофиклиққа ўтганлар. Рим жамияти турли табақалари орасида муштабдиллик (монархия) ҳукми-нинг ўрнатилиши натижасида полис атакиперварлиги су-санди, санъатдаги юксак гоиянийлик инкирозга учрайди, даганбардорлик ва рейкорлик олат тусига кирди ва шу асосда омма орасида умидсизлик ва юлсизлик кенг тар-қалган. Аммо бу оғир аҳволдан кишиларнинг кутқаришга эски динлар оғизидек қилган, оламлар гайритабиий қуд-лардан халоскор элчи ёрламга келишига ишонганлар.

Худолан келадиган халоскор — Исо пайғамбарга умид боғлаш, ўша даврда халқ оммасининг ижтимоий муҳит, эрванонлик, алолатсизлик ва чексиз зулм олдига оғиз-лиги туфайли уларнинг уюшмаганлиги ва занфилини курсатади. Мазкур гоилар фақат қули табақаларчагина эмас, балки коҳнлар орасида ҳам қўдлаб-қушватланган ва диний йўл билан ишлаб чиқилган. Оқибатда кенг халқ оммаси эски политеистик юнон-рим динлари ўрнига мо-нотеистик христиан динига ўта бошлайди. IV асрга ке-либ христиан динининг Рим империяси даялат динига айлангани унинг ҳукмрон синф хизматиға тайёр, халқ ом-масини бўйсундирувчи ва эзувчи муҳим восита бўлиб етишганлигидан дарак беради.

Иккинчи томондан, бу даврдаги муҳим гоияний ҳоди-са — бутун юнон-рим дунёсида илазий билимларнинг пай-до бўлиши ва атеистик фикрларнинг шаклланишидир. 3ўр доминимдан олган мутафаккирлар уларининг ате-

истик юлларини далил тарғиб қилганлар. Улар баъзан тарқисунё қилиб, боғлиқ ва тинч ҳаётдан кечиб, мифо-фиклик, ноёмонлик ва ахлоқсизликни қош қилишга, ҳақиқатни қуйланга, алолатни топишга, билим ва маъ-рифат тарқатишга бутун умрини бағишлаганлар. Бузилай буюк шакслар Юнонистонда ҳам, Римда ҳам учрайди.

Тарихий ривоятларга қараганда, ниҳоятда донолиги ва эркин тафаккури билан танилган, ома катани Кичик Осиёдан қуялган қилинган антик даирининг машҳур шон-ри, ажойиб файласуф ва моҳир созанласи Ксеофан (милотдан аввалги 580 — 480 йиллар) ана шундай буюк инсонлардан эди. У умрининг охиригача элма-эл, ша-ҳарма-шаҳар дайдиб юриб, ҳақиқатни, нокичини ва ало-латни қуйлаган, диний мифологияни қош қилган. Ксе-офан ёшлик давридан катани Кичик Осиёда худосиз деб ном қозонган эди. У юнонлар итоат қилмаган ҳу-доларга мутлақо ишонмаган, буниги устига бошқаларни ҳам диний эътиқоддан қайтанига қачирган, худолар туғрисидаги ҳар хил ривоятларни масхара қилиб, улар-нинг ҳаммасини уйлорма деб атаган. Ксеофан фалса-фа тарихида биринчи бўлиб худоларнинг одам характе-рида эканлигига асослашиб, улар инсон фантазиясининг маҳсули, деган фикрни айтган. Унинг фикрича, барча динларда одамлар ўз худоларини ўзларига ўхшатиб, яъни ҳабишлар — қора тили ва пучук бурун, фрекяликлар — кўк қўз ва малла соч қилиб тасаввирлайдилар. Ксеофан: "Агар отлар, ўқчилар, шерлар ва бошқа ҳайвонлар расм ва ҳайкал ҳсан учун қўл ва бармоқларга эга бўлганда, улар ўз худоларини ҳам ўзларига ўхшаш ҳайвонлар шак-лида тасаввирлаган бўлар эдиляв", деб диндорлар устидан қулган. Аммо у худоларни бутузилай инкор қилмаган, унинг фикрича, қонинг ва табиатнинг ўзи ағога худо, асли худолар табиат қучларининг аллегорияси, симво-ли. Ўша даврда мазкур фикрлар ўтақотган дахрийлик-нинг ифоласи эди.

Ксеофан ёлғиз бўлмаган. Унинг энг яқин саводатли шогирдлари эллининг буюк маърифатпарварлик ишла-ричи давом эттириб, катанашларини хурофотдан оқид қилишга, уларда танқидий тафаккур уйғотиб, барта ху-рофий тасаввуларга шубҳа туғдирушга интиланлар.

Қадимги Юнонистон ва Римнинг жўшқан ақтисолий ва сиёсий ҳаёти анча жонли, ҳаракатчан ва бой фалсафий лаҳрийлик руҳидаги тафаккурнинг яратган эли. Юқорида қайд қилингандек, антик даврада фалсафий ва лаҳрийлик тафаккурининг ривожланишида жиддий диний ақидалар ва сиёсий кучга эга бўлган ҳоқимлар табиқасининг бўлмаганлиги муҳим роль ўйнаган. Ҳамма нарсани билишга ва ўрганишга ёрдам берадиган инсон ақлига инсоннинг кучлилиги бу даврга хос ҳодисалар. Қадимги юнонларнинг эркин фикри драматургларидан Эпикарам айтган эди: "Хунёр бул, инсонмаслигини ўрган, танангининг барча моҳияти фандал".

Милоддан аввалги VI асрда вирик саядо, денгизчилик ва маданият маркази ҳисобланган Милетда пайдо бўлган энг қадимги фалсафий мактабда лаҳрийлик юклари кучли бўлган. Шу мактабнинг Фалес, Анаксимандр ва Анаксимен каби атоқли намонналариди математика, география ва астрономия соҳасида қилган ажойиб кашфиётлари билан диний таълимотларга қаттиқ зарба берганлар. Милет мактабига асос солган Фалес ҳамма нарсани ташқиёт этилатган моддий субстанцияни излаб, барча манжулотнинг бош асоси сун деган таълимотни тарғиб қилган. У худоларга ва гайритабиий кучга кўр-кўрона итоат қилишга қарши чиқиб, материянинг ва ҳаракатнинг абдийлиги юниси асосланган стихияли диалектика тарафдорин бўлган.

Анаксимен эса олам, шу жумладан одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги диний афсоналарни мутлақо инқор қилган. У ошамнинг бошқа бир манжулотдан келиб чиққанлигини исботлашга интилан. Анаксимандр таълимоти бўйича қошот тузилуни ва емирилуни жуда кўн атомлардан иборат, қошотнинг марказида Ер жойлашган, унинг атрофида уч осмоний ҳалқа: Куёш, Ой ва Юлдуз ҳалқалари доимо айланиб турали.

Гайритабиий кучлар табиат ҳодисаларига таъсир қила олмайди, деган фикрни Милет мактабидинг вирик вакиди Анаксимен ҳам айтган. Унинг фикрича, барча манжулот ҳаводан вужудга келади ва ҳавога қайтала, куюқлашган ҳаво дастлаб булутта, сўйра сувга, кейин туноқ ва тоиларга айланиб, майдаларидан олов пайдо бўлади. Жон ҳам, қошотнинг барча оламлари ҳам ҳавонинг ўзиндир,

бу ерда худого ўрин йўқ. Ҳулас, Милет мактаби файласуфлари худоларининг яратунилик фаолиятини инқор қилиб, барча буюм ва ҳодисаларининг табиий, қонуний характерда эканлигини исботлаб, олам тўғрисидаги диний таъсирларни пучга чиқаришга ҳаракат қилганлар.

Кичик Осиё (Эфес) даги эолагонлар эотиян чиққан буюк файласуфлардан Гераклит ҳам ўша даврларда оламни худолар яратган, деган таълимотни рад этган. Унинг фикрича, табиатнинг бош моддаси энг ўзгарувчан ва серҳаракат олошлар, бутун олам, ҳитто тирик жонлар ҳам ундан келиб чиққан. "Бутун манжулот учун айни бир ахлит бўлган бу оламни ҳеч қанлай худо ва ҳеч қандай инсон яратмаган, у қонуний равишда бир меърида учиб турадиган абдий жонли олов тарзида ҳамишга бўлган, манжуло ва ҳамишга бўлади", деган Гераклит. У худоларга бағишланган афсоналар ва шоирларнинг асарларига салбий муносабатда бўлган, босмани қурбонлисларни ва худоларнинг хайкалларига сажда қилишни мансаралаган.

Қадимги юнон демократияси даври (милотдан аввалги V аср)да хуффикрлик айниқса ривожланган эди. Бу даврнинг энг йирик намошчаларидан Анаксагор ўзининг буюк истеъдоди ва донишмандлиги билан замондошларини хайратда қолдирган. Табиатиноус, файласуф сифатида уни жонли ва қошот табиат қонуналари ва ҳодисалари қизиктирар эди. Анаксагор учун Куёш қурбонлик талаб қиладиган Гелиос худоси эмас, балки абдий "олов шар". Ой тутилини ва айланушнинг ҳеч қанлай гайритабиий кучга алоқаси йўқ, балки у муайян табиат қонуналари асосида ҳаракат қилади ва содир бўлади. Куёш ва юлдузлар — "осмондаги жонли худолар" эмас, балки меъторга ўқшан моддий жисмлар — "осмон тошларидир". Унинг фикрича, ҳаётнинг келиб чиқиши қошотдаги зарчалар — "буюм уруғлари" билан боилиқ, улар ҳаво орқали емигир билан ерга тушган ҳамда жонли манжуқлар, фемилик ва ҳайвонлар пайдо бўлган. Манжуқ фикрлар худоларнинг яратунилик қобилиятини инқор қилиб, диний эътиқолни обрўсиданттирар эди, албатта. "Худоларни ҳарқот қилгани" учун Анаксагор худосизликка айбланиб, ўлимга ҳукм қилинган эди. Аммо Афина республикасининг бошлиғи Перикл ҳимояси туфайли ўлим жазоси

бадара қилин ҳукми билан алмашинади. Буюк доғиш-манд сургунла вафот этади.

Диний ривоятларга ишонимагани учун атоқли файласуф Протагорни ҳам Афина суди ўлим жазосига ҳукм қилган эди. Унинг "Хувоалар ҳақида" номли асари қуйдирилган, ўзи Афинани ташлаб, қочиб кетини мажбур бўлган. Атеист Диягор эса диний улусларни масхара қилгани учун сирдан ўлимга ҳукм қилиниб, унинг боши утув қатта мукофот эълон этилган. Аjoyиб драматург Эврипид ҳам Афинадан ҳайдалиб, чет элда бошпана топган. У ўткир сатирик трагедияларида худоларни ахлоқсиз деб тасвирлаган. Унинг асарларида Гера, Аполлон, Афродита ва бошқа худолар бузук ниятлари билан қанча бегуноҳ кишиларнинг ўлимига сабаб бўладилар. Эврипид ҳатто худоларнинг борлигига очик шубҳа билан қарайди. Унинг "Беллерфон" номли трагедияси қаҳрамонларидан бири осмонга кўтарилиб, худоларни ахтариб топа олмаганини айтади:

Осмонга худо бор дейдилар!

Йўқ! Йўқ! Улар йўқ. Агар қимдэки,

Бир тоғчи ақл бўлса, у иппонмайди

Ўзини ривожларига.

Бу даврда ҳам инсоннинг қалби ва онги учун кураш илмий тафаккур билан хурофий тасаввурлар орасидаги муросисиз курашда ўз инфоасини топди. Қадимги юнон демократияси инимайтган замонда ҳаёт, табиат ва жамият ҳолисаларини динга зид ҳолда илмий жонатдан ўрганиш кучиди. Бушга ихкитга буюк мутафаккир — Гиппократ ва Фукида ёрқин далил бўла олади.

Манхур ярат ва мутафаккир олим, "тиббиётнинг отаси" Гиппократ касалликларнинг пайдо бўлиши ёвуз руҳлар ва худо назби билан боғлиқ эмаслигини, балки маълум сабабларга кўра келиб чиқилиши тушутирган. Унинг айтишича, тиббиёт масалаларида арвоқлар ёки худолар продаси билан эмас, балки киши баланилаги тиббий ҳолатни ўрганиш асосида мулоҳаза юритиш мумкин. Гиппократ табиблар тавсия қиладиган ҳар хил хурофий даволаниш йўдларини, сеҳрарлик усул ва воситаларини

фон қилади. У ит, эчки, от каби ҳайвонларни ёриб очин асосида эпителисин ва бошқа асаб касалликларининг сабаби найритабий куч ёки худо газоби эмаслигини исботлиб берган.

Унинг замондош тарихчи Фукида эса ихтимой ҳолисаларининг пайдо бўлиши сабабларини илмий жиҳатдан изохлаган. Геродот тарихий воқеалар сабабини ҳар хил афеона ва римонлардан ахтарган бўлса, Фукида унга қарама-қарши ҳолда воқеаларининг ривожланишига найритабий кучларининг ҳеч қандай роли йўқ дейди. Унинг фикрича, қўрқинч, уруш келтирадиган сонал офат ва бошқа мусибатлар диний эътиқоннинг манбандир.

Табиат ҳолисаларининг мохиятини илмий тушутиришида аjoyиб файласуф, фанда юнонлар орасида биринчи энциклопедик ақд-заковот сохиби деб танилган Демокрит алоҳида ўрнини эгаллайди. Атомистиканинг асосчиларидан бири ҳисобланган бу доғишманд икки бош ибидон — атомлар ва фазон эътироф этиб, атомлар бирикмасидан буюмлар ҳосил бўлади, уларнинг парчаланиши жисмларининг ҳалок бўлишига олиб боради, деган фикрини илгари суради. Бешоҳа кўн, "тутилиб ва ўлиб туралган" оламларни ҳуво яратган эмас, улар табиий йўд билан, зарурият юзасидан пайдо бўладилар ва ўладилар. Демокрит сабабини зарурият билан бир, атомлар абадий ҳаракатда, барча жонли манхудоғлар ҳам атомлардан ҳосил бўлади, деган муҳим гояни илгари суради. Унинг айтишича, жон ҳам атомлардан танқил топан, аммо у махсус турга — доирасимон ва тез ҳаракат қиладиган атомдир. У ўлмас жонни инкор қилиб, "жон ўладиган тана билан бирга йўқолади", дейди.

Инсоннинг билиш қобилиятини эътироф қилиб, Демокрит киши болқини ўз ҳиссий органилари орқали сезади, билим буюмларининг мохиятини аниқлиб, бизга атом ва бўшлиқ тўғрисида маълумот беради, дейди. Бу билимга ақд орқали эринилади. Кишнинг ҳиссий идрокки билимининг асосий манбан ҳисобланса ҳам, чиникам "ёруғ", позик билим ақд воситаси билан юксалиб турали ва бу билим оламнинг мохиятини: атомлар ва бўшлиқни билишга олиб боради. Бу фикр, албатта, динга тубдан қарама-қарши. Демокрит диний тасавимотга мутлақо хилоф

фигуралар айтган. Унинг таърифича, ҳушлар ҳам бошқа буюмлар сингари атомлардан ташкил топган. Нисбатан узоқ яшашса-да, ҳушлар ҳам ўлади. Демокрит динининг келиб чиқиш сабабларидан бири қўрқинч дейди. Демокрит ўзининг сиёсий қарашларига қўра антик дунё демократиясининг ёрқин намоёнчаси, ҳушларлик ҳодатонларининг жиддий муҳолифи эди.

Демокритнинг ҳурфиқалиб гоялари эллинизм замонасида ижод қилган доно фийласуф Эпикур томонидан янада ривожлантирилган. У ички ҳаракат манбаига эга бўлган материянинг абдиқилиғини эътироф этиб, ҳушларнинг дунё ишларига аралашувини инкор қилади. Демокрит атомизмининг қайта тиклаган Эпикур унга оригинал ўзгаришлар киритди: бўш ғайида бир қил тизилган ҳаракат қилаётган атомларнинг тўқнашувчи муносабатининг изоҳлаш учун у атомнинг тўғри чиққандан ички сабабли оқиши тушунчасини киритади. Бу ҳаракатнинг ички манбаи тўғрисидаги фаразга йўл очиб берган эди. Унинг айтишича, инсон учун билишнинг мақсади — уни ҳақорат ва ҳурфотдан, ҳудудлардан ва ўлим ваҳимасидан ҳалос қилишдан иборат, бусиз инсон бахтга эриша олмаيدди. Ахлоқ масалаларида Эпикур кинига оқилона ҳуш-ҳаловат, шайқ-сафо зарурлигини асослаб, бу ҳуш-ҳаловат замирида азоб-уқубатлардан четлашиб, осойишта ва қувноқ руҳий ҳолатга эришилганин иборат бўлган идеални қўяди.

Теран тафаккур эркинлиги ва даҳрийлик гоялари қадимги япон драматурглари асарларида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини тогган. Уларда олижаноб, ҳафокш прометейлар ҳақдор, эolim илоҳий зевсларга қарама-қарши қўйилган. Аристофан ва Лукян комедияларида, Эврипид трагедияларида ва бошқа драматик асарларда қадимги япон маъбудаларининг ярамас хатти-ҳаракатлари зўр маҳорат билан даям ташкил қилинган. Утган аср мутафаккирларидан бирининг таърифича, илоҳий кучлар Эсхилнинг "Кишансанган Прометей"ида бир марта трагедия шаклида — ўлгулик жароҳатланган бўлса, Юнонистон худолари Лукянинг "Судхатларида" яна бир марта — комедия шаклида "ўлишга тўғри келган".

Демократиянинг гулдаган давридаги қадимги Юнонистон эркин тафаккурининг энг аjoyиб ютуғи шундан

иборат эдики, бу даярда фалсафада ҳам, санъатда ҳам кишиларнинг ҳулқ-атвори ва филолитини бошқарувчи омида — гайритабиий куч эмас, балки, дастанвал, ердаги ҳаёт, инсон ўзи яратган ахлоқ нормалари деган гоа пайдо бўлади. Протагор: "Инсон — барча нарсаларнинг мейеридир", деган эди. Кеослик мутафаккир Проклид эса, диний эътиқоднинг илдизин инсоннинг ўзига фойда келтирилган барча нарсани илоҳийлаштиришда, дейди. Бу инсоннинг табиат ва ижтимоий кучлар олдиди оқиллиги ва қарамлиги диний тасаввурлар пайло бўлишининг сабабидир, деган таънинг ўзидир.

Уша даярда ҳодатонлар манфаати ва мафсурасини инфодаловчи машҳур Сократ ва унинг илоҳшлари, ҷулончи, энг йирик идеалистик фийласуф Платон материализмга, табиий-илмий билимлар ва даҳрийликка қарши чиққилар. Сократ диний-ахлоқий таълимотида оламнинг тузилишини, нарсаларнинг физик табиатини билиб бўймайди, биз фикрат ўз-ўзинини билишимиз мумкин, дейиладди. Унинг фикрича, билим — умумийлик ҳақидаги тушунча, билимнинг олий ашифаси назарни эмас, амали мақсада қаратилган яшамок санъатдан иборат. Бу гояни Сократ "ўз-ўзинини бил" деган формула билан инфодалайди. У дин ва ахлоқ негизин руҳ ва ақлда, деб билиди. Сократнинг таърифича, ёмон қиноклар фақат билимасликдан келиб чиққил ва ҳеч ким ўз хоҳиши билан ёмон бўлмайди. Гарчи Сократ шу тариқа диний тасаввурларни ёқдаса-да, уни динсизлик ва ахлоқсизликка айблаб қатъ қилганлар.

Платон ҳам материалистик таълимотларга қарши актив кураш олиб борган, идеалистик қарашни ҳар томонлама тарғиб қилган. Платон борлиқни изоҳлаш учун нарсаларнинг жисмиз шакллари маъжуллиги ҳиқияти назарни ривожлантирди, бу нарсаларни "шакллар" ёки "гоялар" деб атаб, уларни абдий борлиқ билан бирлаш қилиб қўрсатади. Унинг космологиясининг марказида "оламий руҳ", дунёни яратган ҳуд ҳақидаги диний таълимот турали. Билишнинг турларини у ўрганилувчи буюмларнинг тафавуларига қараб бир-бирдан фарқ қилган ва шонакам билишнинг манбаи — уамас руҳнинг олам ҳақидаги хотиралари деб ҳисоблаган.

Платон афсоналарда куйланган Олимп худоларининг антропоморф, яъни одам шаклидаги образларини, кунчақчақ кулги, кайф-сифо тула ҳаётини рад қилган. У тасвирлаган аристократик жамиятга зомор, кулги ва кайф-сифо маънасининг зарур, баъдий адабиётда фалкат худоларини ва ҳафрамонтарини улутлайдиган куйлар бўлиши мумкин. У мифологияни рад қилса ҳам, инсон тақдирини бошқарувчи худолар борлигига ишонган. Унинг фикрича, наринги дунёда ўзгаларнинг жонлари суд қилиниб, туноҳига яраша ёмон бўлса даҳшатли азоб берилар, тақдирдор бўлса кулур-ҳаловотда даҳшатли ҳаёт кечирар эмин. Платон тадриғи, ёмонларни дўзахда олов тили қибх махлуқлар қўла-оёғини бонлиб, ерга ётқизиб қамчилайдилар, тизанлик ва тошлоқлардаи сулраб, ерининг энг чуқур туби Тартарга иригиб ташлайдилар. Платон ўзининг гоясини дунёишларни — материалистларни шайқатли жазолашга, қамоқда олишга, қалтаклашга, қашшоқликка маҳкум ва баларга қилишга чакларган. Христиан дини Платон гояларини, айниқса, худо йўлига ва қиёмат учун бу дунё дашааларидан воз кечиб, тақдирдор бўлиш гоясини тулук қабул қилган.

Платоннинг идеалистик таълимотиға унинг шогиран, ажойиб файласуф ва қомусий олим Аристотель қарши чиқади. У устозининг жисменли шакллр ("юялар") тўғрисидаги таълимотини таниса қилади. Платон идеализинини бутунлай бартараф қила олмаган бўлса-да, Аристотель материализмга иқинроқ турган. Унинг "шақ" ҳақидаги объектив идеалистик таълимоти Платон идеализмига қараганда кўп жиҳатдан объективроқ ва умумийроқ, шунинг учун ҳам, натурфилософияда кўпроқ материализмга олиб келади. Аристотель таълимотининг материалистик гоялари феодализм даврида намай юяларнинг ривожланишида муҳим роль ўйнади, идеалистик элементлари эса Аристотель таълимотини "ўзлик схоластика"га айлантирган, ушан ўрта асрнинг дини арбоблари "диалектиканинг жонли куртаклари ва талаблари"ни бутунлай чиқариб ташлаб, идеалистик гояларини бўрттириб кўрсатгандилар.

Миллод бошларида (I—II асрларда) антик атеизм буюк рим файласуфи ва шоири Лукреций Кар ва ажойиб сатирик ёзувчи Луклан асарларида ўзининг олий идеализини тонган эли. Поэтик жанрда ёзилган "Нарсаларнинг

табиати ҳақида" номи асарига Лукреций материалистик ва атеистик гояларини ўртага ташлади. У атомистик таълимотта асосланиб, барча нарсалар атомлардан ташкил тошган, улар доимо ўзгарувчан, абдий ва бўқалмайдиган характерга эга, деб таъкидлайди. Унинг жонли дунёини тадрижий ривожланиши тўғрисидаги мулоҳазалари эли-борга лойиқ. Барча жондорларни табиат ўз қонуларини асосида яратди, шунинг учун ҳам ерга она номи берилган, дейди у. Демак, дунё илоҳий таълимотда айниганидек, худо томонидан яратилганлиги куруқ ган. Лукреций Кар инсониятни келиб чиқиши ва тараккиётда одамнинг қурол ишлаб чиқариш қобилиятига эга бўлиши муҳим роль ўйнаганлиги тўғрисида кенг мулоҳаза қилади. "Даставаал, кишига қурал бўлиб ўпшиш кучли қўлларни, тирноғи, тишлари, тошлар, дарахларнинг синган шокари ва олов хизмат қилган. Кейин мис ва темир ишлатилган", — дейди у. Агар олам дастлабки даврда нақсия қолганда табиатга мосланган бўлса, кейинчалик моҳир қуроллари туғайли фаол куш кечиралган бўлган, сўйга тиксини, уй-жой қурини, шаҳар ва қалалар тиклашини ўрганган.

Лукреций Кар диннинг илдири кишиларнинг дунёиш ҳаётида, айниқса, улариинг табиатнинг қудратли кучлари олдига қўруқила, дейди. Ходисалар сабабини ўрганиш орқали бу қўруқлаш қутулуш мумкин. "Ҳар хил даҳшат ва руҳиинг хиралаанишини бартараф қилиш зарур, бунга табиат қонуларини ўрганиш ва ихлоқаш йўли билан эришилсин". Демак, Лукреций тадриғи, динга қарши қуришда асосий восита — фан, биринчи гада табиатуноқлик фани. Дин ва фан бир-бирига эли, фан бор ерда хурофотга, динга ўрин йўқ ва аксинча. Текарак-атрофа нарсаларнинг муайян тартиби ўриштирилган. Шу тартиб асосида яшин, момаҳаллироқ, бурон, шамол ва бонка табиат ҳодисалари рўй берили. "Одамлар, — деб ёзди Лукреций Кар, — мажкур ҳодисаларини сабабини тушуна олмайдилар. Шунинг учун ҳам улар бирча нарсалар худо иродаси билан бўлади деб ўйлайдилар". Унинг фикрича, одамлар ўзининг модолиши туғайли хулоқан мадал ахтирадидилар. Эшиқурдан юқори кўтарилган Лукреций Кар ўз юяларига содиқ бўлиб, худоларнинг борлигига мулақо инномаган. Унинг тадриғи, худоларнинг борлигига ишонган киши

нонлож хурофотга берилади. Мазкур ладил эркин фикрлар динга қарин қаттиқ зарба эди.

Қадимги антик даврининг Вольтери, деб танилган буюк сатирик Лукиан диннинг барча томонлари ва шакллари ни жиждий танқид қилган. II асрнинг энг кўна қўришган дахрийси на жасур мутафаккири ҳисобланган суриялик бу олим "Худолар суҳбати" ва бошқа ажойиб асарларида одам образидagi худоларнинг салбий томонларини дадил тасвирлайди. Унинг таърифича: барча худолар ёлғончи, ўтриндан ҳам қайтмайдиган мутамбир, ҳирсга берилган. Худолар ва одамларнинг отаси ҳисобланган Зевс шаҳрастпарастиликка берилиб, хотинига бекафалик қилиб, ҳатто бачказовлик қилиши, шу мақсадда у Олими тоғига ердан чиroyли ва подом Ганимед номли бачгани олиб келади. Зевснинг ўғли ҳисобланган худо Гермес эса отасининг салтанат ҳасасини (скипетри), Афродитанинг камарини уйирлайди. Лукиан, айниқса, худоларнинг ҳайвонсимон образлари устидан завқланиб кулган. У Зевснинг ё бургут, ё ҳўкиз, ё оққуш шаклида намоён бўлганлиги тўғрисидаги ривоятларни, кўчқорбошли ва итбонли Миср худолари образларини қаттиқ масқара қилган.

Лукиан, айниқса, қурбонликларини ва шу олат орқали таъмағир худоларни масқара қилган. Худолар ҳам балаяси бирон иш қилмайдилар, улардан бир ҳўкиз, қўй, ҳўроз ёки бир ҳовуч донга соғлиқни ҳам, ҳўқимиятти ҳам, омаъни ҳам сотиб олиш мумкин, дейган Лукиан. У беҳуда урф-одат ва маросимлар, сон-салокенз беъмаъни хурофий тасаннуурлар, охираат тўғрисидаги уйдирма, афсоналар, ҳар хил ёлғончи ашъиелар ва фирибгар дуохонларни шафқатсиз фол қилган.

Шундай қилиб, антик давридаги ҳўффикристлик на дахрийлик асосан маъҳум тафаккурга на антик диалекстикага таяниб ривожланган. Қўшордик даврида ҳини етарли даражада илмий замин бўлмаганлиги, яъни фан-техника билимлари ҳали фелб етишмаганлиги сабабли бу замондаги илмий номлар степидили, содда ва қўнғина исбот қилинмаган эди. Аммо антик замондаги илм-фан ва илоҳий ташлимоллар орасидаги буюк анданият асли ҳўқимрон иктимоний тузум ва қарама-қарини турли табақалар орасидаги шифқатсиз анданиятнинг акс салоси эди.

Ислом. Кейинги бир асрдан оптик давр даъомида Фарб ва Шарқ муаллифлари ислом ва унинг келиб чиқиши, тарихи ва ривоятлари, ибодат ва аҳддалари, Аллоҳ ва пайғамбарлар тўғрисида жула қўй асарлар яратганлар. Улар мазкур муаммоларни 75 асарларида асосан илоҳиётга, дастанкал Қуръон ва ҳадисларга таяниб баён этганлар. Диний масъалаларга оид қайси бир асарни олимиз, бериаси ўрта асрлардагидек Аллоҳ исми на Қуръон суралари билан бониласан. Қўшчилек муаллифлар ҳўзиргача энтик (мислий) бирлик билан диний бирлик (мусулмончиликни) аралаштириб, янгича замонга мослашган тоъларини кўтариб чиқмокдалар.

Шуни анқид қайд қилиш лозимки, кейинги ўн йилдикларида жаҳон исломшўнослиги анча салмокди талдиқотлар ўтказиб, қўй ноаник, чалқаш муаммоларни қал қўнишга муассар бўли. Ҳатто энг йирик исломшўнос олимларнинг эскирган, чалқаш, анмо жула кент тарқалган фикрларига аниқдиклар киритилди. Айниқса, ниҳоятда қоронгу, илмий аҳолдан кам битрилган араб халқининг исломгача маданияти, алабий мероси, дўтёсқарини ва оғзани ижолы соҳасида самарали иш олиб борилди. Мазкур талдиқотлар исломшўнослик фанини анча бойитли ва тўрттинчи жаҳон дини тарихининг сирли саҳифаларини, Аллоҳ, пайғамбарлар, ашъи-анбиелар, муқддас китоб ва ривоятлар тўғрисидаги жумбоқларни ечишга имкон берди. Биз ҳам унбу ютуқлар тўғрисида қўлга киритилган хўласалар асосида ислом тарихининг билан саҳифаларини арақлашмиз.

Ҳўзир жаҳонда, юқорида қайд қилинганидек, ўзини мусулмон (муслим) деб ҳисоблайланин аҳолининг сонини анқ булмаган маълумотларга қараганда, 800 миллиондан бир миллиардгача, яъни ер куьрасида тахминан ҳар олтинчи киши мусулмон. Айрим илоҳиётчилар таърифича, вақти келиб, сон жиҳатдан мусулмонлар жаҳонда биринчи ўринга ўтариниш. Улар асосан Осиё, Африка ва қисман Европа қитъаларида жойланган. Аммо ўзини "мусулмон" деб атаганларини ҳаммасини андиорлар қаторига киритини нотўғри. Чўнки ислом кент тарқалган ёки ҳўқимрон бўлган мамлакатларда ҳам диний аҳддалар ва ибодатлар бутун иктимоний ва оилавий маллий ҳўппинг барча ҳўжаларига сингиб келган, ҳўр кунги урф-одат,

одоб ва турмуш тарзини ифодаладиган қонун-қондалар даражасига кўтарилган. Шунинг учун айрим кишилар ўз эътиқоди билан диндор бўлмас ҳам ўзини мусулмон деб ҳисоблайди ва борча диний (асли маънавий туста кирган) ошат ва маросимларга риоя қилади. Айниқса, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланган мусулмон мамлакатларида диний ақидаларга тўла риоя қиладиган ва ҳар қанча ибодатни адо этадиган кишилар кам учрайди. Уларнинг кўпчилиги мусулмончиликнинг биринчи талаби — қалбга келтиришни, яъни қўрқон суратларинан баъзи ибораларни яъини биланлар, турмуш тарзига айланган қонун-қондалантирилган расм-ўрғунларга ва маросимларга риоя қиладилар, ҳоло. Араб бўлмаган байри миллатли мусулмон мамлакатларида эса кенг омма шарият қонунларини яъин билмайдилар, Қўрқон сураларининг моҳиятини тушунайдилар.

Ислам динининг таъсири кўп жиҳатдан у ёки бу мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий даражаси билан бевоқифа бўлиб, Илк Урта асрларда пайдо бўлган асосан феодал ва қисман жамoa-қулдорлик тузуми мафкураси сифатида юзга келган ислом ҳозир ҳам асосан илоҳийчи консерватив тузулмаларга тўла хизмат қилиб келмоқда. Масалан, Осиё ва Африкада жойлашган 28 мамлакатда ислом давлат дини ҳисобланади, унга мамлакат эса (Эрон, Покистон, Мавритания) ўзини Ислам Республикаси деб эълон қилган. Саудия Арабистони феодал-теократик давлат сифатида бутун ички ва ташқи сиёсати, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётини шарикатга бўйсундирган.

Ислам динининг вужудга келиши ва қисқа муддат ичида узоқ юртларга, чеккага, қўшни мамлакат ва элатларга кенг тарқалиб, жаҳон динига айланишининг асосий сабабларидан бири — унинг энг қадимий Европа ва Шарқ оралинидаги элементлари — юнон философи ва рим ҳуқуқшунослиги, қадимий форс маъмурий тадбирлари, қўша эропастрим, индуизм ва буддизм таълимоти мукддаслаштирган айрим ибодат ва урф-одатларини ҳамда халқ ижоди намуналарини ўзида мураккаб синкретик (аралашма) тарзда мужассамлаштирилганлигидир. Албатта, бундай синтез қадимги араб маданияти, этник бирлиги ва

маъмурий-давлат тузуши негизини юзга келган эди. Яқин Шарқда миллатнинг V-VI асрларини Рим империяси эмирлиги, узоқ вақт давомида тутанмас қир тукишлар, чет эл ва ички зулмлар, жабру жафолардан долу фарён кўкка кўтарилган турли элат ва халқларини, қул ва заҳматқашларини ҳаёлий (илоҳий куч орқати) бўлса ҳам эркинлик ва тенглик, оқоиниатлик ва аҳиллик ваъди берадиган таълимотга эътиёси кучли эди. Илк христианликлари сингари ислом дини ҳам даставвал маъмуларнинг оқу фарёдини енгилангангадиган, анча тақомиллашган, оқилроқ, баъзи демократик ғояларга эга бўлганлиги туфайли тез вақтда кенг омма орасида тарқата бошлаганини ҳам бежиз эмас.

VII аср бошларида диний-сиёсий мафкура сифатида юзга келган ислом бир томондан индифрога учраётган ва аста-секин емирилаётган ибтидоий жамoa тузуми демократик тартибларини, иккинчи томондан, энди куртак отаётган янги ижтимоий муносабатларни ифодаловчи турли табакаларнинг манфаатини, ўзаро ишро ва қурашлардан чарчаган сиёсий бирликка интилаётган араб ҳабилаарининг орзу-умид ва мақсадларини амалга оширишда энг муҳим носита бўлди. Янги диний тизим ўзидан олдин кела келган замиш ва маданий анъаналари бир бўлаган яҳудийлик ва христианлик сингари монотеистик ғояга асосланган, аммо уни ишқотла тақомиллаштирган ва тартибга солган таълимот сифатида шаклланди. Шунинг учун мусулмонларнинг муқаддас китоби Қўрқондаги тоат-ибодат қондалари, мифологияси ва образлари, ахлоқ-одоб нормалари ва ҳоказолар христиан ва юнаанизм билан жула кўп умумийликка эга.

Аммо философия-мифология ва диний ибодат соҳасидаги умумийликларга қарамай, ислом дини ўз издошларининг қулдалик манший турмуш ва амалий фаолиятига таъсир қилишда ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турди. Шу билан бирга жула кенг қулуга тарқалган ислом маҳаллий халқлар ва элатларнинг ҳаётига жиддий таъсир қилишга қолмай, аксинча узоқ тарихий анъаналарга эга бўлган юксак маданият намуналарини ўзига сиқиндириб, оқибатда қурама араб-ислом дунёсини юзга келтирган эди.

Ислон пайдо бўлгунча миллатнинг бошларида анча кенг ҳудудда жойлашган араблар деҳқончилик, савдо ва қўлчанчи чорвачилик билан шуғулланганлар, давлат тузумидан хабардор Византия ва Эрон таъсирида бўлганлар. Яқин Шарқда узоқ даврлардан бери яшаётган араблар асли турли элатлардан иборат семит халқларидан бири эди. Қуръонда таърифланишича, шунингдек, кейинги ривоятларга биноан араблар яҳудийлар билан бир ақлол, ягона отанинг бошларида келиб чиққан эмиш. Таъриқда тилга олинган Иброҳим пайғамбар яҳудийлар ва арабларнинг қатта отаси (бобоси) бўлиб, унинг ўғиллари Исрақдан — яҳудийлар, Исмондан — араблар тарқатган, деб ҳисоб қилинади. Ота бир, она бошқа ака-укалардан пайдо бўлган яҳудийлар ва арабларнинг афсонавий бирлиги тарихий жиҳатдан ҳам бир семит иллатидан келиб чиққанлиги исботланган.

Илк араб шаҳар ва давлатлари — Яман, Маққа, Ясриб ва бошқалар Ғарб билан Шарқ ўртасидаги муҳим савдо йўлида жойлашганлиги туфайли қўлратган қўшнилари Византия ва Эроннинг диним лиққат марказида бўлиб турганлар. VI аср бошларида бўлашган араб давлатини ҳаёш подшолиги Оқсум босиб олиб, талон-тўрож қилди, ундан сўнг 570 йили уни Эрон тортиб олади ва бутун савдонини қўлга киритади. Араб элчининг муҳим тирикчилик манбаи ҳисобланган жанубий савдо йўли аста-секин Эрон давлати эҳтироғида шимолга қўтирилади. Кетма-кет бўлиб турган босқинчилик урушлари, ички туқманушқар ва савдо йўлининг узғирини араб жамиятини жондий иқтисодий-сиёсий иқтирозга олиб келган эди. Бу оғир налтидан қутулиш йўлларида бири ўтин даврига ҳос мафқуравий жонхатдан инги диний таълимотишнинг юзага келиши муҳим омил бўлган эди.

Ислонга қадар араб жамиятида турли ибтидий динлар ва қўшни Месопотамия, Византия ва Эрон таъсиридаги диний эътиқодлар кенг тарқалган. Масалан, қўш ва ойга, айрим ҳудудлар ва арвоҳларга, табиат кучлари ва ўлик аждодларга сипишиш, Жанубий Арабистонда, айниқса, фетишизм муҳим роль уйнаган. Маққалаги муқаддас ибодатхона Қазбаа энг қатта қўра тош ва унинг теуаригада ўрнатилган ҳар бир қабиланинг арвоҳлари ва ҳудуд

дарини ифодаловчи фетиш бўлган санамлар (умумий сони 360) муқаддас ҳисобланган. Қўб шаклидаги манхўр Қоратош барча қабилалар томонидан Олий ҳудо рамзи сифатида танилган. Шубҳасиз, бундай тасаввурлар энди қўрақ отаётган монотеистик қўлар билан боглик энг Олий ҳудо образини ифодалаган.

Яқса ҳудудлик, яъни монотеистик годлар Арабистонда ҳам яҳудийлик ва христианлик таъсирида Маққа ва Ясриб (Мадина)да анча шактдан бери маълум эди. Чўнки қўн шаҳарларда, айниқса савдо марказларида яҳудийлар жамови маъжуд бўлиб, улар ўз динларини тарғиб қилганлар. Ҳатто V-VI аср оралиғида Ясриб ва Яманга қўсқа муқддат нуданизм давлат дини деб ҳам танилган. Яманин хабашлар босиб олгандан кейин нуданизм таъсири сўсалаиб, христианлик дини кенг тарқалга бошлаган. Айниқса, Фаластин, Сурия ва Месопотамия араблари орасида унинг таъсири жуда қўчи бўлган. Жанубий Арабистон шаҳарларида жа христиан жамоалари ва ибодатхоналари пайдо бўлган. Бу ерда қўшин Эрон таъсири остида зороастризм дини ҳам тарқалга бошлаган, кейинчалик зороастризм христианлик билан араланиб, мақаллий диний эътиқодлар заминида монотеистик годларга яқинлашган манихейлик — маъдакизм таълимотиин юзага келтирган эди. Мана шундай ишхоятда мураккаб бир назияда, хизла-хил диний-маданий тасаввурлар ва эътиқодлар таъсири остида қолган араб қабилалари ўннга ҳос монотеистик диний таълимотга муҳтож эдилар.

Дастлаб яқсаҳудлик қўларини VI асрда Жанубий Арабистонда тарқатган ҳанифийлар ҳаракатида ўз ифодасини топган. Ҳаниф сўзи яъни ҳузога итот қилувчи киши деган маънони англатиб, ривоятларга қўра уни даставвал Иброҳим (Авраам) пайғамбар тарғиб қилган ва ҳанифийлик кейинчалик ислон динининг иккинчи манбаъларидан бирига айлган. Баъзи маълумотларга қараганда, айрим ҳанифлар ўз фиолотида ягона ҳудо маъносига Аллоҳ сўзига ҳам ишлатганлар ва ҳар бир ҳаниф ўзини ҳудо томонидан қўрилган ваколатли шахс — наби (пайғамбар) деб ҳисоблаган.

Лекин, Қуръон таърифлаганидек, одамлар ҳеч бир пайғамбарнинг маъласига эътибор қўлмасдан, фақат охири

наби — Мухаммадин "бирча пайгамбарлар мухри" (хатаму-н-набийин), Аллоҳнинг элчиси (расулу-л-лаҳ) сифатида тап олганлар. Шундан қилиб, VII асрга пайгамбарлик ҳаракати юзага келган. Энг охири ва катта бош пайгамбар деб танилган Мухаммад таълимотининг асосий тоғси Аллоҳни ягона ва буюк деб тап олиш ва ҳамма унинг ирода-сига бўйсунш, итоат қилиш ҳдн. Аслида "Ислом" сўзи "итоатқўйлик", "мусулмон" — "итоатқўй" деган маънони анигла-ди, яъни мусулмончилик итоатқўй бўлишдан бошланади. Тақводор диндор кишини "мўмин" деб ҳам атаганлар.

Аммо Мухаммад даврида ўзини пайи (пайгамбар), яъни ҳуло томонидан юборилган воиз деб ҳисоблаган кишилар анча бўлган. Масалан, Яманди ханифа қабиласи бошлиғи Мусайлима соҳиб кароматли шахс ҳисобланган. Унинг билан иттифоқ бўлган таълим қабиласидан чиққан Салжх номли аёл пайгамбар деб эълон қилинган. Наҳжлан чиққан пайгамбар Гулайҳа ҳам Аллоҳ номидан воизлик қи-лган ва асли қабиласига бош бўлган. Ямандан чиққан пай-гамбар ал-Асвал боинчиликдаги отлик-суворилар қисқа муҳлатга бутун Жазирбий Арабистонни ўзига бўйсундир-ган. Маликада набилик қилган ён аҳулий Ибн Сайёб Мухаммад билан учрашган ва уни ўзининг пайгамбарлик филолиғи билан таништирган. Янги пайгамбарлар ягона қудратли ҳуло сифатида Аллоҳни, ё Раҳмонни (ўша вақтда кенг тарқалган яқса ҳуло образида) тап олганлар.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, бир ўзини пай-гамбар деб эълон қилган шахс муайян ижтимоий гуруҳлар ёки этник бирикма (қабилалар) манифеатини ифодаловчи сиёсий арибоб сифатида юзага чиққан. Улар ҳашифийлар сингари фақат нахсий ибодат билан чеklangмай, ягона ҳуло номидан актив воҳхончилик филолиғи билан танилганлар. Пайгамбарлик ҳаракати исломгага қилимдан Арабистонда тарқалган эканат, яъни жазавали ҳолатда ҳанжон билан ҳулога "жинишашган" қозинлар филолиғи билан боғлиқ бўлган. Қалимги араб қозинлар на рухоний, на сеҳрлар бўлмаганди, балки оқлий кишилардан ажралган пинҳоний дунё билан алоқадор "олий тонф"даги шахслар ҳисоблан-ган. Аслида араб қозинлиги араб пайгамбарлигини юзага келтирган. Макка аҳли ҳам дастлаб Мухаммадини қозин деб қабул қилган. Демак, исломгага араб жамиятида ҳр

бир катта ҳуло ёки ижтимоий-этник гуруҳ муайян сиёсий манифеатларини ифодаловчи ўз пайгамбарларига эга бўлган.

Мухаммаднинг бошқа замондош пайгамбарлардан уст-тулиғи тор маҳаллий манифеатлардан чиқиб, бутун араб аҳли келажакни ўйлаб, ўз музотининг урув-қабилга апа-иларини сақлаб, қуртак отаётган феодал муносабатларни ифодаловчи янги жамият (умма) тузини мақсадида актив фаолият кўрсатганлигида. У барча соҳаларни қамраб ол-ган ҳокимлик вазифинини Аллоҳнинг номидан унинг Ра-сули сифатида биричи бўлиб мунифақиятли адо эта бош-лаган. Ҳижозлик пайгамбар илгари айрим нахслар бажа-рдиган ишларни: қабилда бошлиғи (сайид), ҳарбий юришлар атамани (оқил), қарамастар суди (ҳаким), қозин-лик, кароматли аали (арраф) ва ҳатто нотик шоир вазифа-сини ўзига муҳрилик билан муҳассамлаштирилганлиги ту-файли бошқа пайгамбарларни енгиб чиққан. Илгари араб-ларда қозинлик рухоний сифатида эмас, ҳуло билан яқин жазавали ҳолатда бинорат қилувчи катта обрўли шахс, шоир эса фақат иқдоркор эмас, балки қозин сингари тай-риқдунё билан алоқадор, ушдан бир понома наст турган "сеҳр-ли" эфр қизга эга сўзлардан талсирган ваъа айтадиган шахс ҳисобланган. Мухаммад қозинлар ва шоирлар хизматидан кенг фойдаланган, унинг ўзи ҳам баъзан шоирлик қилган. Уммага ҳуло сўзини етказишдан мақсуд нотик (қотиб)лар ҳам бўлган. Мухаммад ўз филолиғида қотиблик вазифаси-ни ҳам бажарганлиғи тўғрисида маълумот бор.

Мухаммаднинг тарихий шахс эканлиғи фидла тасанқ-ланган. Аммо унинг таржаман ҳоли тўғрисида, айниқса, ёшлик даврига оид аниқ маълумотлар жула кам. Энг илк биографик асарини Ибн Исҳоқ деган киши пайгамбар ва-фотидан 130 йил ўтган даятган. Ундан кейин араб фило-лог Ибн Ҳишам (834 йили вафот этган) ўша Ибн Исҳоқ ёзган Мухаммад таржаман ҳолини қайтадан ишлаб чиқ-қан. "Сира ар расул Аллоҳ" номли бу асар кейинги муза-лифлар учун асосий манба бўлган. Аммо унда ҳам пай-гамбарнинг тутилган йили ва куни аниқ кўрсатилмаган.

Барча риқот (ҳаши)лар ва маъжуд шабиётдаги ма-ълумотларни талқин ва қиёс қилиш натижасида Мухам-мадининг қисқича таржаман ҳоли қуйидагича таърифла-нали. Масалан, миср илоҳиётчи олими Мухаммад ал-Ху-

дарининг 1909 йили нашр этилган "Ҳақиқат нури" номли асарига кўрсатилаётидек, мусулмонларнинг пайғамбари рабиъул-ававал ойининг 9-куни (571 йили 20 апрель) душанба эрталаб тутилган. Пайғамбарнинг ўлган куни ҳам 11 ҳижра йили душанба рабиъул-ававал ойининг 13-кунида (831 йил 8 июнь) деб тасдиқлайди. Аммо кўпчилик адабий манбаларга биноан Муҳаммад 570 йили Макка шаҳрида қудратли қурайш қабиласининг доҳимийлар уруш-жамоасида дунёга келди. Унинг отаси Абдулла фарзандини қуришга муссар бўлмади вафот этди, онаси Аминадан эса у олти ёшлиғида ажралди. Эрта ечим қолган Муҳаммад аввал бобоси Абд-ил-Муталиб, иккинчи ўлиб-дан кейин бобоси ўлгач, бутпараст (мажусий)лар ибодат-хонаси ҳисобланган Қабил шаҳрида қудратли амакисининг но-дасини боқди, сарбонлик қилди. 12 ёшлиғида узок Су-ринга амакисин билан қўп ойлик савҳатга чиқди ва йил ерда христианлар ва яҳудийлар билан танишиб, унда ёт диний тасаввуфларга қизиқиш уйғотди.

Бонга етгач, Муҳаммад амакисининг тасвииси билан бой саконлар беа хотин Ҳадичага янги ёлланади ва унинг сандо ишлариданги ишончли кишига айланади. Бир оз вақт ўтгач 25 яшар Муҳаммад ёни қирқларга борган ба-далат Ҳадичага уйланади. Аммо уйланишдан олдин сар-бонлик қилиб, ёшлиғида савҳат этган йўл билан Сурига бориб яна турли диний жамоалар билан танишди, хри-стиан монахлари билан учрашиб суҳбатлашди. Шубҳа-сиз, бундай яқин муносабатлар кейин ҳам бўлиб, оқибатда Муҳаммаднинг монотеистик голларининг тутиланига замин яратган эди. Албатта, найри дини вақилилари билан ўтган қаттиқ тортишулар ва баҳслар унда янги "ҳаққоний йўл" топнига турки родини уйлаган ва бу йўл кейинчи-лик Қуръонда ўз ифодасини топти.

Уйланиб даярли чорак асрга яқин бахтиёр оилавий турмуш юрган Муҳаммад Ҳадичадан икки ўғил ва тўртта қиз кўрган (илгаринг эрдан икки ўғил ва бир қиз қол-ган). Катта ўғли аз-Қосим ва иккинчиси Абдаллаҳ ҳам гунаҳсизидек вафот этган. Қизларидан фақат кенжаси Фотима пайғамбар авлодини даям еттирган. Диний ри-воятларда Муҳаммаднинг ўғил болалари ҳақида ҳеч қан-

дай маълумотлар йўқ. Севишли хотини Ҳадича тирикчи-лига яқин хотин билан яшган пайғамбар рафиқаси ва-фот этгач, 14 марта уйланиб (9 таси билан бир вақтда ишган). Аммо ҳеч биттаси ҳам Ҳадичанинг ўрнини боса олмаган ва улардан фарзандлар ҳам сакланмаган.

Балалат хотинга уйланиб, иқтисодий жиҳатдан янги қудратли бўлиб қолган Муҳаммад қирқ (ёшли)ларга боргач, сандо ишларини йингитириб, ўзини бутунлай диний-си-ёсий фаолиятга бағишлайди. Дастлаб бу ишларга Муҳам-мага ёрдамчилик қилган Ҳадича, жимини ва қуёни Али, асранди ўғли Зайд уни пайғамбар деб таниганлар. Ай-ниқса, жасурлиги, фойдалиги ва қудратлилиги билан та-нилган қурайшлардан Ҳамза ва Умарнинг янги диний жамоага қўшилиши Муҳаммага катта мадад бўлган. Мак-канинг йирик саноатчиларидан бири Абу Бакр унинг энг яқин ёрдамчиси бўлиб хизмат қилган.

Ягона Аялх таълимоти ки кўтариб чиққан янги пай-ғамбар ўз издошларини ҳар куни яқинидалик йўлида иба-дат қилишга, итотатғў бўлишга, камбағалларга садақа беришга, заҳот тўлашга чакирди. У Маккада таъминат 610 йиллардан ўз таълимоти ки тартиб қила бошлаган, мўминларни яҳудий ва христианларнинг муқаддас шай-ри Иерусалимга қараб пазом ўқин зарур деб кўрсатган. Кейин яҳудийлар билан келишмасдан, уларнинг масха-роларидан назаблагиб, қиёлини ўзгартирган, мусулмон-ларнинг диний марказига айлана бошлаган Маккага қараб юз ўтириш таъсия қилган.

Лекин маккаликларнинг юқори, бой табақалари уни қўйлаб-қувватламаган, аксичи, Муҳаммаднинг ёниб бо-риётган обрисида, муқаддас Қабла худоларининг таъси-ри камайинидан қўчиган Макка жолагонлари унга қар-ши чиқа бошлаган. Айниқса, 620 йили севишли хотини Ҳадича ва икки оғилдан сўнг амакисин Абутолиб (гарчи у мажусий сифатида ислом таълимоти га қўшилмаган бўлса-да) вафотидан кейин Муҳаммад икки таъғидан махрум бўлиб, 622 йили 26 июлда бир гуруҳ милои (асқоб)лари олдидан билан Маккадан Ясриб (Мадина)га қўчиб ўтишга мажбур бўлади. Бу қўчиш (яриба "ҳижра") йили ва куни янги мусулмонлар таълимоти ки бошланishi ҳисоблана-ди. Маккага доимо қарин бўлган маданиликлар Муҳам-

маши кулоч ёйиб кутиб оладилар ва ўзларининг юзайи-сиёсий раҳбари қилиб кўтаришди.

Қисқа дийр ичда аҳудийлар жамоасининг яққа худоник гоёси тазйирида бўлган маданийликлар иғона Аллоҳга асосланган ислом тазйимотини қабул қиладилар ва ҳатто қўшин қўбилларга, айиққа, жанубий ва шарбий Арабистон аҳолисига ҳам уни тарқатадилар. Асли Муҳаммадининг Ярибга кўчиши (кейинчалик у Мадина, яъни пайғамбар шаҳри деб аталган) унинг бутун турмуш тарзини тўздаш ўзгартириб юборади. У Мадиналиклар дарида оддий дин тарғиботини бўлибгина қолмай, одамларга худо қонун-қондаларини етказуви чинакам "Расул Аллоҳ" бўлиб таъинланди. Фақат Макка анча вақт бўйсунмай келган. Аммо жонхал (диний гон учун кураш) билан ривожланган мусулмонлар қўшини мақсадларга ҳужум қилиб, қўп марта уларнинг қарновларини талаб, мағлубитга учураб турганлар.

Қурайш қабиласининг кўнчилиги Муҳаммад тарафига ўта бошлаган. Оқибатда 630 йили Муҳаммад ўз издошлари билан Маккага тапталарор кириб келади ва қолган шаҳар аҳлини мусулмонлаштиради. Маккаликлар талабига биноан Каъба бутун мусулмонларнинг муқаддас жойи, деб эълон қилинади. Лекин барча санамлар йўқотилиб, фақат битта муқаддас Қора тош сақланиб қолади. Расмий равишда анга диннинг пойтахти деб таъинланган Маккадан Муҳаммад Мадинага қайтган. У 632 йилда маъсус Каъбани биринчи марта расмий зиёрат қилиш (ҳаж)га бориб қайтган, касал бўлиб, уш ойдан кейин Мадинада вафот этган ва уша ерда дафн қилинади.

Муҳаммад тирик вақтида унинг шахсига сиғиниш бўлмаган. У оддий шайх ёки катта бир жамоав бошлиғи сифатида таъинланган. Қуришда тилга олинган сураларга қараганда, Муҳаммад ўзини мўъжизакор қилиб кўрсатмаган, ҳар қил касалларни даволайдиган сохтарлик қобилиятига эга бўлган шахс қилиб таърифламаган. Ҳатто унинг афсонавий туғилиши ва турли мўъжизалар кўрсатиши тўғрисидаги ривоятлар пайғамбар вафотидан икки-уч аср кейин тўқилган. Чўки Муҳаммад тирик вақтида ўз мўминлари олдига оддий инсон сифатида, подачи ва сарбонистикдан оила боши ва катта арбоб бўлиб кўтаришганлиги аниқ эди. Ундан таъқдир айрим шахсни — Му-

ҳаммадин тириклигида ҳадаш зиёда кўтариш иғона худо гоёсига путур етказиши мумкин эди. Шунинг учун унинг тарғибдорлари фақат IX-X асрларга келиб пайғамбар шахсини муқаддаслаштириб, турли афсоналар ва ривоятлар тўқилганлар. Аммо Муҳаммад вафотидан кейин Арабистоннинг ва қўшини мусулмонланган давлатларнинг айрим худудларида сохта пайғамбарлар ҳам пайдо бўлган.

Муҳаммадининг астабоски энг катта хизмати шундан иборат эдики, у ўзининг яхши таълимоти билан инқирозга учраган тарқоқ араб жамиятини бириктирган, кейинги бойиш ва кучайиш йўлини аниқ кўрсатиб берди. Пайғамбар ўзи тирик вақтидаёқ ислом байроғи остида (жонхал эълон қилиб), талон-тароқ юришлар натижасида бойлик орттириб, ўз мўминларини амалда обҳқа тиклаган эди. У қадимий маданият марказлари ҳисобланган, анча фировон қўшини мамлакатларини босиб олиб, қўлга киритган шарбий ўлжаларнинг бешдан бир қисмини ўзига, қолганини ланкарларга тарқатиб берини йўлти билан ислом учун қурбон бўлишга рағбатлантирган эди.

Муҳаммад вафотидан кейин мусулмонларга бош бўладиган, энди яратилган катта давлатга раҳбарлик қилаётган ҳам янгий рутба, ҳам дунёвий ҳокимлик вазиласини бажарадиган мўъсип халиф (пайғамбарга "ўринбосар")га эътиёж пайдо бўлди. Албатта, меросхўрлик нуштан назаридан пайғамбарнинг жилиш ва қўши, соғимли набиралари Ҳасан ва Ҳусайнинг отаси Али халиф бўлиши мумкин эди. Аммо араб жамоаси Муҳаммадининг энг иқин сафдонин, бой тажрибали Абу Бакрни биринчи халиф қилиб сайлади. У қисқа мулат (632-634 йиллар) халиflik қилса ҳам, анча ишларни бажариб, ички талашулар ва қуришларни бертариқ қилди, қўшини ўлжаларни босиб олиш сиёсатини қучайтириш (айиққа Сурия ва Месопотамияга музаффақиклини юришлар ташқиқ қилди). Унинг ўринига тахтга келган иккинчи халиф Умар (634-644 йиллар) бу сиёсатни яна ҳам қучайтириб, катта галабаларини қўлга киритган эди. Умар ланкарлари сосонийлар Эронидан ички низолардан фойдаланиб, бутун Эронини, Кавказорнини, Сурия ва Фаластинини эгаллаб, Византия маркази Константинополгача етиб боришлар, 639 йили Эса Мисрни халифаликка қўшиб олдилар.

Умарин эрондик христиан кул ўлдиргандан кейин тахта Муҳаммаднинг яна бир яқин савдоши, Курайш қабиладидан билакат Усмон ўтиради (644-656). Янги халиф кучли шахслардан бўлмас экан, арабларнинг босқинчилик юришларини давом эттирган. Улар халифаликка Кичик Осиё ва Арманистонини, Шимолий Африканинг бир қисmini қўшиб олганлар. Усмон уруғи тарафдорлари бутун даромаддан мансабларни эгаллаб, кўп ерларини ўз мулкига айлантира бошлаган. Оқибатда халифга қарши кучлар пайдо бўлган. Ички инсизорини тартибга солиш мақсадида Усмон Куръоннинг охириги тахририши танкиа қилган. Аммо унга қарши Али бошчилигидаги мажлес гуруҳ (шиа) бош кўтарган.

Шивалар Усмон ўрнига ланйамбарнинг ақлоди, унинг жинни на сафосин Али халиф бўлиши шарт деб ҳисоблагандир. Халифдан норози араблардан ташқари эронликлар ҳам шиваларни қўллаб-қувватлагандир. Оқибатда 656 йили Мадинага эиёратга келган бир гуруҳ шивалар халиф саройига бостириб кириб, Усмонни қочиб танилаганлар ва Алини халиф деб эълон қилгандир. Али пойтахтни Куфа (Месопотамия)га кўчириб, Усмон тайинлаган барча ҳокимларини бўшатган. Аммо Сурия ҳокими Муонни Алига буйсузмаган ва унга қарши урушга тайёргарлик кўра бошлаган.

Али тарафдорлари анча кучли бўлса-да, халиф энг ҳал қилувчи вақтда бетарафик қилиб, масалани манфаатдор бўлмаган ҳакамлар судига ўтказган. Алидан норози бўлган қаттиқ сиёсат тарафдорлари ушдан юз ўтириб, унинг сафидан чиқадилар ва ўзларини хорижийлар деб ҳисоблаб, бошқа халиф сайлашдилар. Хорижийларга қарши кураш бошлаган Али масалани ҳал қила олмай, охирида 661 йили хорижий хансаридан ҳалок бўлган. Янги халиф қилиб Муовия тайинланган ва 750 йилгача халифлик қилиб турган Умайялар сулоласига асос солган.

Аммо тахт ушун бўлагган ички курашлар исломнинг ҳужумкорлик билан олға қараб ривожланишини тўхтата олмади. Араблар Муовия давридаёқ Афронистон, Бухоро, Самарқанд, Марини олдилар. Улар VII-VIII асрларда Византиянинг кўп қисmini, Грузиянинг бир бўлагини буйсултирдилар. Урта Осиёни халифаликка қўшиб, Хиндистон ва Хитойгача етиб боришлар. Шимолий Африка-

да Ливия, Тунис ва Марокашни буйсултириб, Гибралтар орқали Испанияга ўтиб, Франкиягача етиб борган араб ланкарлари 732 йили Пуатьедаги жангда мағлубиятга учраб, орқда чеккиништа мажбур бўлганлар.

Исломнинг бундай тез килибона тарқалиши жуда кўп омилларга боғлиқ эди. Дастлабки даврларда савдонинг интнзирон туфайли қашшоқланган араблар бой ҳарбий ўлжасга қизиқиб, қўшини ўлкаларни талон-тарож қилиб, ўзини бир оз тиклаб олган бўлса, қудратли халифалик давлати пайдо бўлагач, лин сиёсий маъмуриятчилик билан бирлашиб, бошқа халқларни мусулмон қилиш асосий иннорги айланади. Пайгамбар ноиблари халифлар империяга янги ерларни қўшин билан чекланмай, босиб олганган ўлкалар аҳолисини мусулмонлаштиришини ўзининг бош вазифаси ва бурчи деб ҳисоблаганлар. Улар ислом байроғи остида янги динни сингилрибгини қўлмай, балки келиб чиқиши бир бўлган қўшин семит халқларини араблаштиришини ҳам амалга оширганлар, маҳаллий ахлатлар нисбатан сиғилик билан ассимиляция қилиниб, ҳисда мувадат ичиди асосан умумий араб тили, маданияти ва этник белгиларига эга бўлганлар. Аммо семит бўлмаган айрим халқларда бу жараён анча мураккаблашган. Масалан, Шимолий Африкада носемит халқлар (нисрликлар, линияликлар) анча христианланган бўлиб, исломни ўриятиш ва араблаштириш бир оз қийинчиликлар билан ўтказилган.

Эрон, Афронистон, Кавказорти, Урта Осиё каби қадимий маданият марказларида яшовчи тайри тилдаги элатларни мусулмонлаштириш араблаштириш йўли билан эмас, асосан иқтисодий воситалар ва эрлик билан амалга оширилган. Масалан, ички ва ташқи элнмларнинг оғир зулмидан эзилиб келган кенг халқ оммасини дастлабки даврлардан исломга ўтганларини ҳар хил солиқлардан озод қилиб рағбатлантирганлар. Мусулмонлар фақат ушр (даромаднинг ўндан бир қисми), бошқалар эса хнрож (ҳислининг учдан бир ёки икки қисми) ва жон бошига солиқ (жузья) тўлагандар. Савдо солиғи ҳам фарқ қилган: мусулмонлар ўз молдан 2,5 фоз, бошқа лннлалилар 5 фоз, яъни икки ҳисса кўп тўлаганга мажбур бўлганлар. Шубҳасиз, бундай иқтисодий эрлик исломнинг тарқалиши учун муҳим омил бўлиб, араб ланкарларини босқинчилик сиё-

сатининг муваффақиятини таъминлаган халифалиkning яна ҳам кенгайишига сабаб бўлган. Кўп мамлакатларда араб истилоси арабисизлаштиришнинг ёки кулдорлик тузумининг инқироэга учраб, дини феодал тузуми куртак оёқтатилганлиги ҳам халифалик диний-сиёсий ҳаракати учун қўшай келган эди. Бу даврда бутун Яқин Шарқда ва Европада оммавий халқ ҳаракатлари кучайган бўлиб, улар оқаша диний байроқ остида ўтган.

Исом таълимоти ва Қуръон. Чиназам мусулмон қуйидаги бешта асосий қондагга амал қилиши шарт ҳисобланган. Даставяла мусулмон бўлиш учун исломнинг энг асосий марказий тоғси ҳисобланган "Аллоҳ ягона, ундан бошқа ҳудо йўқ, Мухаммад унинг расули" (Ла илоҳа Илла-ллоҳ-у Мухаммадун Расулуллоҳ), яъни яқна худоник энг қондига энг бўлиш орқали киши ўзини шохқил итоатгүй эканлигини исботлашни зарур. У бу тоғни тасловат қилиб, уч марта такрорласа, ҳақиқий мусулмон ҳисобланади. Қандай ин бошламасин, мўмин киши ягона Аллоҳнинг раҳмат ва шафқатли эканлигини тасдиқловчи муқаддас сўзларни айтиши шарт бўлган.

Мусулмоннинг иккинчи асосий вазифаси ҳар кунни мажбурий беш вақт намоз ўқинади иборат. Намоз арабча салот (ибодат) исломда энг муҳим вазиф ҳисобланади. Уни бажармаган киши кофир деб қораланган. Номотини уйда, мачитда ёки далада ҳам ўқини мумкин. Аммо мўмин намоз ўқинади оқдин ўзини тозалани (тахорат қилиши) шарт. Айрим ҳолатларнинг фикрича, таҳорат гирига эҳтиёжи сифатида бажарилад эмин. Асли таҳорат ҳам, тўшаланиган жойнамоз (сажжад) ҳам диндор кишини теширак-атрофиди моноқ фоний дундан ажратиб, уни бутун муқуд билан диний эътиқолга берилишига қаратилган ибодат элементидир. Шунинг учун, масалан, таҳоратини сув ёки бошқа шаронт бўлмаган тақдирда ҳам мўмин тартибга биноян унинг ўрнини босадиган иримга ("таммум") риоя қилиш мумкин. Саҳрода ёки сувсиз чўлу биёбон ва тоғли жойларда қўлини тоза тушироқда, қум ёки тошга суякалани таҳорат ўринида ўтган. Энг муҳими — бу мусулмончиликда намоз ўқувчи қатъиян қонда тусига кирган ирим ва ҳаракатларини қилиб, ўзининг бутун йи-фикрини ибодатга йўналтириши шарт

бўлган. Фақат қиёлга, яъни Каъба томон қараб номоз ўқиш ҳам иймонли бўлиш мақсадида бажарилган.

Мусулмончиликнинг учинчи энг муҳим вазифаси йилда бир марта ой давомида рўза тутиш. Уна мусулм ичда гўдак порасталар, сайёҳлар ва касаллардан ташқари ҳамма мусулмон тонг отгандан кун ботгунча ейиш, ичиш, чилим чекини, турли маишат ва ҳоказолардан маҳрум бўлади ва бутун аъжудини Аллоҳ таолога бағишлайди. Фақат қоронни тушигач, мўмин диний қону-қисқага риоя қилиб, тонг ёришгунча спиртли ичимликлардан ва ҳаром ҳисобланган таомлардан ташқари истаган нарса истеъмол қилини мумкин бўлади. Мусулмонлар тақими — 354 кундан иборат бўлганлиги туфайли рўза (рамазон) ойи йилнинг турли фаслага тўри келини мумкин; қиш қушлари анча қисқа ва салқин бўлса, баҳор ва ялғиқса, ёз фаслида узун жазирама қушларга тўри келади. Бундай вақтда ҳам мўмин банласа кун бўйи емай-ичмай, фақат "раҳмдил ва шафқатли Аллоҳ"ни йўлаши шарт. Рамазон ойидан ташқари мусулмон аҳд қилган бўлса ёки бир оғат келганда ҳам қўнимча рўза тутиши мумкин. Рамазон ойида қўнақлик беш вақт намоздан ташқари кечки йигирма рақатли қўнимча (олтинчи) намоз ўқилиши таъин қилинади. Рўза тутатган, катта ҳайит сийиллари ўтказилади. Рўза байрами (ийд-ал-фитр) қушлари мачитда ҳамма тўпланиб ҳайит намози ўқилади.

Рўза ҳайити исломда қурбон (ийд-ал-адҳа)дан кейин иккинчи аҳамиятли катта байрам ҳисобланади. Бу ҳайит рамазондан кейинги шаввал ойига тўғри келади ва уч кун давом этади. Ҳайитда қамбағалларга атаб садақа берилади. Уша давр ичда мўминлар рўза ойи давомида тақвод бўлганлиги, диний талабларга риоя қилганлиги, Қуръон ва ҳадисларни ўрганганлиги тўғрисида ўз виждони олдига ҳисоб берадилар. Агарки, ниждони қатоларга йўл қўйганлигига иқдор бўлса, ўз гуноҳини ювини учун жарима тўлаши (қўй ва туя қурбон қилиши ёки пуя бериши) шарт ҳисобланади.

Рўза ҳайитидан етмин кун кейин энг катта ҳайит — Қурбон байрами (ийд-ал-қазбир ёки ийд-ал-адҳа) нишонланади. У мусулмон йил ҳисобича ҳаджа ойининг ўнчил бошланиб, уч-тўрт кун давом этади. Одатда, бу бай-

рамда катта сайишлар ўтказилиб, Аллоҳ номига қурбонлик сўздиладар. Ривоятларга биноан қурбон байрами Иброҳим пайғамбарнинг ўз фарзанди Исмомлини ҳудо йўлига қурбон қилишга тайёр бўлиб, Аллоҳ амри билан қадриятлиги муносабати билан ўтказилди. Бу ривоят асли исломга Тавротдан ўтган бўлиб, фақат унда Исоқ ўрнига Исмом номини киритилган. Қурбон қилинган ҳайвон гўшти камбаниларга тарқатилади ва қисман байрам таомларига ишлатилади. Бу байрамда сарполар ингилланади, ўзаро меҳмондорчилик кучаяди, махсус ҳайит намози ўқилади. Қурбон ҳайити мусулмончиликнинг яна бир муҳим шари — ҳажга бориш вақтига тўғри келади.

Мусулмон учун фарз ҳисобланган тўртинчи шарт Мажката зиёрат (ҳажга бориш-зудҳжжа ойидаги биринчи ўн кунлигида бўлиб, Минна водийсига Қурбон байрами тантаналари билан тутади. Ҳажга бортанлар махсус оқ кийим (ихром)да Къабъа маҳабига бориб, муқаддас Қора тоғини етти марта айланиб, унга сажда қиладилар. Асли ҳаж одати ибтидоий бутпарастлик ва фетишизм динларига бориб тақалади. Къабъа сипингандан сўнг зиёратчилар муқаддас қудуқ — Замзам сувидан ичиб, Сафо ва Марва тешиклари оралигидан бир неча марта югуриб ўтадилар. Ривоятларга кўра Иброҳим пайғамбарнинг хотини Ҳажар гўлак Исмомга суя етказиб бериш учун шу ердан кўп ўтган эмин. Кейин улар Арофот тоғи энгаида оммавий намозда иштирок этган, Минна водийсига бориб, Иброҳим пайғамбар ҳудига атаган ўғли Исмом хотирасига гўёки Жабронл амри билан келтирилган қўй сўйилгандек тантанали қурбонлик сўйиш маросимини ўтказадилар. Мажкадан кейин кўнчаллик зиёратчилар Мажмага бориб пайғамбар қабрини зиёрат қиладилар.

Буёқ қурбонлик қутлари бир неча минг кишилик аҳолига эга бўлган Мажката келадиган зиёратчилар сонини биздан икки миллтондан ҳам ошиб кетган. Тарихий маълумотларга қараганда, масалан, фақат Урта Осиё ва Қозонистондан ўтган эср охирида 1500 дан ортиқ (бутун Россиядан 3350) киши ҳажга борган экан. Мажката зиёрат бошқа ойларда ҳам ўтказилиши мумкин, ушга кичик ҳаж (умра) дейилади. Мажкани зиёрат қилган киши ҳажга деган фажрий номга эга бўлади. Урта Осиё республика-

ри, жумладан Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ҳажга боришга яхши шароит яратилди, ҳар йили минглаб фуқаролар фажрийнинг мусулмончилик назифаларини адо этин имконини эга бўлидилар.

Ҳар бир мусулмон ўзининг даромадидан йилга бир марта камбанилар фойласига ҳайр-эхсон сифатига муайян улуш ажратилиш шарт. Мусулмончиликнинг бу охирги талаби — мажбурий улуш "закот" деб аталади ва бир йиллик даромаднинг муайян қисмидан биламат қилилар гуноҳларини юзши мақсадига ёки ҳудудан тилиб, айрим ақилмағилларга ёки дечош-дарвинларга ихтиёрий равишда улуш (сидқа) бериладар. Сидқа нур, мол ёки мулк (ер) сифатида берилиши мумкин. Ўзбек умумтоз адабиётига тақдир сўзи фарз, ақимол ёки бақалаш, ҳаймат бериш маъносига, қисмат сўзи эса бўлиш, тақсим, ҳисса, улуш маъносини ишлатиб келинган. Асли исломдаги тақдир ҳам инсоннинг иродасини тайритабий куч билан боғлаб, унинг бутун ҳаётимоти Аллоҳ атаган улуш, нисбасига, деган тоғга тиниб, "инсон шиф яратилган", "ҳаммаси худода", "худоднинг амри билан кинининг бир туки ҳам ўқилмайди", у нақиллар тақводор бўлса, Аллоҳ таоло унинг тақдирини енгилантиради қабл илоҳий таълимотта асосланади.

Тақдир асал таълимоти, асли иттиқўйликча қорлайдиган тайриимий тасаввуфлар билан боғлиқ бўлиб, ақалининг айрим қисми онига пессимизм, мурасоқлик, тақдирга тан бериш сингари ҳис-туйғуларини сингилради, кўнчили кинини фаол бунёдкорлик йўлидан қалғитиб, баркамол шахснинг нақсланишига ҳалақат беради. Ислом ва бошқа жаҳон динлари тайриб қиладиган "тақдир асал" тоғси инсонни "тайриги дунё"ни ўйлаб, бу дунёга қўнғил қўймадликка даъват этиб, турмушда ва онланий муносабатларда учрайдиган ҳар қил эски муносабатларини сақлашга ёки уларнинг қайта тикланишига замин яратди.

Ислом ривожининг нақ даярида, Қурбон тайфиси энди пайла бўлаётган, мусулмон ҳуқуқмунослиги назирияти (фиқҳ) илоҳиёт билан қатъийи кетган бир пайтда фаталдизм кенг омма онига сингиб, халифаликнинг қарбий қўнчилири муваффақиятли ўтишига зўр омил бўлган эди.

VIII — IX асрларда Қурбон ақилаларида суннатларга тадинган ислом ҳуқуқмунослиги ортодоксал ислом домра-

хукмрон мафкурага айланади, ҳаётининг ҳамма томонларига кириб боради, руҳонийлар на черков эса йирик ер эгаллари бўлибгина қолмай, маънавий-сиёсий ҳокимликни ҳам қўлга киритади.

Айниқса, илк Урта асрларда кенг тарқалган еретиклик (кйнонча ерес — дастлаб сараланган, кейинчалик таълимот, мактаб ёки маҳзаб деган маънони англатган) оммавий халқ ҳаракати феодализм тузуми ва унинг мафкураси — католицизм ва черковга қарши қаратилган кучли оқими бўлган. Бу ҳаракат пегизидла ҳар хил синифлар ва таъбақалар манфиати учун кураш ётади. Дастлаб бу сўзни Византия императори Феодосий (379-395) ортодоксал христиан дини ақидаларига қарши чиққан кишиларга нисбатан ишлатган. Биринчи энг катта Павликиан номли еретик ҳаракат VI-VII асрларда Арманистон ва Сурияда пайдо бўлган. Уларнинг таълимотида бизоном исламда икки куч мавжуд: осмонда эзгулик дуйдиб — у олий куч ҳудо иктиёрлида, ер остида ёнуз кучлар — уни шайтон бошқаради. Павликианлар черков тузуми ва диний ақидалардан воз кетишни талаб қилганлар, чунки улар черков эгалайонлар хукмронлигининг курали, шайтоннинг иттифоқдоши, деб ҳисоблаганлар. Улар ўз қояларини тарбия қилиши билан чекланибгина қолмай, фаол ҳаракатга ҳам ўтганлар. IX асрда феодализмга қарши кўтаришган йирик оммавий курали кўзголонлар бунинг мисоли бўла олади.

Павликианлар ҳаракати кейинчалик кенг тарқалиб, кўп мамлакатларда, чунончи, Озарбайжонда (хуррамийлар), Болгария ва бошқа Европа мамлакатларида (богумиллар), Кичик Осиёда ҳар хил дехқон кўзголонларида ўз ифодасини топган. Бу даврдаги энг йирик еретик ҳаракат павликиан ва богумиллар таъсиридла пайдо бўлган на бутун Европада тарқалган катарлар ёки алдбигойлар (Жанубий Франциядаги Альби қишлоғи номи билан) ҳаракати эди. Альбигий ереси XII асрга келиб айрим дехқон кўзголонларининг очиқлан-очиқ диний байроғига айланади.

Еретик ҳаракатлар феодализм даврида барча динларда мухолиф маҳзаб сифатида намоён бўлади. VII асрда пайдо бўлган энг охири жаҳон дини ҳисобланган исломда ҳам пайғамбар авлодлари ва яқинлари орасидаги тож-тахт курашида мусулмонлар "шина" ва "сунина" оқими-

ларига бўлиниб кетди. Исламдаги кейинги асрларда пайдо бўлган ҳар хил маҳзйлар ҳам феодализм давридаги социал эволюцияларнинг муҳим оқибати сифатида келиб чиққандир. Буни жуда кўп тарихий воқеалар асосида исботлаш мумкин. Феодализм тузуми шикророзга учраган кулдорлик тузумининг ҳаробалари ўрнида пайдо бўлар экан, бу жараён ижтимоий оғт шакллариининг халқ ҳаракатлари билан чирманиб кетган ҳар хил йўналишларида ўз ифодасини топади. Мазкур воқеалар истило қилишган мамлакатларда, даставвал, Урта Осиёга араблар келган даврда ҳам рўй берган эди.

Бутун Урта Осиё ҳудудига солир бўлган бу янги ижтимоий на сиёсий жараён марказлашган қудратли давлатлар ўрнида тарқок майда подшолик ва хонликлариининг пайдо бўлиши даврига тўғри келиб, юқорида қайда қилинганидек, араб истилосининг музаффақият қозонилишига янча сингиллик туғдирган эди. Истилочи араб лашкарлари VII асрнинг ўрталарида Византиянинг Осиёдаги мулкларига на Эронга ҳужум қила бошлайдилар ва Урта Осиё чегараларида пайдо бўладилар. Улар дастлаб шартнома-лар тузиш ва маъмул даражада солиқ солиш билангина чекланганлар. Маря, Хирот, Балхэк чегарадоши бой шакрларни аста-секин урушсиз қўлга киритиб олгандан кейин араблар ва шаҳарларни Урта Осиёнинг истило қилишида муҳим истецкомга айлантирганлар. 654 йилда Сулейманга қилинган ҳужумда ҳам улар кураш кучи билан талон-тарож қилиш ва талон тўлатини билан чекланганлар.

Урта Осиёнинг босиб олиниши VIII аср бошларида Хуросонда ноиблик қилган Қутайба ибн Муслим номи билан боғлиқ. Қутайба бошчилигидаги араб истилочилари ислом динини кураш кучи билан ўрнатибгина қолмай, туз аҳолининг бери маданий ва маънавий бойликлариини ваҳийларча йўқ қилганлар. Урта Осиёнинг буюк музаффақир олими Абу Райхон Беруний ёзганидек, 712 йилда Хоразми зыбт қилган "Қутайба турин йўлар билан хоразмликларининг ёзуу ва ривоятларини сақлаган кишиларини ва шу қаторда барча олимларни тарқатган на уларга барҳам беран. Натжидада уларнинг ислом келгунига ҳақлар бўлган тарихи қоронғуликка айланиб, бу тўғрида ҳақиқий билим қолмади". Бундай ҳолат ажойиб мада-

эди. Бу таълимотта биншаван фан ўзича ҳақ, дин ва илоҳи-
ят — ўзича ҳақ, улар орасида объектив эътибат бўлиши
мумкин, аммо ҳар бири ўз йўлида ривожланган. Бу таъ-
лимотнинг тарғиблилари орасида ўзининг жасур илмий
юллари билан танилган ўрта аср фалсафий ва ижтимо-
ий-сиёсий тафаккурининг буюк намонидллари Ал-Хораз-
мий, Беруний, Фарғоний, Фирдавсий, Форобий, Ибн
Сино, Умар Хайём, Носир Хисрав, Саъдий Шерозий, Ал-
Кинди, Маарри, Ибн Рушд ва бошқалар манжу. Яқин
ва Урта Шарқнинг мазкур аjoyиб донишмандларининг
илгор ва рационалистик илмий юллари бир неча асрлар
давомида фалсат исломнинггина эмас, балки католик чер-
ковининг ҳам илоҳиёт мафкурасига ва хурофотга қарши
курашда муҳим восита вазифасини бажариб келди.

Қулдорлик жамияти емирилиб, янги феодал тузум қад
кўтарётган бир даврада кучли ички ларзалардан туниқу-
ликка учраган кўҳда Шарқ ислобатан қисқа муддат ичига
иқтисодий ва маданий инқирозни еттиб, Уйғониб (ре-
нессанс) даврини бошидан кечиради. IX-XII асрларда шар-
қий мамлакатларда, айниқса, Урта Осиёда йирик мада-
ний марказлари ва буюк сиймоларнинг пайдо бўлиши
бунинг ёрқин далилидир. Ушша даврдаги энг аjoyиб ҳолга
хуффикрлилик қандай шаклда (материалистик, атеистик,
деистик, идеалистик ва ҳоказо) намоён бўлмасин, замо-
насининг заборласт мутафаккирлари ўз фикр-мулоҳаза-
ларини ладил ва очик-ойдин (баъзан диний инқобда
булса-да) изҳор қилиб, илмий-ижтимоий тафаккурнинг
ривожига ва ижтимоий тараққиётга ўз ҳиссаларини
қўшганлар.

ЯНГИ ДАВР ДИПЛАРИ ВА ХУРФИКРЛИЛИК

Жаҳон тарихида қадимги Юнонистон ва Римда пайдо
бўлган классик қулдорлик жамияти инсониятнинг мада-
ний ва маънавий тараққиётида нисбатда катта роль ўйна-
ган. Шарқ халқларининг антик даврда яратган барча
ижтимоий-иқтисодий ва маданий ютуқларини мужассам-
лаштирган ва уни ана ҳам юксак даражага кўтарган юнон-
рим маданияти асли ривожланган қулдорлик жамияти-
нинг маҳсули эди. Утган аср мутафаккирларидан бири
одилона қайд қилганидек, қуллик бўлмаганда юнон дав-
лати, юнон санъати ва юнон фани ҳам бўлмас эди; қул-
лик бўлмаганда Рим давлати ҳам бўлмас эди. Юнони-
стон билан Рим куриб берган пойдевор бўлмаганда
эса, ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди. Ана шу маънода биз
антик замон қулдорлик тузуми яратган юксак маданият
заминида илк феодализм даврида пайдо бўлган Шарқ Ре-
нессанси бўлганда Фарб Ренессанси юзга келмаган
бўлар эди, десак хато бўлмайди. Чунки умуминсоний
маданиятнинг энг муҳим ҳаққаларидан Шарқ ва Фарб
Ренессанси яратган буюк илмий мерос ҳозирги жаҳон
цивилизациясининг бош омили бўлиб хизмат қилган ҳамда
замонамизнинг қудратли кучига айлانган илмий-техника
инқилобига пойдевор қўйган эди.

Шубҳасиз, жаҳон динларидан энг кенг тарқалган хри-
стиан динининг Рим империясида муайян мафкура сифати-
да шаклланиб юзга келиши ва унинг кейинги ривожини умум
тархсий тараққиёт билан узвий боғлиқ бўлган. Ислои дин-
ининг пайдо бўлиши ва унинг жаҳон динига айланиши
ҳам мазкур жараёнининг тархсий қисми сифатида намоён
бўлган эди. Аммо барча жаҳон динлари феодализм тузуми
даврида муайян таълимот даражасига кўтарилиб, ўзига хос

эди. Бу таълимотта биншан фан ўзича ҳақ, дин ва илоҳи-
ят — ўзича ҳақ, улар орасида объектив эҳдиёт бўлиши
мумкин, ammo ҳар бири ўз йўлида ривожланиди. Бу таъ-
лимотнинг тарғиблилари орасида ўзининг жасур илмий
ғоялари билан танилган ўрта аср фалсафий ва ижтимо-
ий-сиёсий тафаккурининг буюк намонидатлари Ал-Хораз-
мий, Беруний, Фарғоний, Фирдавсий, Форобий, Ибн
Сино, Умар Хайём, Носир Хисрав, Саъдий Шерозий, Яқин
ва Ўрта Шарқнинг мазкур ажойиб доминимандларининг
илгор ва рационалистик илмий ғоялари бир неча асрлар
давомида фалат исломнинггина эмас, балки католик чер-
ковининг ҳам илоҳиёт мафкурасига ва хурофотга қарши
курашда муҳим восита вазифасини бажариб келди.

Қулдорлик жамияти емирилиб, янги феодал тузум қад
кўтарётган бир даврда кучли ички даржалардан туниқу-
ликка учраган кўҳда Шарқ исботан қисқа мулдат ичига
иқтисодий ва маданий инқирозин енгиб, Уйғониб (ре-
нессанс) даврига бошидан кечиради. IX-XII асрларда ша-
рқий мамлакатларда, айниқса, Ўрта Осиёда йирик мада-
ний марказлари ва буюк сиймоларнинг пайдо бўлиши
бунинг ёрқин далилидир. Ушбу даврдаги энг ажойиб ҳолга
хуффикрлилик қандай шаклда (материалистик, атеистик,
деистик, идеалистик ва ҳоказо) намоён бўлмасин, замо-
насининг заворласт мутафаккирлари ўз фикр-мулоҳаза-
ларини ладил ва очик-ойдин (баъзан диний инқобда
булса-да) изҳор қилиб, илмий-ижтимоий тафаккурининг
ривожига ва ижтимоий тараққиётга ўз ҳиссаларини
қўшганлар.

ЯНГИ ДАВР ДИНИЛАРИ ВА ХУФФИКРЛИЛИК

Жаҳон тарихида қадимги Юнонистон ва Римда пайдо
бўлган классик қулдорлик жамияти инсониятнинг мада-
ний ва маънавий тараққиётда нихонда катта роль ўйна-
ган. Шарқ халқларининг антик даврда яратган барча
ижтимоий-иқтисодий ва маданий ютуқларини мужассам-
лаштирган ва уни ана ҳам юксак даражага кўтарган юнон-
рим маданияти асли ривожланган қулдорлик жамияти-
нинг махсули эди. Утган аср мутафаккирларидан бири
одилонга қийд қилганидек, қуллик бўлмаганда юнон дав-
лати, юнон санъати ва юнон фани ҳам бўлмас эди; қул-
лик бўлмаганда Рим давлати ҳам бўлмас эди. Юнониес-
тон билан Рим куриб берган пойдевор бўлмаганда
эса, ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди. Ана шу маънода биз
антик замон қулдорлик тузуми яратган юксак маданият
заминида илк феодализм даврида пайдо бўлган Шарқ Ре-
нессанси бўлмаганда Фарб Ренессанси юзага келмаган
бўлар эди, десак хато бўлмайди. Чунки умуминсоний
маданиятнинг энг муҳим ҳалқаларидан Шарқ ва Фарб
Ренессанси яратган буюк маданий мерос ҳозирги жаҳон
иниализациясининг бош сипи бўлиб хизмат қилган ҳамда
замонамизнинг қудратли кучига айланган илмий-техника
инқилобига пойдевор қўйган эди.

Шубҳасиз, жаҳон динларидан энг кенг тарқалган хри-
стиан динининг Рим империясида муайян мафкура сифати-
да шаклланиб юзага келиши ва унинг кейинги ривожини умум
тархсий тараққиёт билан узвий боғлиқ бўлган. Ислои дини-
нинг пайдо бўлиши ва унинг жаҳон динига айланиши
ҳам мазкур жараёнининг тархсий қисми сифатида намоён
бўлган эди. Аммо барча жаҳон динлари феодализм тузуми
даврида муайян таълимот даражасига кўтарилиб, ўзинга хос

оқимларни козага келтирган бўлса, буюк географик кашфи-
ётлар ва Уйғонинг лавридан кейин шакллана бошлаган ка-
питалистик муносабатлар жазни динларига ҳам ўз таъси-
рини ўтказиб, янги йўналишларни козага келтирган. Ўз нав-
батида жаҳон динлари ҳам иқтимоий таракқиётга мослашган
ҳолда жамиятга, янги иқтимоий муносабатлар ва муайян
тузумга хизмат қилиб келган.

Шунинг алоҳида қайд қилиш лозимики, янги ва энг янги
даврга ҳам жаҳон динлари билан бир қаторда Осиё, Аф-
рика, Австрали, Америка, Ҳиндистон ва Океаниянинг
айрим қисмларида қабиланин диний тасаввулар сакла-
шиб келган ва саклашиб келмоқда. Улар ниятда мурак-
каб маҳаллий урф-одат, расм-удум ва тартиботларни ўзи-
да мужассамлаштирган, инсон ҳаётига турли воқеа (бола
туғилиши, нем қўйни, дафн қилиш ва ҳокимият билаш
бўлжик, ҳар хил қонинот ва табиатдаги ҳолатларни инфо-
лловчи диний-мифологик тасаввулар шаклида намоён
бўлмоқда. Ҳозиргида қабиланин динлар қадимдан сакла-
ниб келган қадриятларни, ахлоқ тартиблари (қабил-
ларнинг тартиб-қончаларига тўла риоя қилиш, шахс ман-
фаатини жамоа манфаатига бўйсундирилиш, хун олинш ка-
билар)ни инфодалаб, уларга амал қилиш мажбурий
ҳисобланган. Аммо христиан ва ислом динларининг таъ-
сири остида қабиланин динлар аста-секин анъанавий ҳуж-
лат ва иқтимоий тузумнинг емирилишини жараёнида ўзла-
риб, синкретизм (курама) шаклида козага келиб, ўзига хос
диний тасаввуларнинг пайло бўлишига сәбиб бўлмоқда.
Масалан, Шимолий Африка аҳолисининг этник бирлиги
асосида қўлчилик, яъни 94-95 фоизи мусулмонлар, 4 фон-
зи христианлар, қолганлари ибидоний қабиланин динлар-
га итоат қилса, Габрий ва Марказий африкаликларининг
деярли дрыси маҳаллий диний эътиқодларга амал қила-
дилар. Буюк географик кашфиётлардан кейин бу қитъага
христиан дини зўрлик билан киритила бошлаган. Мус-
тамақкачилик емирида бошлагандан кейин бу ерда ислом
динининг тарқалиши кучаяди. Ҳозир Габрий Африка
аҳолисининг 32 фоизи мусулмон, тахминан 18 фоизи хри-
стиан, қолгани анъанавий диний тасаввулар таъсирида.
Айрим мамлакатларни мисол қилиб оласак, Либерияда
аҳолисининг турдан уч қисми, Фил сўяти соҳилида учлан

икки қисми, Юқори Вольта ва Ганала турдан уч қисми,
Нигерия ва Гвинея-Бисауда дярли дрыи маҳаллий анъа-
навий динлари, айниқса, ажаошлар арноҳига ситганиш-
лар. Тропик Африка апаъанвий динларидан энг кеит тар-
қалгани марҳум ажаошлар руҳига ситганин, шу муносабат
билан арноҳиларга атай ҳар хил маросимлар ўтказили, қур-
бонликлар берили каби урф-одат ва ибодатлар ҳозиргача
қўлчилик элатлар орасида муҳим ўринни эгаллайди.
Олимлар орасида Африкани "ажаошлар ибодатининг мум-
тоз намунаси" деб айтилиши бежиз эмас.

Сунна маҳаббатида ислом Габрий Африканиннг асоси
шимолида ва соҳил қисмида, айниқса, Сенегал, Гамбия,
Гвинея, Мали, Нигер каби мамлакатларга ҳукмрон динга
айланган. Масалан, Нигерда 96 фоз аҳоли, Сенегал ва
Гамбияда 80 фоз аҳоли мусулмон. Маҳаллий апаъанвий
диний эътиқод ва ибодатларга амал қилувчилар Габрий
Африкада 38 фозини ташкил қилиш. Марказий Африка
аҳолисининг 14 фозини анъанавий динларга риоя қилди-
лар. Ҳозир Малагаскарда японини малагасий ёки малага-
нийларнинг ирмисдан қўш (54 фозин) маҳаллий анъа-
вий динларга, асосан, ажаошлар арноҳига ситишдилар.
Қўлчилик аҳоли турмушида одамнинг туғилишини ва ўла-
мигача уруғ-қабил-
и ибодатлари ва маросимлари, айниқса,
дафн қилиш ва хотирлаш олатлари алоҳида ўринни эгла-
лайди. Булардан ташқари қитъада минтақавий христиан-
африка аралашма диний эътиқодлари ҳам кеит тарқалган.
Бундай курама (синкретик) динлар таъсирига Габрий Аф-
риканиннг 26 фоз аҳолиси, Марказий Африканиннг 17 фоз
аҳолиси ўтган.

Минтақа тасаввулларининг азизат шуларча иборатки,
ҳозир Африка мамлакатларининг қўлчиликда, айниқса,
тропик қисмида, жазун динлари (христианлик ва ислом),
ташқотчиларининг ҳайл қилинича, маҳаллий, қабиланин
диний тасаввуларининг, қўлчин уруғ-олавий ажаошлар
ибодатини курамашилтирибдишга ҳолмай, балки мустақсам
саклашшига (консервационлишга) ёрамаслашдишди. Шунинг
учун ҳам айрим синкретик христиан қероаларида ажао-
лар ибодатининг уйинини рўй бермоқда.

Қабиланин диний тасаввулар Австралианиннг тув
аҳолиси орасида, Ҳиндистонининг қоқоқ этник гуруҳида

рида, Жанубий Америка ўрмонларида яшовчи аҳолининг айрим қисмларида ҳозиргача сақланиб қолган. Масалан, Ҳиндистондаги аиняси қабиласининг бошқини (оқсоқол) ўзининг гайритабиий кунчи инониб, ўзини қабиланинг бош қочқини ва ҳатто худоси деб ҳисоблайди. Маҳаллий аҳоли уни Винну худоси образини ўзида мужас-самлаштирган олий маъжуд деб тасаввур қилади ва унга тегишли иззат-иқромлар изҳор қилади. Масалан, қабил раҳбарини маҳаллий ҳокимият сайловларига депутат қилиб кўтардишлар, унинг вафотидан кейин фарзандига тўғ отасининг руҳи ўтган, деб ҳисоблаб, меросхўр сифатида ўғил-ларидан бирини қабил бошлиқлигига тайинлайдилар.

Генетик жиҳатдан қабилавий динлар билан боғлиқ бўлган бизгача сақланиб келган нуфусиз сингари миллий давлат динлари ва маърабачилик ҳам айрим мамлакатларда ўз моҳиятини йўқотмаган. Бундай диний тасаввурлар ҳар кунги ўзига хос ибодат, урф-одати, ҳар хил йўл-йўриқ ва қоидалари билан бошқа динлардан ажралиб туради. Ҳозирги миллий-давлат диний эътиқодларига ва бирик маърабаларга тўла амал қилин, аслида, миллатчилик хусусиятларини кучайтириб, халқлар орасида низо уйғотгани ва улар орасидаги яқинликка нутр этказди. Бундай миллий руҳдаги динлардан конфуцийчилик, даосизм, синтоизм, ҳиндуизм ва нуданизм ўз издошларида гўёки ҳуло томонидан инъом қилинган миллий устуллик туйғуларини уйғотинишга интилади. Оқибатда маъжуд туйғулар миллатчилик хусусиятларининг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай ҳишат жаҳон динларида, айниқса, христианлик маърабаларида ҳам намоён бўлмақда ва унинг оқибатида жиддий миллий низолар вужудга келмоқда. Масалан, ҳозирги ирландияликлар билан инглизлар, Югославиядаги православлар билан мусулмонлар орасидаги қонли тўқнашулар, протестант, англикан, католик черковлар ва янги сектантлик (маърабачи) орасидаги келиш-мовчиликлар ва зиддиятлар ёки ислом динидаги маърабачилик, суфия ва шиалар, фундаменталистлар ва ислоҳотчилар орасидаги қарама-қаршиликлар туфайли давримизнинг турли феодал воқеалари юзга келмоқда. Бу ҳам диний эътиқодларнинг таъсири ҳозиргача нақдлар кучли эканлигининг ёрқин далилидир.

Ҳозирги вақтда Ҳиндистонда ҳар хил неоҳиндуистик ибодатлар, башорат (икромат) қилувчи даъли наъхонлар, йога ва тантриклар, яъни маърабачилик тариқалари пайдо бўлган. Неоҳиндуизм нуфуслиши аслида диний синкретизм сифатида юзга келган, айрим диний таълимотнинг устуллигини илҳор қилдириш, каста ёки диний тафовутларни рад этиб, кишиларни бириктирувчи тоғларни тарғиб қилади. Замона талабига мослашган бундай диний тасаввурлар кенг халқ оммасига маъжуд тўпиб, кўп издошларни яратган ва ҳозирги ҳинд жамиятига муайян таъсир ўтказмоқда. Неоҳиндуизм таълимоти бир неча хилдаги мактаб ва маърабаларни юзга келтириб, улар тарбда — Европа ва Америкада ҳам тарқала бошлаган. Масалан, кришнуитлар (ёки "Кришнани билан халқаро жамияти") ҳаракати бутун жаҳонга, айниқса, Гارب мамлакатларига тарқалган. Япониядаги Синто ҳам бир неча йўналишларга — сувоилик, ибодатхоналик ва хонасизликка бўлинишган. Шу билан бирга умуммиллий ибодатхоналар сонин кўнаиб, синтоист ва буддист диний байрамлари, марҳумлар хотирасини нишонлаш кенг тарқалган.

Аммо Ҳиндистонда кам сонли элалар ҳам борки, уларнинг бир қисми буддизмга, айримлари элк дини шакллари амак қилиб келмоқдалар. Шунинг ҳам қайд қилиш лозимки, Ҳиндистон буддизмининг ватани ҳисобланса-да, урта асрларга келиб маъжуд дин кўнини мамлакатларга тарқалиб, жаҳон динига айланган. Буддизм қуддорлик жамияти лаврида пайло бўлиб, қисқа вақт ичида Марказий Осиё, Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёга тарқалган.

Буддизм дастлаб (миллоддан аввалги VI асрлар) қуддорлик жамиятида кенг меҳнаткам омманинг каста (табақаланиш) тузумига мослашиб, шифқатсиз жабр-зулмга қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайло бўлган эди. Арий қабилаларининг кўчиб келиши туфайли узоқ даур мобайнида уларнинг диний эътиқодлари маҳаллий ибодат ва эътиқодлар билан араштириб, ҳиндуизмни юзга келтирган эди. Бу таълимот асли пантеистик (кўп худоник) характерга эга бўлиб, унинг ҳозиргача маъжуд худоларинан мўқаддас улик — Брахма, Кришна ва Шивага сипишиш бутун Жанубий

Осиёда сақланган. Унда "абадулбай" яратилган каста тузумини илоҳийлаштирувчи гоғалар ўз ифодасини топган. Ҳиндустлар ўз кастаси (табақаси)га салоқати туғайли ахлоқий бурч ва бадалли (карма)га қаттиқ иттиқ қиладилар.

Ҳиндуизмда ягона марказ, ягона ақли ва маросимлар йўқ, аммо иттиқийликни бошқарувчи қўқилар ва каста кенгаши (панҷалата) мавжуд. Бу динда турли йўқилишлар ва мазҳаблар жуда кўп. Шулардан энг йилқилари — винуизм, шиваизм, шактаизм. Янги мазҳаблар неохиндуизм сифатида نامоён бўлмоқда. Урта асрларнинг охири (XVI-XVII асрлар)да мазкур таълимотнинг элементлари билан ислом, буддизм ва бошқа диний таъсирлар аралашмасидан янқа худодли диний таълимоти (синхизм) юзага келади ва у асосан Панҷобда ҳукмрон дин бўлиб таълилади. Синхалар буддистлар сингари каста тартибини инкор қиладилар, дарвешлик ва худо таъсирини гуноҳ деб ҳисоблайдилар.

Ўзига хос маънавий турмуш ва маданият хусусиятларини сақлаб келган, асосан қибилавий тузум тартибларига риоя қилиб яшайтган айрим элалар (санталлар, гоғаллар, мундлар, ведлар, нибобурлар, шималлар, хаси, курумба, бхил, магара ва ҳокимлар)да ҳозиргача ибтидий инчишария маросимлари, уру-қабилаларга аққоллар ибодати, табиат қўқилари (шамол, момаққилар, қўш, ой, галати ҳўқлар ва булоқлар) га сиғиниш, тотемистик ва анимистик таъсирлар сақланиб келмоқда.

Умуман олганда Жанубий Осиё халқларининг диний эътиқодлари турли-туман бўлиб, масалан, Ҳиндистонда аққалининг 83 фойзи ҳиндустлар, 11 фойзи мусулмонлар, 3 фойзига яқини христианлар, 2 фойзи синхалар, фақат бир фойзи буддистлар ва жойинистлар.

Мустанлақчи инчишария ироаси билан бошқарилган худай ҳўда парчаланиб, Ҳиндистондан фақат диний жиҳатдан суғий раиянида ажратиб чиқарилган Нокистон аққалининг 97 фойзини, Бангладешда эса 80 фойзини мусулмонлар, 18 фойзини ҳиндустлар ташкил қилди. Неналда ҳам ҳиндустлар кўпчилик — тахминан аққалининг 89 фойзи. Шри Ланка аққалисининг 66 фойзи буддистлар, 19 фойзи ҳиндустлар, 8 фойзи христианлар

ва 7 фойзи мусулмонлар, қолганлари ибтидий аққалиний динларга иттиқ қиладилар.

Ҳозиргача сақланиб келаятган маънавий-шакл динлардан нуланзм ҳам янги даврда замонага мослашиб ислоҳ қилина бошлаган. Масалан, XVIII асрнинг бошларига Шарқий Европа ва Россия аққалилари орасида антифеодал чиқинилари патияжасида халқ оммасининг неорозилигини ифодаловчи диний ҳўрининг сифатида ҳасидизм пайдо бўлган. Бу оқим (қилимий аққалич — "тикқодор") дастлаб жамоаларини молиқий доираларнинг ва уларни қўватлаган раққилларнинг ҳукмрончилигига қарши қаратилган эди. Лекин ҳасидизм ўзининг илк моқиятин йўқотиб, нуланзмнинг мазҳабига айланди. Бу таълимот тарғибулари асли ягона худони рад қилиб, пантеистик гоғаларни тарғиб қилади, уларнинг таъсирларида худой (шеҳина) инсонни ўрб турган барча мавжудот. Мазкур таълимотта биноян ибодат пайғайи худой билан беаосида мулоқот қилиш мумкин, одам раққилларининг носитачилигига муқтож эмас, деган фикрни асослашга ҳаракат қилинади. Соғнал эътиқотлардан, ҳасидизм гоғалига кўра, инсон индиидуал ҳўда-ўзининг диний аққали камолоти орқали қутулиши мумкин. Талмуд аққалиларига биноян "олимлик"ка ва раққил хизматига эҳтиё йўқ. Ҳасидизм ёмонлиқни яққилининг энг паст босқини, деб ҳисоблайди ва бу қарашлар шўда ҳўрамлик доктринаси деб аталимни гоғаларда намоён бўлади. Бу фикр мазкур диний эътиқотнинг қўқинқ ва раққалирида, аққалининг рад итишда ўз ифодасини топади.

Ҳўзирги аққалда ҳасидизм АҚШ ва Исроилда тарқалган бўлиб, ушунг мистикхаси замонавийлаштирилган неохасидизм шаклида нуланзм маълоқлар томонидан кенг тарғиб қилинмоқда. Асли бу маълоқ (ққалилар ҳасидизминг рад итган раққиллар ўринини босган ва улар ҳасидистик таъсирларининг диний мистикхаси ва фалатизм руҳия аққилинига сабабчи бўлганлар. Бундай замонавийлашган ҳасидизм гоғалари аққалининг нуланзмга қайтиб, ҳўзирги аққали илоҳиётчилари томонидан фаоат тарғиб қилиниб, нуланзм аққалиларига жиҳдий таъсир қилмоқда.

Ҳўзирги дамон нуланзмнинг энг муқом йўқалишларидан бири Фарбий Европадаги аққалиларнинг XVIII аср

Осиёда сақланган. Унда "абадулаб" яратилган каста тулумини илоҳийлаштирувчи гошлар ўз ифодасини топган. Ҳиндуистлар ўз кастаси (табақаси)га салоҳати туфайли ахлоқий бурч ва бадал (карма)га қаттиқ иттиқ қўладилар.

Ҳиндуизмда ягона марказ, ягона ақл ва маросимлар йўқ, ammo иттиқийликни бошқарувчи қавмлар ва каста кенгаши (нагчатта) манжуз. Бу динда турли йўналишлар ва маърифатлар жуда кўп. Шулардан энг йириклар — вишикузм, шиваизм, шактизм. Янги маърифатлар неохиндуизм сифатида نامоён бўлмоқда. Урта асрларнинг охири (XVI-XVII асрлар)да маъжур таълимнинг элементлари билан ислом, буддизм ва бошқа диний тасаввуфлар аралашмасидан янги худодик диний таълимоти (сикизм) юзага келади ва у асосан Панжобда ҳукмрон дин бўлиб танилади. Сикхлар буддистлар синглари каста тартибини инкор қўладилар, дәрвешлик ва худо тасвириши гуноҳ деб ҳисоблайдилар.

Ўзига хос маъиший турмуш ва маданият хусусиятларини сақлаб қолган, асосан қабилавий тузум тартибларига риоя қилиб яшётган айрим элалар (санталлар, гошлар, муншлар, ведаллар, нибобурлар, шламацлар, ххаси, курумба, бхил, магара ва ҳоказолар)да ҳозиргача ибтидоий инициация маросимлари, уруқ-қабилаларда ақлоқлар ибодати, табиат кўчлари (шамол, момақалдирик, кўш, ой, ғалати ҳоллар ва булоқлар) га сиппини, тотемистик ва анимистик тасаввуфлар сақланиб қолмоқда.

Умуман олганда Жанубий Осиё халқларининг диний эътиқодлари турли тузган бўлиб, масалан, Ҳиндустонда аҳолининг 83 фоизи ҳиндуистлар, 11 фоизи мусулмонлар, 3 фоизга яқини христиналлар, 2 фоизи сикхаллар, фақат бир фоизи буддистлар ва жойинистлар.

Мустанлақачи ингллизлар ироласи билан бошқариниға қудай ҳолда парчалаиниб, Ҳиндистондан фақат диний жиҳатдан сунгий раияниға ажратиб чиқарилган Покистон аҳолисини 97 фоизини, Бангладешда эса 80 фоизини мусулмонлар, 18 фоизини ҳиндуистлар ташкил қилиди. Неналда ҳам ҳиндуистлар кўптикак — тахминан аҳолининг 89 фоизи. Шри Ланка аҳолисининг 66 фоизи буддистлар, 19 фоизи ҳиндуистлар, 8 фоизи христиналлар

ва 7 фоизи мусулмонлар, қолганлари ибтидоий аълаанний динларга иттиқ қўладилар.

Ҳозиргача сақлаиниб келаетган маълиий-қавлат динлардан нуланзм ҳам янги динлар замонага мослашиниб илоҳ қилина бошлаган. Масалан, XVIII асриниғ бошларига Шарқий Европа ва Россия нудиийлари орасида антифеодал чиқришлари натижасида халқ оммасининг порозалигини ифодаловчи диний кўриниш сифатида хасидизм пайло бўлган. Бу оқим (қадимий аҳудиича — "тақводор") дастлаб жамоаларини моликсий доиралариниғ ва уларни қувватлаган равшилариниғ ҳукмрончилиғига қарши қаратилган эди. Лекин хасидизм ўзиниғ илк моҳитини йўқотиб, нудаизминиғ маънабига айланади. Бу таълимот тарғибуларни асли ягона худони рад қилиб, пантеистик гошларни тарғиб қилади, улариниғ тасаввурида худо (шехна) инсонни ўраб турган барча манжулот. Маъжур таълимотта биноан ибодат пайтида худо билан беиосита мулоқот қилиш мумкин, одам равшилариниғ носитачилиғига муҳтож эмас, деган фикрни асослашга ҳаракат қилинади. Соғнал эътиқадларини, хасидизм юварлиға кўра, инсон индиидуал ҳолда ўзиниғ диний ахлоқий қамолоти орқали қутулиши мумкин. Талмуд ақидаларига биноан "олимлик" ва равшин хизматига эҳтиёй йўқ. Хасидизм ёмонлиқни яхшиликнинг энг паст босқини, деб ҳисоблайди ва бу қарашлар шоду хуррамлик доктринаси деб аталиниб гошларда намоён бўлади. Бу фикр маъжур диний эътиқодини қўшиқ ва рақсларига, эъқилиқини рад этишда ўз ифодасини топади.

Ҳозирги ақлда хасидизм АҚШ ва Исроилда тарқалган бўлиб, ушш мистикаси замонавийлаштирилган неохасидизм шаклига нуланст маънолар томонидан кенг тарғиб қилинмоқда. Асли бу маълоқ (қадислар хасидизмини рад этган равшилар ўрини босган ва улар хасидистик тасаввуфлариниғ диний мистикизм ва фанатизм руҳида аълишиниға сабабчи бўлганлар. Бундай замонавийланган хасидизм гошлари ақидани нулаизмга қайтиб, ҳозирги аҳудий илоҳиётчилари томонидан фаол тарғиб қилиниб, нудаизм ақидаларига жиддий таъсир қилмоқда.

Ҳозирги замон нудаизмининг энг муҳим йўналишларини бири Фарбий Европадаги аҳудилариниғ XVIII аср

бошларида пайло бўлган буржуа тузумига мослашган — ислох қилинган нудизмлар. Бу йўналиш мессия (халоскор) ҳақидаги ақиданинг ижодийларининг Фаластинга қайтиш ҳамда ижодий давлатининг тикланиши ҳақидаги тасаввурулар билан боғлиқлигидан иборат келиб, улар нудизмда уни универсал этик таълимот деб эълон қилдилар. Асри-мизнинг бошларида нудизмда яна бир оқим — консерватив йўналиш пайло бўлади. Унинг тарафдорлари диний ақиданинг ашъаналарга қайтадан "икобий" ёнарилиши ва янги давр миллатчилиги билан оқимида юзга келган реакцион назария — сионизм билан яқин иттифоқ тарафдори бўлиб чиқдилар. Бунга ҳамоҳанг 30-йилларда нудизм янги йўналиш — реконструкциясиозм номи билан юзга келди. Унинг тарафдорлари диний максадини мустақамлаш мақсадида иуданизм гўё миллий маъсулликни белгилаб берадиган "иудийликни цивилизацияси" деб эълон қилганлар. Илоҳий сионистик тамойилларини асос қилиб олиб, нудизм илоҳийликни раҳбарлари кўнчалик диндорларнинг иродасига эга ҳолда сионизмни қўллаб-қувватлаб чиққанлар ва ҳатто 1976 йилдан Жаҳон сионистлар ташкилоти билан бирлинишлар. Ҳозирги пайтда ижодий илоҳийчиларни Исроилда энг қураб турган позицияга эга бўлиб, сиёсатга ва ижтимоий ҳаётга зўр таъсир ўтказмоқдалар.

Жаҳон динлари муқаддас китобларининг ақидавийлиги ва иттиқулийлик билан биргача қудратлигига қарамай, буддизм, христианлик ва ислом қашталиқлик муносабатлар пайдо бўлишидан бонийаб муайян ўзгаришлар ва ислохотларни бошидан кечирган. Мазкур динлар, айниқса, Буюк географик қўниқчилар ва Уйғонини (Ренессанс) давридап кейин мураккаб таърихий тарваққийети босиб ўтган эди. Албатта, бунақай жараён ҳамда динларда бир хил бўлмаган. Чунки жаҳондаги мамлакатларнинг ривожини турли даражада ва ҳар хил мақеда бўлган. Айниқса, маънавий ва маънавий тарваққийети, маънавий ҳусусияти, нафосат ва ҳиссий туйғуларининг ҳисима-хиллиги ҳам диний тасаввуларининг характерига таъсир қилган.

Афсуски, сойиқ совет тузуми ва диниунослиқ фанининг динга бир ёқлама қаранин, «жазговар материализм»га асосланган марксча-ленинча таъкимотининг сохта ақид

вийлик ёндашуни туғайли инсон таваққурийнинг муҳим томони ҳисобланган диний этикдаги гўёки ёзув қушмай, зарарли сарқити деб қараш натижасида ҳақиқий илмий ҳулоаслар қилишга имкон бермаган эди. Бўрттириб қўрсатилган илмий этензм назариясининг тайри назарияларга қарама-қарши жазговар руҳдаги тиклан сифатида намоён бўлиши ижтимоий онг шакллари ёки дунёқарашларини инкор қилиб, асли тайриниқий сохта тасаввуларни юзга келтирди. Оқибатда бизлар диний ҳамда марксизм-ленинизм таъкимотига (синоий кураш нуқстан назаридан) қўриш бўлган борча голларни, айниқса, ашъанавий ва илмий пайдо бўлаётган диний қарашлар ва ҳарақатларни нотўғри ёки бир ёқлама баҳолаб келганмиз. Ушда вақтда илмий дунёқарашга эга бўлган назария ва голларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шиддатларини топишга интилиб, уларнинг маънавий-ҳиссий ва руҳий томонларига ҳам эътибор берилган. Ваҳоланки бутун жаҳонда рўй бераётган дунёқарашларнинг асли кучи на таъсирчанлиги ҳам шу ҳарақатларга боғлиқ эканлиги унутилган.

Ҳозирги диндорлар орасида эмоционал-руҳий моҳияти кучли бўлган илк динларга қайтиш ҳарақатининг кучайиши сабабларини ҳам мазкур жараённи ўрганиш орқали билиш мумкин. Замонамизнинг ҳар хил мистик ва хурофий мазҳаб-чиликка берилиши, диндорлар орасида янги диний қарашлар, биз хурофий деб ҳисоблаган ибтидоий тасаввуларга қайтиш, уларни замонага мослаштириб тиклаш каби ҳолатлар мураккаб ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шиддатларнинг, айниқса шиддатли давримиз пратийетган маънавий қашмоқчиликнинг табиий маъсули эканлигини аниқлаш жуда муҳим вазифаидир. Ҳозирги даврида илмий диний тасаввулар билан бирга эски архаик дин шаклларида қайтиш ёки тиклаш муайян ижтимоий гуруҳлар учун жаҳон динларидидаги ақидавийликдан афшар деб қабул қилиниши тасолифий эмас. Масалан, Ғарбий Европа ва Америка жамиятларида сеҳргарлик (магия) ва шаманизм каби ибтидоий дин шаклларининг кенг тарқалиши, Германия ва Швейцарияда қадимги герман худолари ибодатларининг қайта тикланиши муайян ижтимоий-психологик ва маънавий ҳиссийлар билан боғлиқ эканлигини тушуниш ҳийин эмас. Мазкур жараённи шиддий

тадриқ қўстан Фарб диншуноси М.Вебер "Дин социологисси" номли асарига янги диний тасаввуларнинг пайдо бўлиши ва эски диний қаравларнинг қайта тикланиши тасодифий эмас, балки муайян замонага хос тенденциядир, деган хулосага келади.

Эки Японияда пайдо бўлган "янги динлар" иккинчи жаҳон урушидан кейинги қўлбал қишлоқлардан шаҳарларга кўчиб келган (мигрантлар жараяни билан боғлиқ) майда буржуа элементларининг қашшоқланиши ва ҳўрланиши оқибатида уларнинг "эски динлар"дан юз ўтириб нажот ахтариши натижасида юзага келган. Шаҳар фожиялари, япон тадриқотчиларининг тадрифича, янги ҳаётдан яхшиликлар умид қилган диний ҳаракатлари юзга келтирган. Бу «динлар»да яхши, фировон турмушга интилтиш ва унга эрталардагидек умид бошлаш ғоялари илгари сурилган. Асли бундай жараян илк капитализм пайло бўлгандаги буржуа реформаторлик ҳаракатини эслатади.

"Бюргер реформаторлиги" деб номланган Европадаги мажкур исолатчилик ҳаракати ўзининг янвий оптимизми ва афсонавий бой имкониятларин яратиб "порлоқ келажак" тўғрисидаги таълимотга таялиши билан ажратиб туради. Янги дин асосларидан Эйфе-но-ия яратган таълимотга биноан; "Одам худо фарзанди экан, демак, унинг учун амалга ошмайлиган нарсалар йўқ ва у оламни ўз ўй-фикрига монанд ҳолда, ўзининг қалб истаги билан эркин яратиниши қозир". Худди шу маънода Япониядаги "янги динлар" таълимоти илсон эркинлиги ва бўшдекорлигини, янги замон талабига жавоб бера оладиган товларни тарғиб қилибгина қолмай, балки ўзинга хос "пайтамбар" ва "актив"ларни яратиб, шийалаштирилган оламга ҳам тарқалган. Тақдирдорлик ва таркилуночиликни рад этиб, дунёвий фаолиятни тарғиб қилувчи янги замонга мос диний таълимотлар нафақат Осиё мамлакатларида, балки Европа ва Америкада ҳам кенг тарқалмоқда.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, асли неохиндизм ва япон "янги динлари"нинг пайло бўлиши асримиз бошларида Россияда кенг тарқалган "худоизловчилар" оқимини эслатади. Бундай ҳолат маҳаллий шийаларнинг ошадик ва миллий уйғонини ҳаракати билан боғлиқ бўлиб, қадимий даярлардан келатган инсонпарварлик ғояларини

рўбига чиқарини мақсадига юзага келган таълимотлар деса бўлади. Буларнинг ўзини хослиги шундаки, агар япон диний исолатчилиги шартли равишда бой фольклор руҳида ривож топган бўлса, ҳиндизмдаги янги оқим Ауробиндзи Гхони, Махатма Ганди каби машҳур тарихий шахсларнинг инсонпарварлик ғоялари замирида пайдо бўлган диний исолатлардан маъсууллар. Ҳиндустик оқим романтизми исгишда юзага келган мумтоз мавзу кучли ғояга эга, Ватанга салоқатли қаҳрамонлар, рус декабристлари сингари ўзини омма учун қурбон қилинган тайёр эркин шахсларни тарғиб қилади. Япон "янги динлари" каби неохиндизм ўзининг "актив"лари ва диний-идеал шахсларига эга бўлиб, улар алоҳидий фольклор қаҳрамонларини эслатади. "Янги динлар" тасаввурида шахс ва жамият орасида ҳеч қандай зиддият йўқ, романтик ҳиндустиклар бу зиддиятни очик сезган ҳолда, уни фишкорона хизмат орқили ва оммани раҳбарлар даражасига қўтариш йўли билан ҳал қилиш мумкин, деган фикрини илгари сурядилар.

Жаҳон динлари ҳам ўзининг янги дарағи ривожига замонага мослашган ҳолда турли хилдаги йўналишлар ва мақсадларни яратган ва яратмоқда. Масалан, буддизм ўзини хос янги диний тузум (мажҳаб)лар шаклида боғиқа мамлакатларга тарқалмоқда. Маълумки, буддизмнинг энг қадимий шакли ҳиндизмдир. Хиндизм ("янгик аравалар" ёки "нажот топилишига тор йўли")нинг асл моҳияти — яхши моинахлик жамоаси (сангига) кириб, яхши-ёилзликда таркилуночилик ва тақдирдорлик йўли билан қундалик ҳаёт таълимотларидан халос бўлишга иштилоқдан иборат эди. Вақт ўтиши билан, яхши феълал муносабатларининг ривожига тўғайли мажкур таълимот ўзининг янги даяр талабига жавоб беролмаслигини кўрсатди. Янги йўналиш тантризм ёки мажҳабга турли йўналиш ва мажҳабларнинг умумий позин бўлиб, асосан эртас ёки айнинг жинсий қудратига сийлишш ибодатини тарғиб қилади. Тантризм таълимотича, "инсон микрокосмос" деб тасаввур қилинади, унинг тинис космосга ўқинаш ва ундаги модаллар тиниша ҳам мавжуд. Бу таълимотга биноан киши йонга амалиёти орқали утулганиш ҳолатини тақдирли тақдордан йўли билан табиатинос ҳимматини яратини ёки қучайтириши мумкин.

Хиндистондан ташқарига кенг тарқалган буддизмнинг икки асосий оқимидан бири ҳисобланган махаяна ("катта арава" ёки "наҳот топишнинг кенг йўли") руҳий қамолат аҳдига риоя этувчи, ҳулоға илтижо қилувчи, роҳибларга илғомлар бериб ёрдам қилувчи ҳар қандай диндор кишини илоҳиётдан наҳот топиши мумкин, деган қоидага асосланади. Ҳар бир инсон "олий муздақ" (нирвана) бирламчи ҳақиқат, қонун-қоида, бурч ва ҳиммат мажмуи ҳисрмалар олгани билан бир деб ҳисоблаб, унга эришиш орқали наҳот тонади. Бундай ҳаммабоп наҳот йўли буддизмнинг жаҳон динига айланишига сабаб бўлган.

Махаяна йўналишининг бир тури сифатида ламаизм (маҳаллий динлар ва тантризм чатинмасидан букудга келган) таълимоти тибет, бурят, ҳалмак, муғул ва тува халқлари орасида ҳозиргача кенг тарқалган. Бу таълимот буддизмнинг барча ақилларига таълиб, инсон фақат ламалар орқали наҳот топади (гуноҳларидан қочқанади), уларсиз оддий банзалар жаннатга туша олмайд, нирванага етинини у ёқда турсин, бу дунёга қайта келиш ҳақида ўйлаб ҳам бўлмайди. Ламанизмнинг эфтига ҳослинг шунақан, олий руҳонийлар намонидаси — ҳубилган (тирик ҳудудлар) ибодати ва шу асосда худозарнинг ердаги вақили ҳисобланган ламаларга ва дунёвий доқиминга сўзсиз бўйсунуш энг муҳим фазилят ҳисобланади. Моиахлик, дийабилан ибодатлар ва театрлашган турли маросим (мистерия)лар ўтказиш ҳам ламанизмга ҳосдир. Худозарларан раҳм-шафқат тилаб, уларнинг қарғ-қазибини ва ёвуз руҳларининг зиён-заҳматларини қайтаришга қаратилган кўпгина расм-удумлар шаманлик фаолитида ўз ифодасини топган ва ҳозиргача сақланиб келади.

Буддистлар ҳозирги Бирма, Такистан, Лаос, Вьетнамда аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил қилади ва улар миллий-озодлик курашида фаол қатнашадилар. XX асрнинг 50-йилларида бошлаб, ҳар хил необуддизм оқимлари кенг тарқала бошладилар ва улар сиёсий тусга кириб диний-ислоҳотчилик ҳаракатининг кучайишига сабаб бўлмоқда. Айниқса, ривожланган мамлакатларда ёшлар орасида дээн-буддизм (асли V-VI асрларда Хитойда пайдо бўлган мазҳаб) таълимоти издошлари тобора кўнайиб бормоқда. Бу мазҳабга асос солган афсонавий ҳинд мо-

нахи Бодхидхарманинг таълимотида кўра, инсон ички дунёсига мувожаат қилиш, Будданинг умумий, чинг донолиги билан яқиндан алоқала бўлиш орқали ҳақиқатга ва баркамолликка эришиш мумкин. Мазкур мазҳаб қаттиқ тартибот ҳамда руҳий (психик) ва махсус машқларга амал қилишни талаб қилади. Дээн катталар обрўсини, ҳаётки Буддани инкор қилувчи ингилистик руҳдаги гоялари билан ёшларини ўзига жалб қилади. Дээнни мафкурочилар ирқ, миллати, диний этникдан қатъи назар "ҳаммага мос қонли амалий ҳақиқат", деб номлайдилар. Бу таълимот 50-60 йилларга Фарбий Европада, айниқса, АҚШ ва Канадада кенг тарқала бошлаган. Ҳозир дээн-буддистлар сони дунёда ўн миллиондан ортиқ, уларнинг кўпчилиги (тўққиз миллионга яқини) Японияда истиқомат қилади.

Замонавийлашган янги мазҳаблар (шу жумладан дээн-буддизм ҳам) диний назарияларга унчалик эътибор бермайди, улар амалий медитация, яъни фикрлан орқали диққатни бир жойга тўлашга ёрдам берувчи психик (руҳий) машқларга катта эътибор беради. Медитациянинг энг машҳур тизими йога ҳисобланиб, "ақлий нешланиш" махсус услуби — психотерапия ва психоанализ кўриниши сифатида намоён бўлади. Бу услуб христиан ва католицизм динларининг энг оммабоп оқимларида ҳам ўз ифодасини тонади. Бу ислом сўфийлигидаги руҳий қамолотга эришиш йўлидаги таълимот ва ҳаракатларнинг ўзига хос кўринишларидандир.

Рим империясининг Шарқ қисмида миллидининг I асрида пайдо бўлган христианлик бир неча тарқоқ, майда мазҳаблардан IV асрга келиб қудратли мафкуравий оқим сифатида бутун жаҳонга тарқала бошлади. Оқибатда, у энг кенг тарқалган ва ўз издошларининг маънавий-ижтимоий ва сиёсий ҳаётига улкан таъсир кўрсатган жаҳон динига айланди. Янги диннинг мафкураси Янги Аҳд ақидаларида ўз ифодасини топган ва 325 йилни Никей шўҳрида тўпланган христиан черковининг I Жаҳон собори (кентани)да қонулаштирилган эди. 1054 йили христиан дини икки йirik йўналишга — православ ва католицизм черковларига бўлиниб, кейинчалик Фарб Уйғуниш даврига келиб, бир неча муштқил мазҳабларга ажралиб кетган. Исканда черковда ҳам ислоҳотчилик ҳара-

кати зўр бўлган. Айниқса, VI асрда пайдо бўлган қудратли антифониал ва антикатоллик ҳаракатлари бутун Европада мамлакатларига тарқалиб, католицизм черковининг парчаланиб кетишига сабаб бўлган эди. Дастлаб Германияда исоҳотчилик ҳаракати туфайли протестантизм, кейин лютеран (ёки евангелия) черкови юзата келади. Швейцарияда кальвинизм, Англияда англикан черковлари, Европанинг турли қисмида методистлар, менонитлар ва баптистлар махсус маҳабб сифатида, реформаторлик ҳаракатининг махсуси сифатида келган эди.

XIX асрнинг 30-йиллари АКШ ва баптистлар, аденитистлар, 70-йиллари бошида протестантлардаги «негово шоҳидлари», ўтган аср бошларида пятидесятниклар, кейин «мармоцлар» ёки «охират аминлари», «наҳот», «христиан фани» маҳабблари ажралиб чиқди. Протестантлар бирлашиништа интилиб, 1948 йили «Жаҳон черковлари кенгаши»ни тузишда фиол иштирок қилганлар. Протестант фалсафасига асосланган реформанинг ҳаракати диний эътиқод — инсоннинг худо билан шахсий алоқаси, дегад таълимотини олға суради. Ҳозирги замон протестант илоҳиёти вақитлари хуло фалсафий билишнинг объекти бўли олмайди, у эътиқод объектига айланиши учун ҳис-туйғулар ёки ақл-парок хизматига муҳтож эмас, деб айтиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон протестантияги (П.Тиллик фикрига) христианликнинг замонавий онг шакллари билан, шу жумладан фалсафа билан йўқолган сийнтезис (бирланишинини) қайта тиклаш зарур деб ҳисобланади.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, агар протестантизм пайдо бўлгандан буён бир неча ҳалдаги черков йўналишлари, маҳаббларга бўлиниб келган ва бу жараён ҳозиргича давом этиб келган бўлса, аксинча, католицизм анча заъидий марказланган дин сифатида намоён бўлиб келмоқда. Фақат 1870 йили католиклардан кичкина бир гуруҳ — Швейцария ва Жигубий Германияда ёки католиклар ажралиб чиқди. Улар Рим папасининг «беғуноқлиги» тўғрисидаги шиг ақдага қарини бўлиб, черков ишторокига ва диний ибодатга бир оз демократик тартибларни киритганлар.

Православ черкови ҳам ўз тараққийида бир неча даврни боникдан кечириб, ақдавий ва таъкилий жиҳатдан

бизни ўзгартишларини киритган. Маъабитлик ҳаракати ҳам православ черковини чеклаб ўтмачи. Православлар ҳозир 15 та мустақил (автокефал) черковдан иборат: Константинополь (Туркия), Искандария (Миср), Антиякия (Сурия, Лиан), Иерусалим (Қуддус), Кипр, Рус, Грузия, Серб (Югославия), Булгор, Эллава (Юнонiston), Румин, Албан, Полак, Чехословакия ва Америка черковлари. Бундан ташқари, ана учта автоном православ черковлари мавжуд — Синай, Фин ва Япон черковлари. Уларнинг барчаси умумий ибодат ва таълимотга эга бўлса-да, алоҳидий жиҳатдан мустақил ҳисобланади.

Православ черковлари ягона бонқарув марказларига эга эмас, уларда махсус апакуман (собор) қонуни чиқарувчи олий таъкилот мавжуд. Православ диний таълимотида черковнинг таъкилти мисалида ҳам ўзига хос хусуниятлар сақланган ва улар ўзаро мустақил фиолит кўрсатадилар. Константинополь (Истамбул) черкови Патриарх бонқа черковларга Бош (Вселенский) ҳисоблансада, у маҳаллий (поместный) черковларнинг ишига ираланмайди. Маъкур черковлар VIII асрдан бери умумий собор (апкуман)лар ўтказганлар, аммо уларнинг бариси учун Никон (325й.) ва Константинополь (381 й.) жаҳон соборларида қабул қилинган эътиқод муайян дастур тиксеоди таърифлаб берилган. Православ таълимотининг асосини Библияга ираланган муқаддас ёзув ва муқаддас ривоятлар таъкил этиди. Рус православ черкови Москва патриархияси сайлангандан сўнг (1589 йили) мустақил (автокефал) черков деб эълон қилинди.

Православие таълимоти оламнинг яратувчиси ва бонқарувчиси муқаддас учлик (троица)дан иборат ягона худо эканлигини, охират (нариги дунё), дастлабки гуноҳ туфайли ажр ва азоб-уқубатлардан наҳот топишига ишонк берувчи Исо Масиҳнинг халоскорлик миссиясига ишонини қоби эътиқодларини тап олади. Черковнинг худо ва пайгамбар ўртасидаги жоситачилик ростига алоҳида эътибор бериб, христиандарини етти сирига маросим (таъкиство)га ишот қилишни бондасидан талаб этилади. Православие диний байрамларга алоҳида эътибор беради.

Автокефал черковларининг ичида энг йиринги Рус православ черковидир. Бу черков 988 йили Киев Руси хрис-

тиаликка ўтказилгандан сўнг пайдо бўлиб, 500 йилча Константинопол патриархига қарам бўлиб келган. 1589 йили Россияда патриарх бончилигидаги черков бонқарув тузуми (патриархлик) тасвир этилган ва у XVIII аср бонқарилгача ишлаб келган. 1721 йилда Буюк Петр ҳукми билан мазкур черковни раҳбарлик қилиш Обер-прокурор бончилигида ташкил этилган Синодга юкланган.

Рус православ черковни феодал тузумнинг асосий мафкурчиси ва энг йирик мулкдори ҳисобланиб, ҳукмрон табақалар ва чор самалержазисига бутун тарихи мобайнида таянч бўлиб хизмат қилиб келган. Уз наъбатидда чор ҳокимияти ҳам черков ташкилотининг қўлаб-қувватлаб, унинг ривожига катта эътибор берган. Черков уз маъқелини мамлакатда ва халқаро миёнда мустақамлатли маъсанда XVIII асрда патриарх Никон даврида бир қатор ислохотлар ўтказган ва бу ташбирлар Синод ва подшо ислохотлар ўтказган ва бу ташбирлар Синод ва подшо томонидан мазкурланган. Масалан, алрим диний китобларга ўзгартишлар киритилган, баян ақиданин қондалар янгиланган, чунончи икки бармоқ ўрнига уч бармоқ билан чўқиниш, ибодат пайтида руҳонийнинг ўзини тутини ва ҳаракати белгиланган, "алалилуй" сўзини уч марта тахориллаш, ибодат вақтида наъзлонлик мазкурини деб ҳисобланган ва ҳокзо. Амою руҳонийларнинг, боярлар, санжогарлар ва лехонларнинг бир қисми янгиларга қарши чиққан ва бу ҳаракат лашат ва черков сибсатидан норозилик билан қўналиб жиддий тус олган. Оқибатда кенг халқ оммаси оросида мазкур лашат кучайиб, диний бйроқ остила антифеодал ҳаракатга айланган.

Аслида черков ислохоти масаласидаги келишмовчиликлар рус православ черковининг XVII асрнинг иккинчи ярмида бўлининин натижасида пайдо бўлган ва уни қабул қилинишан бош торган гуруҳларнинг бирикиб, янги диний оқимларнинг юзага келинига сабаб бўлган. Бундай гуруҳлар макжму старообрядчилик маъҳабини пайдо қилган. Бу оқим черков ислохоти масаласидаги келишмовчиликка уч асосий куч фзаро тўқнашувинда намоён бўлади: 1) черковни давлатга бўйсундиришга интилган дворянлар монархизми; 2) феодал тарқоқлики ва ўқарининг табақалии ингиёларини сақлаб қолнига уринган боярлар; 3) феодал руҳонийлар ҳамма Никон раҳбарли-

гида черковни марказлаштирини, дунёвий ҳокимиятни диний ҳокимиятга бўйсундириш мақсадларини қўлаган руҳонийлардан иборат. Кейинчалик, старообрядчилик гуруҳларининг кўпчилиги тарқалиб, бошқа диний маъҳаб ва оқимларга қўшилиб кетган. Шулардан энг асосийлари поничник (поповщина), поничлик мухалифлари (беспоповщина ва белгопоповщина) қабилар бутун Россияга тарқалган. Деярли уч аср давомида Рус православ черкови старообрядчиликке анафема деб эъмон қилиб, янни даъватлаб черковдан четлаштирган. Натижада улар қатъин қилиниб, мамлакатнинг чеккасига сургун этилган.

Рус православ черковига Москва ва Бутун Рус патриархи раҳбарлик қилади. У бутун ақиданин ва ибодат масалаларини бошқарини ва суд ишларини адо этишга қолар. Унинг қонила дошми ва муваққат аъзолардан иборат Синод (максус анжуман) хизмат қилади. Черковнинг қуйи диний-маъмурий ташкилоти приход ҳисобланади, у руҳонийлар ва диндорлар жамоасига яна бўлиб, приходни баншалар ушумий йиғилишида қазмларин сайланалиган черков келгаш бонқаради.

Православ черковни қанча қаттиққўллик билан диндорлар жамоасини бошқармасин, унга ва ҳукмрон тузумга қарши чиқишлар тўхтамаган. Айниқса, XVIII асрда бошдаб Россияда янги тиңдаги маъҳаблар пайдо бўла бошлайди. Улар аслида рамзий маънода поменичлик самалержазисе ва черковнинг эълмига нисбатан лехқон ва бонқаларнинг қарши чиқишининг ифоласи эди. Унга даврда пайдо бўлган "божи людн" (хуло одамлари) ёки христианлар маъҳаб расмий ақидаларга, черков ибодати ва ҳокзога қарши чиққан. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан мазкур маъҳабдан ажралиб чиққан ахталар (сконши) ўтакетган фанатик (маъҳабга кирганлар ўқарини бичиши шарт бўлган) ляндорлардан иборат бўлиб, хурофот тарафдорлари бўлган.

Бундай мистик маъҳаблардан ташқари рационалистик руҳдаги гуруҳлар ҳам пайдо бўлиб, улар христиан таълимотига "оқимона" ёндишини талаб қилганлар. Булар духоборлар, молоканлар, иеговистлар ёки ильинлар ва ҳокзо. Мазкур маъҳабларнинг таълимотида бир томондан лехқонларнинг стиховли равишда патриархал жамоачилик

тартибларига қайтиш бўлса, иккинчидан, эркин кайта-листик муносабатларини рыноклаштириш хусусиятлари ўз ифодасини топган. XIX аср ўрталаридан бошлаб Россияга гарбдан протестант маъбабларидан — штурдистлар, мейнониистлар, кейинроқ баптистлар кела бошлайди ва улар рус маъбаблари билан ахшилашиб, баъзан уларни сиқиб чиқарган.

XIX асрда Европа ва Америкада инжиллар ҳаракатла-рининг кучайиши ва улар орасида социалистик тоқлар-нинг тарқалиши диний таълимотларга ҳам таъсир кўрсат-ди. 40-йиллардан бошлаб Франция, Англия ва Германи-яда "христиан социализми" оқими, 80-йиллардан бошлаб христиан касба иттифоқлари (Бельгия, Франция ва хро-а-е) ташкил топади. Бундай иттифоқлар, айниқса, Бель-гия, Италия, Германия каби мамлакатларга кучли бўлган, чунки бу ерда католик сиёсий партиялар мавжуд эди. Маз-кур партияларнинг айримлари давлат бошига чиққан ҳукмрон партия ҳисобланиб, кенг ҳалқ оммасига, жумла-дан диндорларга таъсири катта бўлган.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, христиан черковла-ри XIX-XX асрларда фан-тезниканинг туркирб ўсиши туфайли илм-фанга бўлган муносабат ҳам ўзгарган. Ғарб рудонийлари орасида фанга қарши ақидадийбичлар (ай-ниқса АҚШда) манжул бўлса-да, христиан ақидаларини замонда фани билан ахшиштиришга интиляётганлар сафи анча кўпайди. Улар Инжист ва Таврот ақидаларини анги-ча тадқин қилиш йўли билан мослаштиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Маълумки, исломда инкил асосий йўналиш — суниий-лик ва шиалик мавжуд. Статистик маълумотларга бино-ан, жаҳондаги барча мусулмонларнинг қирийб 90 фоизи суниийлар. VIII асрда пайдо бўлган исломдаги мистик-фалсафий, тақвозорлик таълимоти — сўфизм ёки тасав-вуфлик ҳам йирик диний оқим сифатида мавжа келган эди. Дастлаб сўфизм тарафдорлари шахсий истакдан тўла во-з кечини тоғасини тарғиб қилганлар. Тасаввуфда неоплатонизм таълимоти, зардуштийлик, иудизм, христи-анлик ва ҳатто номонийликнинг жиддий таъсири сези-лади. Унга хос синкретизм таълимоти сифатида кенг тарқалган тасаввуфлик ижтимоий тараққиёт хусусиятла-

ри билан боғлиқ ҳолда хилма-хил шакл ва оқимларга эга. Сўфийликнинг асосий объекти — инсон ҳамда унинг ҳу-дого муносабати.

Рудий камолотга эришини учун сўфий тўртта босқич-дан ўтиши керак: биринчиси шарият, унга биноан тасав-вуф ақли унинг барча талабларига бўйсунини зарур; ик-кинчи босқичга тариқатга кўтарилини мумкин, бунда му-ридлар ўз пирларига итоат қилиши ва шахсий истакларидан во-з кетини шарт; учинчи босқичда тасаввуф маърифатга кўтарилди, бунда у Коннотининг бирлиги ҳудода мужас-с бўлинипти, ахшилик ва ёмонликнинг нисбийлигини ақд билан эмас, қайб билан англашлари керак, деб ҳисоб-ланани; тўртинчи босқичда сўфий ҳақиқатга эринали, яъни таққолол "шахс сифатида тутай" ҳудода етинини, унга сиғиб кетини ва натижада абзидилликка эришини мум-кин, деб қайд этилади. Бунга тасаввуфчилар махсус рудий ва жисмоний ҳаракатлар, сиғиниш ва ибодатлар орқали етишишга интиладилар.

IX-XI асрларда сўфийлик ақидавий исломга элд бўлганлиги туфайли ҳукмрон табақалар томонидан қат-тиқ таъқиқ қилинган. Аммо сўфийлик таълимотининг мистик элементлари айрим илоҳиётчилар томонидан ор-тодоксал ислом таълимига киритилган. Бу соҳада йирик мутафаккир илоҳиётчилар Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яс-савий, Баҳроуддин Нақибани ва Ал-Ғаззалининг хизмат-лари катта. Масалан, Ғаззали дунё қонуниқларини ақд орқали билинини инкор этмаса-да, худони ақд орқали англаш мумкин эмас, уни махсус рудий, жисмоний ҳар-катлар, сиғиниш ва ибодатлар орқали англаш мумкин, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, жон ҳудо сиғари кон-нотдан ташқариди, олам ҳудо томонидан аретилган. Ғаз-зали таълимоти сўфийликни ортодоксал ислом билан бирлаштиришга интиляб, бу билан у амалда исломнинг ислоҳчиси бўлиб танилган эди.

Ўзбекистонда тасаввуфлик IX асрнинг иккинчи яр-мидан кенг тарқиди бошланган ва унинг унга хос образ-лари ва атамалари Ширк мутафаккирлари, олим ва шо-ирларининг ижодида ўз ифодасини топган. Улар ўқилари-нинг инкор фикрларини тасаввуфлик қобитида тарғиб қилганлар. Масалан, Низомий, Навоий, Ҳофиз, Жомий,

Отақий, Мунис каби буюк шоирларнинг ижоди ҳам маълум даражада сўфийлик таълимоти билан боғлиқ бўлган. Сўфийлик тариқати ўрта Осиёда асримиз 20-аиларига келиб асосан барҳам тошган. Ҳозирги даврда хориский мамлакатларнинг айримларида тасаввуф тоғийи оқим сифатида қисман сақланиб, мафкуравий жиҳатдан муайин роль ўйнаб келмоқда.

Асли маънавийлик ҳаракати дастлаб исломдан бошланган бўлса-да, унинг энг авжа кўтарилган ва оммавий халқ чиқишларига сабаб бўлган ўрта асрларда Европада кенг тарқалган. Юқорида қайа қилинган еретиклик шаклдаги омма ҳаракати ҳукмрон тузум, дин ва черковга қарши қаратилган кучли оқим сифатида юзага келган эди. Шарқда бошланган дастлабки Уйғонини (Ренессанс) даври буюк мутафаккирларни, шоир ва адибларнинг нодонлик ва ҳурофотга қарши чиқишлари ҳамда Фарб Ренессанс билан узвий боғлиқ ҳолда ўнча вақтдаги диний қарашларнинг ҳукмронлиги туфайли барча халқ ҳаракатлари дин байроғи остида намоён бўлган. Қайси бир буюк шахснинг ижодий ёки амалий фаолиятини олманг, дунёвий муаммолар, энгу ниятлар, ҳатто юксак гоилар муайин дин таълимоти ва гоилари таъсирида юзага келганининг гуноҳи бўласиз.

Аммо айрим исёнкор мутафаккирлар ўзларининг қалби ниларзага келтирадиган ғй-фикраларини яшира олмай, инсон эрки, биҳт-содати ва фаворон ҳаёти учун курашиб, ҳурофот ва нодонликка қарши дадил чиқиш қилганлар. Улар ўзларининг жўшқин ва ўткир шеърини сатрларида инсонни ҳар томонлама улуғлаб, кишини ҳаёт вақтида дунё лаззатларидан бахриямд бўлишга қораладилар, ўнда аjoyиб инсоний фазилатларни мужассамлаштиришни тарғиб қиладилар. Масалан, Шарқ классик адабиётининг забердаст намонидаси, машҳур Абдулҳосим Фирдавсий офтоб каби нузли, жўшқин асарлари билан ҳурофот булутларини тарқатишга ўз ҳиссасини қўшган. У ўзининг аjoyиб асари "Шоҳнома"да кишидаги янганпарварлик, салоқат, жасурлик, инсонпарварлик каби юксак фазилатларни, шунингдек тинчлик ва осойишталикни зўр маҳорат билан қуйлаган.

Ўнча даврларда яшоб, форс-тожик тилида ижод этган Шарқ муштор адабиётининг аjoyиб нақилларидан Абу Шукр Балхӣи чуқур мажоз ва истиораларга бой аjoyиб қасидалар яратган. Абдулҳасан Феруҳӣи инсон фазилатларини юксак маҳорат ва дил билан улуғлаган, "форс-тожик адабиётининг асосчиси" деб таъинланган Абу Абдулло Рудакӣи каби илгор шоир ва олимлар ўз асарларида гуманистик гоиларни тарғиб қилганлар, нодонлик ва ҳурофотни қаттиқ маскаралаганлар.

XI-XII асрларда инсонпарварлик гоилари ва даҳрийлиги учун қўллаб аjoyиб олим ва шоирлар ҳурофотчи, илоҳиётчи уламолар ва уларнинг ҳомийлари, подшоҳонимлар томонидан қуғил қилинган, айримлари зиндонга солинган, бозилари қўлга этилган. Даҳрий сатрлари, тафаккур эркинлиги, ўткир сатираси учун ҳамдонлик шоир Маъсуд Саъд Салмон лиғирма йил зиндонда ётган, лекин зўр иродаси туфайли ўз гоиларидан кечмаган, ўз эркини қўлда бермаган. Ўз замонасининг атоқли шоирларидан Собир Термизӣи Хоразмда жосусиятга айбланиб, шоҳ Оғсиз булруғи билан Амуларёга қўқтирилган. Шарқ классик адабиёт тарихида "ҳақиқат изловчи" деб аталган оташин шоир Носир Хисравнинг (1003-1088) нодонлик ва ҳурофотга қарши ниротда ўткир исёнкор мисралари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Амалдорлардан шоз кечиб, қўп Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган, мағрур, ҳеч кимга бўйин эмай бутун умрини оддий халқнинг аҳволини яқинлаш учун курашга бағишлаган бу буюк инсоннинг худо билан мунозаралар тарихида ёзилган даҳрий сатрлари дин арбобларнинг назарини қўзғатмай иложи йўқ эди:

Дилларга сен экинги фитна уруғин
Ҳамма ҳалойикни яратган замон...
То абад тортаманг бизлар машаққат,
Азобин азалдан сен этган рўл.
Тоат учун бизни яратган бўлсанг,
Шайтонни яратмоқ нимдир ўзи?
Нафас чиқаришга сендан кўрқаман,
Дилимда гап қўп-у, йўқдир журъатим.
Зохилда зарарта эътиқодим йўқ.

Қиёматдан қўриб, буичалик ташвиш
Нима учун тортар бечора бу дуня?
Ибносинг мазини иблис жамидан
Ичюкда устайди иблис муттасия...

Носир Хисрай антик даврининг буюк мутафаккири Ксенофан сингари ҳулонинг "ниҳоятда адолатсизлигини" қоралаб, халқларнинг ҳар қил ирқда крассилиштини, ик-тимоний тенгсизлигини ўткир сатирик мисраларда ифода-лайди.

Эй ҳулоё, ҳудудинг туғилди янор.
Ҳамма инсонлар тиноти тузук тузудини.
Нега энди румликларнинг юзи чиройли.
Хабоблар чекраси нечук ҳузу тузудини?

Хурларнинг юлдан, дўхларнинг дилдай
Турк юзи оқу диний чекраси қоралар.
Меҳробнинг элдан ва бутуна қонини
Недан бахтиёру, нечун бахти қоралар?

Сен була туриб ҳаммага дин — инга,
Нима учун туғилдиша буича айирма?
Бойларнинг мол-мулки даре дарёю
Камбағал на учун кема-кема?

Булар очилган-очиқ динга, ҳуруфий тасаввусларга қарин қаратилган даҳрийлик руҳияли ноқар эди. Ҳуру-фотини фон қилган "адолат оламнингинг тожи", инсонлар-вар Носир Хисрай ислом уламуларини шугъалик қўриқ-ганки, улар шонининг халқ олиндаги нуфуздан фойда-ланиш мақсадида унинг вафотидан кейин "инийе" деб яълон қилишган ва ажойиб сатирик асарларини йўқо-тишга интиланлар.

Уша даврда янаган қомусий олим, буюк мутафаккир, ажойиб шоир Умар Хайём (1040-1123) ўз замондошлари томонидан материалист ва атеист деб эътироф этилган эди. Европа талқиндошлари Ренан, Мюллер ва бошқа-лар уни эркин фикрли, диний эътиқоддан бузулган, ҳудо-сиз ва мистицизмдн маъражловчи, шантистик тоғли инкс деб таърифлаганлар. Ўлири табиатишунос, математик ва астроном Хайём 1079 йида Григориян тақвимиан ҳам

аниқроқ инги тақвим кашф этиб, ўз номини абадийлаш-тирган эди. Унинг ажойиб илмий асарлари ва ўткир ру-бийлари ислом ақлдорини рид этиб, илор фалсафий таълимотларининг ривожланишига катта таъсир ўтканган. Хайём фалсафа масалаларига онд бенита асар яратган. Уларда оламнинг моддийлиги, ундаги ўзгаришларнинг абадийлиги ва қатъий қонуниятга эга эканлиги таъкид-ланади. Унинг таърифича, борлик — бониланиши ва охи-ри йўқ абадий оқим, ундаги нарсалар тўхтовсиз янгилан-иб, ўзгариб туради, материянинг бир шаклан иккинчи шаклга ўтиши, бир сифатдан иккинчи сифат ҳосил бўли-ши борлиқнинг табиий ҳолатидир. Хайём табиатни би-лишда инсоннинг ақлий қобилиятларини улуғлаган, ин-сон табиатнинг энг егук маҳсули эканлигини, табиатни билишда ақл ва илмга асосланиш зарурагини исботлаб берган.

Тоғай бутунаю, масжиддан дейсан,
Тоғай жашинму беҳиштадн дейсан?
Тақдир лавҳасини кўр, қалам устоди —
Бўлар ишнинг барини ўпанга чексан, —

деб инсонни подонстик ва ҳуруфотдан озол бўлишга чи-қирди шоир. У ўзининг отанин рубойларида охира-т тўғрисидаги уйлirma, афсоналарини, дузах ва жаннат тўғрисидаги ҳуруфий тасаввусларини фон қилиб, ҳунчақ-чақ, жушқин турмуш кечиринишга, ҳаёт лаззатларидан баҳра олишга чорлайди.

Муҳтожлик қўйида қўнғилни оғаз,
Юратса ақлуи манақули оғаз.
Бир дилча турмас юз лойхона Қамба,
Қамбада нима бор, бир дилин оғаз.

Гул узр қўкямининг шабнами яхши,
Чаманди юз очил қамданн яхши.
Ямшамас кечаси қушдан сўз очмас,
Қўниб қол, бу қўннинг ҳар дами яхши.

Хайём ҳудони адолатсизликда, жоҳиликда ва меҳ-сизликда айблайди, диний ақлдорлардан норозилигини

билдиради. Унинг ҳар бир рубойида ҳурфикрлик элементлари, инсонпарварлик, ҳалол меҳнат ва адолат гоялари янграйди. Жўнқини на шовиёна лоззатли реал ҳаётни дунё насия аълоларига қарам-қарини кўнган шоир инсон қадрини яна ҳам юқори кўтаради. Хайём иқтимоий тенгсизликни "ираттан" ҳулони қаттиқ танқид қилади:

Э чарх, нокасларни қилдинг форовон —
Ҳаммоми уй бердинг, ер, суви, тегиримон.
Тўғри киши гаров бир бурда шовга,
Жиртакка арзимас бундаини даярон.

Умар Хайём ўзининг "Рисолаи жабр" китобининг муқаддимасида жоҳил ва мутаассиб уламоларга қарини қаттиқ кураш олиб бораётганини шундай таърифлайди: "Биз илм аҳлининг инқирозини бошдан кечирдик, кўн жафо кўрган фақат бир кичик гуруҳуш қолди, ҳоло... Энди бизнинг замон доинишмацларининг ақсариёти ростин ёлгон билан яширадидлар, бизимда фириб ва инухратна-расиликдан нарига ўтолмайдилар. Агар илм бобида бирор нарса билса, уни ҳам фақат тубан мақсадлар ва ёз маишатлари учун сарф қиладидлар. Агар бирор киши ҳақиқатини қаттиқ талаб қилса, тўғрилиқни афзал кўрса, фириб ва ёлгонни рад этишга ҳаракат қилса, риёкорлик ва ҳилбала ҳалос бўлишга азм қилса, уни ҳақорат қиладидлар, масхаралядидлар".

Хайёмнинг жўнқини асарларида, айниқса, оламга машҳур рубойларида кутили ҳурфикрлик нозлари ҳаққол намоён бўлганлиги туфайли уни динсизликда айблаб, қўвтин қилганлар. Хайём номлох, юзакни бўлса ҳам жоҳил уламолар олдида ўзини "оқдан" учун қариганна Маккага бориб келишга мажбур бўлган. Бу аҳволни унинг замондошлари ҳам тўғри тунуниган. Хайёмнинг рақибларидан бири: "Замон аҳли унинг динсизлигини таъна қилиб, яширинча сирлари очилиб кетгач, ёз жонидан кўриб, қалами ва тилининг жиловини тортиди ва худо-жўйликдан эмас, кўриқидандан ҳажга жўнаб, ўзининг нопок сирларини ошкор қилди", деб ёзган эди. Юрт кезиб, мусофирчиликни бошидан кечирган бу улут олим умрининг охирида она шаҳри Нишопурга қайтиб келади ва фаҳирликда оғир умр кечиради. Аммо илмий тадқиқот-

ларини, ижодий фаолиятини тўхтатмайди, янги асарлар ёзади, атрофига шогирдлар тўплаб, дарс беради, бир гуруҳ олимларни тарбиялаб етиштиради. Аммо ўз ҳаётида кўп муваффақиятсизликларга учрагани, кўп олижаноб орзу-умидлари пучга чиққани сабабли Хайём пессимистик ҳолатга тушиб, бир қатор рубойларида фатализмга берилади, тақдирни азалга бўйсунини зарур деган ҳулосага келади. Шундай бўлса-да, у қирра бузугли ўрта асрнинг ҳурофотли осмонда еркираган йирик калуг эди.

Уқтар тафаккурнинг ёрқин нурали билан ноҳонлик ва ҳурофот туманини тарқатинишга ҳаракат қилган буюк гуманист Умар Хайём аслида охирият, дўзах ва жаннат тўғрисидаги тасаввуруларини "исғолиқ олам" деб мутлақо инкор қилган ва оптимистик гояларини қуйлаган. Унинг жўнқини, ҳаётбахш рубойларида инсонни дунёнинг тилаги ва самари, ақл кўни қораси-жашари, жаҳон узуғиниш гашари, деб таърифлаб, бошида шилдираб оққан сувларни жаннатнинг кавсари, гуллаб-яшнаётган бөг-бўстонларини жаннатнинг ўзи, теварак-атрофдаги гузал дилбарларини жаннатнинг ҳураари, деб тасвирлайди. Шоир "Насиҳасдан наҳарони кхни, ногора товунидан узоғи яхши", деб дунёий ҳаётни жаннатдан афзал кўради. Алолатсизлик ва гулгоҳи. Барча имонликларини "иратган" парвардигордан иорози бўлган исёнкор шоир дўзах азобларидан кўрқмайди. Чунки унинг таърифиш:

Дўзаху жаннатни ким кўрган, э дил,
У дунё хабарини ким берган, э ани.
Кўрқув, умидлиқ нушарши, аммо
Ному нишонасини ким билган, э дил.

Умар Хайём шум тарона тарқатувчи калбаю бутхона кули бўлгунча Жайхўнбек жўнқини бўл, ёшлик ашрони-ни сур, "ақдан бегона бўлмай, жаҳда хона бўлмай, ҳақ кимни рақснотмай" ҳалол турмуш кечириниш насихат қилади. Шоир ҳаётдаги ҳақсизлик, алолатсизлик, жабр-зулмларни йўқотишни истаб, шундай ёзган эди:

Тақдир лавҳасида ҳукми бўлганга,
Майлимча ёларам уш шу онга.
Кайтуни дундан йўқатиб буткул,

Шодликдан бўларли боним осмонда.
Фалакка ҳукм элар тағридай бўлсам,
Фалакни қиларам ўрғидан берсам,
Янгилан шундай бир фалак туларам.
Яшанлар талакка етарли шу дам.

Лекин Хайём иқтимоий тегишхлик, зўрих ҳукм сурган бу замонда ўзининг ожизлигидан афсусланиб, "Олам тузоғидан оқиб эмасмиз, бир нафас олмоқдан ҳеч шод эмасмиз", деб нолийдн. "Қашшоқ, диланг ҳаётдан" тўйган Хайём қудратин Аллоҳга йўнши бор қилишни сураб қалча қилса-да, ҳеч қандай сало чиқмаганлиги сабабли ундан норозилигини билдиради. Мутафаккир шоир "улиқтир ишни тузатувчи, тарқоқ қонилотни кузатувчи" ҳудонинг дунёвий ишларини бонқаринлиги "оқиб"лигини танқид қилади:

Бир қўлаш Қуръону биттасила жом,
Базўла ҳақотинг, базўла ҳаром.
Феруза гўмбалти осмон тағила
На чил мусулмонинг, на кофир тавом.

Бундай сатрларини ўрта асрларда фақат чинакам жасур, доно, эркин тафаккур эгаси яратгани мумкин эди. Табиат қонуналарини илмий изроқ эгитинга ҳаракат қилган ва бу соҳада анча ютуққа эришган, "қўн мушкул туғуниш ечган ва англаган" бу буюк инсон учун "ечилмай қолган" — биргина ажал" ҳисобланган.

Шарқ Ренессанси осмониди порлоқ пур сочган, XII-XIII асрларда яшаб ижод қилган Озарбаижоннинг буюк фаршиди Низомий Ганжавий, балхлик шоир Жалозиддин Румий, улут италилик шоир Данте Ижолита таъсир қўрсатган "Худо бақисининг у дунё сайри" номли аjoyиб асар яратган Абдулмажид Саноний, узоқ ҳаётининг учдан бир қисмини саҳнатда кечирган, ўзимс асарлар ("Гудисгон" ва "Бўстон") яратган узлу мураббий шоир Саъдий Шероий қабилар инсон қалби, онги на эрки учун, унинг дунёвий бахти учун ўткир қалами на тафаккурни билан филокорона курашганлар. Бир оз кейинроқ, ривожланган феодализм даврида яшаб, илм на балий алабиёт соҳасида самарали ижод этган, ҳуффикраилик на ту-

маистик гояларини тарғиб қилган Улутбек ва Алишер Навоий, Дурбек ва Абдурахмон Жомий, Бадриддин Хилолий ва Фозулӣ, Абдуқолир Белия ва Машраб қабн узлу сиймолар ҳам Шарқ Ренессанси заминиди пайдо бўлган ёрқин тафаккур эгалари эди. Мазкур буюк инсонларвар шоир ва мутафаккирларнинг ҳаётбахш асарларида нолонлик ва ҳурофот фин қилиниб, таркидунёчиликнинг тарғиб этувчи диний эҳодлик таъсиротларига тубдан зид ҳолда ҳақиқини қувноқ ҳаёт қўйланади. Ҳаётсевар, қалби элгу орзу-умилларга тўла, қувноқ инсон образи бу асарларнинг асосий негизини ташкил қилади.

Ўрта аср мусулмон оламидаги энг йирик мутафаккир-файласуфилардан Ибн Рўшд (тўлиқ исми Абул Валид Муҳаммад ибн Аҳмад Ибн Рўшд Европада Аверроэс номи билан машҳур) ўз замонасида энг илор гояларини илгари сурган олижаноб шикс эди. Тадқиқотчиларнинг таърифча, Ибн Рўшд ўтмишчиларининг илор гояларини ривожлантиришда юксак патисаларга эришибгина қолмай, уларилаи мазҳаб материалистик ҳулосаларини максимад даражада ҳурофий уйдирмалардан озод қилган ва ўзининг илмий гояларини тарғиб қилишда кенг фойдаланган. Ибн Рўшднинг филсаф таърихиди энг қалта хизматларидан бири шундаки, у қалмиги юшон тафаккур медаларини йигиб-териб, келажак аяллага етказиб берган. У, айниқса, Аристотель на Ибн Сино асарлариди илмий йўналишини ҳукур ўрганиб, бу забордаст сиймоларини асарларини Европа илм хазинасига олиб кирди. Буюк рус демократи Герцен: "Қалмиги дунё хабоблари остида қўмилиб ётган Аристотели бу араб (яъни Ибн Рўшд — И.Ж.) қайта тирилтириб, ҳурофот ва нолонликка ботган Европада олиб келди", деб ёлган эди.

Ибн Рўшд Испаниянинг Кордова шаҳрида 1126 йилда туғилиб, шу ерда униб-ўси, аjoyиб ақл-идроки ва ноёб истеълоди билан йирик олим даражасига кўтарилди. У 72 йиллик умри давомида жуда кўн асарлар яратди, Аристотелининг 18 асарига танқидий ва қийсий тафсиллар берди, Платон, Птолемея, Гален, Форобий, Ибн Сино, Ибн Божий қабн улут мутафаккирларини асарларига жиддий излоҳлар ёлди. Замоношларининг таърифи-ча, Ибн Рўшд шикратда камтар, ахлоқий пок на кеча-

қундуз типинен ишлайдиган заҳматқил ижодкор бўлган. Айтишларича, у умрида фақат икки марта — никоҳ қилинган ва отаси вафот этган қуни илмий ишини тўхтатган эмиш. У табиий фанлар, фалсафа, ҳуқуқшунослик, филология ва медицинага оид элитқилан ошиқ йирик асарларида диний хурофотни ва руҳонийларнинг найрангларини қош қилиб, маскаралаган. Антик давр файласуфларининг илмий илмий қозилари, мутаазилларнинг мустақил китобларини маскаралаб, Форобийнинг охира ва жоннинг абдийлигини илмий қозилар билан, Ибн Синонинг оламнинг абдийлиги ва ҳеч қим қиратилганлиги тўғрисидаги ҳуқуққаршилик руҳдаги илмий қозилари Ибн Рушд таълимотининг асосини ташкил қилади.

Ушга ҳос фалсафий тизим яратган бу буёқ донишмани ҳудонинг борлигини эътироф қилади, бироқ ҳуло материяни қиртуни эмас, материя абалли, унинг бошланғич ва охири йўқ ва у ҳеч қачон йўқолмайди, ҳарқат ҳам шундай, деб таълим беради у. Моддий оламга ҳуло ҳам бўйсунди. Шу таълимот асосида у қиёмат, охира, ўликларнинг қайта қирлиши қил диний тасаввуларни мутлақо рад қилади. Ибн Рушд жопи танадан ажратиб бўлмайди, жон абалли эмас, у ҳам тана билан ўлади, фақат инсоният, унинг коллектив идроки ва ақли абалли янайдил, деган қояни тасвиқлайди. Унинг фикрига, инсон зоҳидлик ёки жўш-хуруж қайт қирлиш йўли билан эмас, балки илмий фалсафий билимлар орқали қамол топади. Ибн Рушд асослаб берган "икки томонлама (ёки қўшалок) ҳақиқат" таълимоти фан билан диннинг орасини очик қилинган илмий тафаккурин диний кишилардан ҳалос этин имконини яратиб бериб.

Ибн Рушд дунёқарашдаги атеистик руҳдаги тизим барча Ғарбий Еуропа мамлакатларида "аверроизм" номи билан кенг тарқатган. XII асрнинг биринчи ярмида ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино сингари Шарқнинг буёқ мутафаккирларининг қўш асарлари арабчадан лотинга таржима қилинганлиги аверроизм таълимотини яна ҳам қучайтирган эди. Ушга даврда мустақил ажратиб чиққан ва ўз ҳукмини ўрната бошлаган католик черкони учун аверроизм таълимоти ниҳоятда ҳафил тафаккур эркинлиги намунаси сифатида илмом бўлган. Шунинг

учун ҳам XIII асрда Парижнинг бош епископи Темпл аверроизм тарғиб қилаётган тезисларини диний анафема (лаънати) деб эълон қилган ва унинг тарафдорларини қувғин қилишга тақирган.

Ушга даврда Париж университетини таълим берувчи Сигер Брабантский ва унинг илдонин Вильям Оккам, номинист Луне Скотт, йирик олим ва файласуф Рожжер Бэкон аверроизмни ёқлаб, католицизмнинг расмий фалсафаси ва илоҳиётга қарши чиққандар. Католик черковининг энг йирик мафкурчилари Ансельм Кентерберийский, Абеляр, Альберт Буёқ ва унинг истеъдодли шогирди, илоҳиётчи файласуф Фома Аквинскийлар бўлса аверроизмга қарама-қарини ҳудда Аристотель таълимотига мослашганини интиқиландар. Бироқ диний дунёқарашини наларий жиҳатда асослаб беришга интилаган схоластлар орасида ҳам черковнинг қаттиқ қувғин қилишига қармай Ибн Рушд тарафдорлари пайло бўлган.

Айбатта, бундай мураккаб шаронда католик динини Аристотелнинг илмий қозилари тасирида қилиб қилинган илмий эътиқодни мустақамлаш мақсалида бу буёқ антик давр мутафаккири обрўсидан фойдаланиши зарурий пайло бўлган. Бу мушқул шарифини ўрта аср схоластикасининг йирик вақити, католик черкони ва феодал тухумининг танилган мафкурчиси, аялне даражасига қўтарилган Фома Аквинский ўз зиммасига олган эди. Унинг аялне фалсафий тизими диний эътиқод билан ақлини уйғунлаштиришга қаратилган бўлиб, ақл ҳудонинг борлигини рационал исботлаш ва диний ҳақиқатларга қарин эътирозларни рад этинга қаратилган деган таълимотни илгари сурди. Фома Аквинский аверроизмга қарин чиқиб, ақл ҳақиқати билан илоҳий ҳақиқат эил эмас, балки бир-бирини қўллаб-қувватлаб тўлдиришини зарур, деб таъкидлайди. У илмий ҳақиқатнинг илоҳий ҳақиқатдан қирлишини туғайди билимда ҳафил рўй берили, дейди. Шу қоя асосида "фалсафа — илоҳиётнинг хизматқори" деган фикрини илгари сурди. Черкон олдидаги улкан хизматлари учун Фома Аквинский ўрта асарларда "черковнинг устози", "фаришта", "фаришта доктор" ва "фалсафа князи" деб ном қозонган. Бу "ақлине" "Исо пайгамбар эътиқоди" ва "ҳуло шухрати" йўлида бар-

ча еретикларни, яъни диний хурофотга қарши эркин тафаккур эгалари бўлган дошманида, илгор кишиларни бераҳм қириб ташлашга чақирган. Католик церковига дастак бўлган маъмур реакцияон таълимот Ватикан томонидан "католицизмнинг ягона ҳақиқий фалсафаси" деб таъинланган.

Ушш даврда бонлаб, айниқса, лаҳшавли инквизиция сули ташқи қўлиганидан кейин руҳонийлар еретик ҳаракатларининг бартасини шайтон, ёзув эрксизлар ва иблисларнинг иши деб айблаб, душманларнинг қуятин қўлга олар ва қўллаб қира бондлаганлар. Албатта, оммавий халқ ҳаракатлари, еретиклик, илмий тафаккурнинг ривожига феодал тузум пойдеворларини ва унинг мафкуравий таъини — диний ҳақиқатни халфлаштириб қўйган. Шафкатсиз қуянчилар, минглаб кишиларни тулхалда қўйдириш ва боншқа жиноятлар инквизиция учираётган тузумнинг бир мулофаси эди. Даҳшатли маъмурлар, ваҳимали шайтонлар ҳаққидиги гаплар, инсон чидай олмайдиган қаттиқ қийноқлар, руҳий азобларнинг ҳаммаси битта мақсад — ичидаги чириб бораётган тузумни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Минглаб еретиклар ва "жодутарилар"ни йўқ қилиш патиҳасида ҳокимият ва черков катта бойлик орттирган. Ушш даврда бир диний арбобнинг ҳазил сўзлари афоризмга айланган эди. У шундай деган: "Жодутарилар жараёни — бу янги алхимия, инсон қўлини олтинга айлантириш сипыатириш".

Айниқса, 1484 йилда Германияда "Жодутарилар болтаси" номли китоб чикқандан кейин қаттиқ қатинот бонланган. Бу китобда шайтон билан алоқадор одамларни жазолаш инстуркцийаси батафсил қўрсатилган. Католик черкови тарихининг энг шармандали саҳифаларидан бири — 1572 йилги "Варфоломей кечаси" эди. Франция қироличаси Медичи ва католик черковининг бонлашти Гизамининг тишббўси билан юкс-уч қун ичда 30 минг қўни ўлдирилган. Ушш қўрбонлар ичда атоқли олим Рамус каби машҳур шахслар ҳам бўлган. XV-XVII асрларда Германия, Австрия, Италия, Швейцария, Испания ва боншқа мамлакатларда жодутариларга айбланган минглаб кишиларнинг бегити қўриган. XIII асрдан то XVIII асргача фақат инквизиция сулида жодутариларга айбланиб, жазо-

лаб ўлдирилганларнинг сони (XVIII аср немис ёзувачиси ва юристуудиния профессор Христиан Томасий берган хабарга қараганда) 9 миллион 440 минг кишидан ортик бўлган. Тадқиқотчи Росков ҳам 1869 йилда чон этилган "Иблис тариси" номли китобда жуда ҳаққинида қўйноқлар ва руҳий азоблар йўли билан 9 миллиондан ошшиқ бегуноҳ эрксак ва аёллар, йўлак болалар ва оқил қариялар қатла қўниганинги тўғрисида ёзган эди.

"Иблиснинг иттифоқдоши" деб айбланган юзлаб ажойиб дошманида олимлар, халқ манифести учун қурашувчи буюк шахслар қўлиб қилинган. 1415 йилда черков томонидан буюк реформатор, чех халқининг миллий қаҳрамони Ян Гус хавфли еретик деб, тириклайин ўтта тишланган эди. Жодутариларга ва иблис билан алоқадор деб айбланган француз халқининг ажойиб фаршиди, интихларга қирини оммавиқ қурашунинг қаҳрамони оддий деҳқон қўни Жанна д'Арк 1431 йил 30 майда Рауша шахридаги майдонда тулхалда қўйдирилган. 500 йил ўтганда кейин Ватикан бу жасур қўни адиёллар рўйхатига киритади ва унга халқ эътиқодини қучайтириш йўли билан черков қўшимча даромад ола бонлайган. XVI асрда Германияда бўлган деҳқонлар қўнололининг раҳбори Томас Мюншер ҳам "Иблиснинг қўлини" деб ёзган қўниган.

Урта асрларда айрим илоҳийчиларнинг диний дастак қилиб фан ва маърифат олдига қўлган жиноятини тарих ҳеч вақт унутмайди на кечирмайди. Тулхаларда қанча-қанча ажойиб инсонлар, буюк алломалар қўйдирилган, асрлар давомида яратилган тафаккур медалари — ажойиб китоблар қўлга айланган. Масалан, Испанияда тулхалек маккор, оч бўридек йиртқиқ табиатли "буюк инквизитор" Торкемада буйруқи билан XV аср ўрталарида бир шарҳда олти минг китоб қўйдирилган. Чунки китоб, нам, маърифат католик черковининг энг ашаддий душмани эди. Атоқли дин арбоби Кальвани: "Дошманида жасурлигидан тақдирнинг нопонлиги минг марта айбди", деб таъин берган. Унинг фикрича, ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун халқни қашшоқликда сақлаш зарур. Чўнқ қаншоқлик бор жойда итотатўйлик бор, акс ҳолда тафаккур эркинлиги пайдо бўлади на бу ҳол халқни ҳаракатга келтириши мумкин.

Француз маърифатчиларидан К.Гельвеций "Кимки мушакка фикр юритишда далиллик ҳўрсатса, кимки руҳонийларнинг ақл-идрокига ишобатан ўз идрокига кўпроқ ишонса ва тенг ҳуқуқликига талаб этса, уни даҳрийлик ёки худосизликда айблаб жазолайликлар", деган эди. Фан тарихидаги энг ёрқин нахшлардан бири, буюк ақл-идрок ва истеъод эгаси, жасур олим Жордано Бруно тақдирини бизга ёрқин мисол бўла олади. У бутун умрини ва ақл-заковатини фанга бағишлаган эди. У илмдан бўш вақтларда сонетлар ва комедиялар ҳам ижод қилган.

Брунонинг бизга етиб келмаган "Нак кемази" сатира-сиддаги бир давра диққатга сазовор. Кемага ким биринчи чиқади, деган масалада кўн тортишувлар бўлиб, охири ошак енгиб чиққан. Шунда шоир тақодорлар ва ақидалараст руҳонийларга қўрашиб заҳарламда билан айтган: "Эй муқаддас аҳмоқлик, муқаддас нодонлик! Эй муҳтарам ақл-настлик, калтабазмлик ва либнатини хулажўйлик! Сизлар одамларни шушай савоатли қилмасизларки, ўларнинг ақли ва билимидан сизларни афзал кўрадилар!" Хурофий замонасидан дол-фарёд қилган Бруно кейинги "Диалог"ида "Агар диний этиклар бўлмаганда нодонлик ҳам бўлмади", деб ёзган эди. Албатта, бундай эркин фикрлар нодон-ликнинг бойсқори ҳисобланган католицизмга ёрмасли. Черков руҳоний (пон) ушвонига эга бўлган Брунони ер-тик деб айблаб, қаттиқ қувиш қилган. Унга 130 та айб билан ҳўм чиқардилар. У ятандан қочиниға мажбур бўлади. Брунонинг жўнқин қалби тинч, оёбиниға яшаш ўчун эмас, ўзининг юксак товлари ва илмдан ору-умиллари йўлида мўросасиз кураш ўчун, фанга бетариз физикопрона ҳўммет қилиш ўчун яратилган эди.

Ўзинг қувратли ақли, тирай тафаккури, далил илмий кашфиётлари, оташин пушқлари ҳўсром диний мафкура ўчун қатта ҳазаф туяйирган. Шу туфайли у хурофот қўрбони бўлди. Бруно хонин катандошининг гапига кириб, Ве-нецияга қайтиб келди ва дарров қўмоққа олинади. Сак-киз йил давомида уни қўмоқда ҳар хил даҳшатли қин-поқлар билан жазолаб, ўз гоёларидан кечиниға талаб қилганлар. Ҳаёратда меҳр қўйган, ниҳоятда маърур ва жасур донишманд Бруно сўроқ вақтида: "Мен тонмай-ман ва тониниға истамайман. Чунки менинг тонадиган,

қайтадиган ҳеч нимам йўқ", деб жавоб берган. Бу жавоб унинг тақдирини ҳал қилган эди. Ишқизиниянинг ҳўси билан Жордано Бруно 1600 йил 17 февралда Римнинг Гуллар майдоғида қўйдирилди. Фалақининг гаранши билан кўз йилдан кейин йиға Гуллар майдоғида, худди гул-хан ёнган жойда турли мамлакатлардан келган минглаб кишилар илтирокида бошқа бир қатта тантана рўй бера-ди: ўтмишнинг буюк мутафаккири Брунога ҳайкал тик-лаш маросими ўтказилади. Шу муносабат билан унинг пайнамбарона айтган сўзлари қўлоқда жаранглади: "Ўлим мутафаккирини бир аср ичига келажак замоналарга аба-дий ишайдиган қилиб қўяди".

Даҳшатли ишқизиния ҳўми билан гулхан оловида буюк испан донишманди, медек Сернет, италиялик ажойиб мутафаккир, каталинисимнинг ашадий дўшмани Жор-дано Брунонинг излоши Ваинни ва бошқа юзлаб мута-факкирлар қўйдирилган ва қатл қилинган. Бошқа дўхон динлари, жумладан Ислам дини ҳам бундай даҳшатли қотилликларга ўз ҳисасини қўнган. Масалан, Навоний-нинг ажойиб замондошлари — истеъодли шоирлар Ка-молиддин Биноий ва Бадриддин Хилолий қўтл этилган, диний ақидалар ва руҳонийларни аёвсиз фўш қилган улўш оим ва шоир Манраб ҳўсиз деб йалғўз дўрга осилган.

Шуниси қизикки, атом сирлари эгалланган, космос забт қилинмаган, фан-техника таракқий этаётган мам-лакатларда иблис, шайтон, ёвуз руҳларга ишонадиган кишилар, жодугарлик қиланган ва шу асосда сулға тор-тилган шакслар ҳам кўп учрайди. АҚШдаги жамоатчи-лик фикрини ўрганувчи Гўлан институтининг 1971 йил-да Европа мамлакатларида ўтказган тадиқотларига қар-ганда, иблисга ишонанганлар сўроқ қилинганларнинг Францияда — 17 фоизини, Англия ва Швейцарияда — 21 фоизини, Австрияда — 23 фоизини, ГФРда — 25 фоизи-ни, Голландияда — 29 фоизини, Норвегияда — 38 фои-зини, Юнонистонда 67 фоизини ташкил қилган. Ишқизиния сули асосида "жодугарлик"ли айбаниш, энг охири марта 200 йил муқаддам Нюренбергда бир "гуноҳдор" гул-ҳанга қўйдирилган эди.

Ўна замоналарда асосан илор фикри, динга шак кел-тирган кишилар жагона тортилган. Ҳаирини нақзда эса,

аксарият Ғарб мамлакатларида жолуғарлик билан шуғулланиб, одамларни ақлаб боилар ортириётган тошмачилар жуда кўп. Бундай шахслар боздан суд жамоабгарлигига тортилди. Масалан, Германияда гайритабиий кучлар билан алоқада, яъни жолуғарликда айбонган кишилар устидан ҳар йили 70 га яқин суд процесси ўтказилади. У ерда "шайтонларни ҳайлан"ни касб қилган 10 мингдан ортиқ эркак ва аёл замонавий жолуғарлик билан шуғулланади. Католик черкови эса расмий равишда "Ғаршталар ҳам, иблисларнинг борлиги ҳам чинакам ҳақиқат" деб эълон қилган. Бу фикр, худди ўрта асрлардаги сингаи, 1972 йил 15 ноябрда ва 1975 йил 26 июнда чиқарилган махсус ҳужжатларда тасдиқланган, уларга иблис реал одам шаклидаги махлук, деб таърифланган.

Маънавий қаршиқўқлик ва руҳий инқирозни бошидан кечираётган айрим мамлакатларда, юқорида айтилганидек, янги худо изловчилар ва туғунчилар, даярга мос дин ижодкорлари ва янги пайгамбарлар ҳам оидла-сонда пайдо бўлмоқда. Илмий-техника инқилоби таъсирида ҳатто ўрта асрлардаги сингаи фан ва динни яқинлаштиришга интилаётган шахслар ҳам учрайди. Бундан юз йил муқаддам пайдо бўлган "Христиан фани" номили диний йўналишнинг ана шушай таълимоти тарғиб қилувчи ҳозирги тарафдорлари, Американинг "Тафазкур асри" журналининг ёзишича, 400 мингдан зиёддир. Булар жуда актив фаолият кўрсатадилар, аслида эса бутун жаҳонда мазкур таълимотиинг мухлислари бир неча миллионга етди. АҚШда ҳар хил руҳий "шифокорлар" сони, айниқса, келинги йилларда кўнаиб, баъзилари ўзларини пайгамбар даражасига кўтарганлар. Бундай ҳоисаларининг яна бир сабаби, жаҳоннинг энг тараққий қилган мамлакатига яшовчи ҳар ўн иккинчи одам, муайян вақтларда психиатрия (жшнчилар) касалхонасига тушади. Ўзини "осмондан юборилган" деб эълон қилган америкалик 68 ёшли фирибгар Рон Хаббард асаб касалликларидан қутулнинг ёрдам берадиган янги черков (дин)ни кашф этиб, Кейптаун ва Нью-Йоркда, Мельбурн ва Мюнхенда диний марказ очган. Фақат ГФРда бу черковнинг касасига 100 миллион марказ даромад тушган. Умуман жаҳон бўйича беш миллионга яқин киши унинг ғиробига тортилган.

Охириги пайтларда бу жамоа "Измшунослик маҳроби" номи билан машҳур. Хабарларининг бир йилги шахсий даромади ўн миллион доллар.

Айрим мамлакатларда ҳозир ҳам дин инқобидаги ақидаларастлар ўзларининг таъз ниятларига эришишга интиломоқдалар. Ундаги ички зиддиятлар, беадаблик ва ғрамасликлар "янги" диний маҳрблар орқали ҳам намоён бўлмоқда. Бунга жаҳон жамоатчилигининг дарзага солган Гайнададаги фожиа ёрқин далил бўла олади. 1963 йили АҚШда "Халқ ибодатхонаси" номили диний маҳрб юзига келган. Унга ўзини "воиз ва пайгамбар" деб эълон қилган Жим Жонс деган киши бошлиқ. Етмишнинг йилларида янги диний маҳрб тарафдорларининг сони 20 мингга етган. Улар ўз "пайгамбарига" таъмиян буйсунганлар. Бу янги масих изловчилардан 1200 киши билан Лотин Америкасидаги кичкина давлат Гайанага келиб, жузли тўқдирдорларида ўз номи билан Жонстоун қишлоғига асос солди.

У ўзи тузган диндорлар жамоасини намунали христианлик принципларида муҳаббат, тенглик ва биродарликка асосланган соф табиат манзарасида ишлаб яшайдиган қишлоқ барпо этишни мақсад қилиб қўйган. Жонси АҚШнинг собиқ вице-президенти Ж.Монройд, Калифорния губернатори Ж.Браун ва бошқа йирик арбоблар қўллаб-қувватлаган. Қисқа муздат ичда қонилатер тартибини ўрнатиб, катта даромад олаётган "масих пайгамбар"нинг Ғарбий Европа, Лотин Америкаси ва АҚШ банкларидеги бойлиги 10 миллиарда доллардан ошиб кетган. У АҚШнинг ўзидан жамоа аъзолари учун ҳар йили 65 минг доллар олиб турган. Чет эл матбуотиининг берган хабарига қараганда, "Халқ ибодатхонаси" маҳроби бондинининг фақат Паизама банкларидеги ҳисоб рақамига 15 миллион доллар сақланган. Шушай катта бойликка эга бўлган Жонс ўз жамоа аъзоларини қаттиқ зулм ва қаршиқўқликда сақдаган. У ҳар кунги ваъзнда одамларни атом уруши келтириданган "қарсат" билан қўққитиб, нарини дунёга тайёрламини заруриятини тарғиб қилган. Бу ўтакетган фирибгар ўзининг фон қилинишини сезган, 1978 йилнинг 18 ноябрда сароқатли маҳрбчилардан тузилган "нахсий соқчилари" ва "ўлим эскларони" ёрдами-

да бутун жамоа аъзоларини ҳаёбат бошланган деб, оммавий ўлимга ҳукм қилиб, заҳарлаб ўлдирди, унинг ҳам қатл қиладилар. Оқибатда АҚШ граждандарни ҳисобланган "янги пайгамбар"нинг жамоа аъзоларидан 900 киши, шу жумладан 180 бола-чақанинг ёстиғи қуриган. Гайана пойтахтига қочиб кетган 72 кишидан жунгли тўқайзорларига янгириган 37 киши тирик қолган, ҳалок. Қолганларнинг тақдирини нomaхyум. Тирик қолганларнинг гуноҳлигига қараганда, бундай яхшиёна оммавий ўз-ўзини ўлдиртиш, бўйсунмаганларни эса лимонадга ўқиниш ичимлик — диопетий каллий қўшилган суюқлик ичириб, азоб билан ўлдирилишини таърифлаш қилин.

Бунга ўхшаш махрибларни Фарбда ҳозир ҳам қўп учратиш мумкин. Масалан, чет эл матбуоти хабар беришча, фақат АҚШда бир неча миллион издошларга эга бўлган уч мингта яқин диний махриблар маъжуд. Шунинг ханфики, махрибчиларнинг ярмиси ёшлардан. Махрибларнинг хизматида янрик арбоблар, концерн ва фирмалар кенг фойдаланади. Шунинг учун уларни ҳокимият таъкилотлари йўқотинга оқибат қилади. Айниқса, АҚШда таъсис топган ва бонда мамлакатларга тарқатган ўн мингдан ортиқ ёш издошларга эга бўлган "Хуло фирзандлари" номли диний махриб ўсирилари мазнавий-ахлоқий жондан бўзиб, пароканда қилувчи жуда хавфли таъкилот ҳақон жамоагчилигини газобга келтирмоқда. Масалан, Австралия унбу махрибчилар жуда қўп ёш ўсирилари "Тўла эркинликка эга махриб коммуна"сига жалб қилиб жамоат нафратини уйғотдилар. "Янги дин" тарғиботчилари мураккаб индустриал жамият яратган ижтимоий адолатсизлик патикасида пайдо бўлган норозилеклардан таъкири, мактаб ва ўқувчилар, ота-она ва бошлар орасида юз берилган зиддиятлардан ҳам мохирлик билан фойдаланиб, ёшларни ўз тўрларига енгил илин-тирмоқдалар.

Замонавий махриблар ва "пайгамбар"лар фаолиятининг кучайиши, юқорида қайд қилингандек, айрим мамлакатлардаги маънавий ҳаёт инкиролга учрашининг ёркин далилдир. Қўп ўлкаларда маъжур жараён натижасида ижтимоий қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви — кенг омма орасида ҳаётдан қаноатланмаслик, норози-

лик, келажакдан, яъни эртанги қушдан қўқниш ва умидсизлик, теширак-атрофдаги воқелик олдиди оқибатлик туйғуларини юзга келтирди. Уларнинг оғир аҳволини яхшилашнинг реал йўллари топа олмасдан руҳий тушқуликка учраган блязи одамлар таскин берувчи восита сифатида хурофий таъзимотларга муурожаат қилинга мажбур бўладилар.

Айниқса, собиқ Совет Иттифоқи емирилиб, мустақил республикалар пайдо бўлгач, эски жамиятнинг ўрнига янги бир тузум барпо қилишга киришган ўлкалар бозор иқтисоли гирдобига тортилиб, ҳалигача аниқ мақсадга эга бўлмади, оғир ўтин даярини бошлан кечирмоқдалар. 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб "қайта қуриш" деб аталган утопик тоғлар туйфайли қисқа муддат ичида бутун бир иморат пойдевори билан емирилиб, ҳалигача қўллаб ўлкаларда лойиҳаси йўқ иморатни қуришга уринмоқдалар, халқ оммаси эса умидсизлик, руҳий тушқулик, маънавий қанноқлик вази ҳис-туйғуларини бошидан кечирмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда келажак буюк даялатини бунёд қилишга қаратилган сўбат амалга оширилмоқда. Илмий-техника тараққийи киши ҳаётини енгиллаштириб, унинг яшашда ривожланишини, ҳар томонлама камол топишини таъмин этишга, барча ижтимоий табақалар орасида илмий дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилади. Оқибатда энг маъжур, гуамизистик ноқилар, умумиқсоний қадриятлар, юксак ахлоқ нормалари кенг омманинг хурофий тасавурулардан озод бўлган қалбига енгитиб, эфр бунёдкор маъжур қудратга айланганин шубҳасиз.

Албатта, Ўзбекистон широнтида ҳар бир фуқаро ҳаётдаги ўрни, маъжурини ўз жамияти, атайин, теширак-атрофдаги муҳит олдидиги бурчи, маъжурининг ички ҳис-туйғулари ва лиқадони орқали чуқур тушуниб олса, бу мамлакатнинг ижтимоий тараққийининг жуда эфр омили бўлиб хизмат қилади.

ДИП ВА ЗАМОНАВИЙЛИК

Тарихда янги ва энг янги даяр деб аталган Европ ренессансидан кейинги асрлар ўзининг бош омилли илмий-техника тараққиёти ва унинг социал оқибатлари жиҳатидан барча ўтмиш замонлардан фарқ қилади. Чунки фан ва илм-маърифатнинг туркириб ўсиши нафақат бутун жамиятнинг, балки инсоннинг ўзини, унинг дунёқараши, онги ва табиатини тубдан ўзгартиришнинг сабаб бўлди.

Ҳар қандай жамият тарих сахнасида пайдо бўлини билан турли таълимотлар ва назариялар, маъҳаб ва йўналишлар пайдо бўла бошлади. Улар асли ўз идеалларини, орзу-умидларини ва шу асосда яратилган мафкура-ларини баяроқ қилиб, кенг халқ оммасини ўз тарафига тортишга ва шу орқали ўзларининг сиёсий мақсадларига эришниш учун курашиб келган. Бунаҳ қурунлар тараққий қилган юксак маданиятдан демократик мамла-катларда пинсбатан тинч ва осейишталикда паноиён бўлса, қолок, хурофий тасаввурлар таъсирида нодонликда яниб келаётган ўлка ва мамлакатларда жиддий тўқнашувлар ва ҳатто қонли урунлар нақилда ўтаётганлигининг гувоҳи бўмоқдамиз. Афғонистоннинг фожияли аҳволан бунга ёрқин мисол бўла олади.

Деярли чорак кам бир аср давомида собиқ Совет Ит-тифоқи даврида ўриятилган социалистик тузум ҳам ўзининг кўп жиҳатдан умуминсоний қадриятларга асослан-ган утопик идеалларини амалга оширишга иштилоб, диний ва бошқа гайринилмий гонларга қарши ёёсиёз, бёлан наҳ-шиёна қураиниб, муайян ютуқларга эришган бўлса-да, даяр синоидан ўта олмади. Аммо кенг халқ оммасининг юсти-моний-маданий ва сиёсий онгининг амча ўсишига, айниқса, илгари феодал-патриархал тузум загнорида ҳаслиб келган

қавм ва халқларнинг ҳозирги замон маданиятига етиб оли-ниши ўз ҳисёсини қўшган собиқ социалистик тузум ҳам, энг ривожланган капиталистик тузум ҳам муайян тарихий ютуқларини қўлга киритишдаги бонг омил илм-маърифат ва фан-техника загнолигини ҳеч ким инкор қила олмади.

Қандай сиёсий ёки ювайий таълимот шайло бўлмасин, у, албатта, тарих синоидан ўтади ва умуминсоний қадрият-ларини нақадар тўла ифодалинишига қараб ўзининг яшовчан-лигини тасдиқлайди. Диний эътиқодларнинг яшовчанлиги ва узоқ тарих синоидан ўтини ҳам ўз таълимотида умумин-соний қадриятларининг асосини ҳам муҳим томонларини муҳассамлаштириб, ҳар бир даврда ўз муҳитини сақлаб, муҳирлик билан жимосаньялашти қадриятига эга бўлган-лиги туйғайлидир. Бунга жаҳон динлари, айниқса, будда-вийлик, христианлик ва ислом ёрқин мисол бўла олади.

Христианлик XI аср ўрталарида иккига катта оқим-га — православие ва католицизмга бўлиниб кетгач, ҳар қайсиёи ўзининг диний ақидалари, маросимлари ва диний таъкилотларининг тузилтишида ўзига ҳос ҳусусиёт-ларини юзла келтирди. Аммо иккала оқим ҳам дастлаб Европий Европада феодализм тараққийотишиш муҳим оми-ли бўлиб хизмат қилган. Кейинчалик, янги даврда капи-талистик муносабатлар пайдо бўлгач, янги тузумга мосла-шиб, унинг маънавий маданиятининг таркибий қисмига айланган. Католицизмга кўпроқ ўрта аср ислоҳотиён фай-ласуфи Фома Аквинскийнинг диний қарашлари асос қилиб олинган ва у ҳозирги замонга неоготизм таълимоти си-фатида мослаштирилган. Католик черкони қўнғий мар-казлашган ягона жаҳон маркази (Ватикан)га эга бўлиб, ҳозиргача бутун жаҳон сиёсатида муҳим роль ўйнаб кел-моқда.

Европада капиталистик тузум ўриятилган даир — XVI асрда католицизмга қарши муҳолифат (оппозиция) тарзи-ла пайдо бўлган протестантизм реформациа ҳаракати билан боғлиқ диний эътиқод тарзида шаклланиб, худд кўп мустақил черконлар ва маъҳабларни ўз ичига қамраб ола-ди. Протестантлар фалсафасига биннан инсон кузо билан таъкият алоқда бўлиб, диннинг ўзи дунёвий ақд-иҳроқ билан муноҳда қилиш объектига айлантирилади. Асри-миҳининг 60-йилларида католицизм ва протестантизмла

ривожлантирилган янги сиёсий илоҳиёт таълимоти асосий дунёвий масалаларга боғиқ қарамай, христианликни шаклий нажот топиш таълимоти сифатида танқид қилиб чиққан: "ҳеч ким ўзи ёниқ нажот топиши мумкин эмас, христиан эъзуни фақат нахсин эмас, балки жамиятни ҳам эътиборга олдин керак". Сиёсий илоҳиёт тарафдорлари христианликнинг асосий тушунчалари — ҳақиқат, гуноҳ, муҳаббат ва ҳақозон қайта қўриб чиқин, уларни "сиёсий" талқин қилишни тарғиб этмоқдалар.

Ҳозирги замоннинг ижтимоий оғдлаги муҳим жараёнларидан бири секуляризация, яъни жамиятнинг туран соҳалари, ижтимоий гуруҳлар, индивидуал (шахсий) оғт, кишилар фаолияти ва худқ-атвори, ижтимоий муносабатлар ва тарғиботларнинг дин таъсиридан ҳалос бўлиш жараёндир. Бу жараён ўз ниятида жаҳон динларига, айниқса, христианликнинг протестантизм мазҳабига экүмен ҳаракатини кизага келтирган эди. "Экүмен" атамаси юнонча "конот, одам яшайдиган олам" маъносини англатади. Маъкур ҳаракат диний инқирознинг, чунончи христиан уюшмалари ва оқдларини инқирознинг олдини олиб, уларни бирлаштирини тарафдорини булан оловий ҳаракат сифатида намоён бўлган. Ёзиллаб бу Жаҳон Черковлари Кенгаши (ЖЧК) бошқариб туралган барча христиан танкилотларини бирлаштиришга қаратилган ҳаракат бўлиб, уни кўнчилик протестант ва православ, арман-григорини ва бошқа черковлар қўллаб-қувватлаганлар. Ватикан ҳам экүмен ҳаракатига қўшилиб, ўзининг II Ватикан Соборига (1962-1963) бу тўғрида махсус қарор қабул қилган. Экүмен ҳаракатининг раҳбар танкилоти 1948 йилда Амстердамда ўтказилган Бутун Жаҳон Черковлар ассамблеясида "Бутун Жаҳон Черковлар Кенгаши" номи билан сайланган, унинг маркази Женевда жойланган.

Христиан экүменизмни нохристиан диний танкилотлар ва уюшмалар (Жаҳон Буддистлар Биродарлиги, Жаҳон Ислоом Конгресси ва бошқаларга ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Маъкур ҳаракат мафкураси асосан барқарор характерга эга бўлган ҳолда, Фарб мафкураси, илоҳиёт ва диний социологиянинг турли концепцияларига таянади. Кўнгина экүмен танкилотлари фаолияти ҳалқаро кескинликни юмшатиш, тинчлик ва ҳалқаро ҳамфизлик

учун курашга ўз ҳиссасини кўнмоқда. Ҳозирги вақтда Жаҳон Черковлар Кенгашига дунёда жула кўп протестант, православ, қадимий Шарқ черковлари аъзо бўлиб кирган. Шу жумладан собиқ Совет Иттифоқидаги олғига христиан черковини: рус ва грузин православ черковлари, арман черковини, Латвия ва Эстониядаги евангелия-лутеран черкови, Бутуниттифоқ евангелия христиан баптистлар кенгаши тўда ҳуқуқли аъзо ҳисобланган.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, янги даврда протестант ва бошқа христиан диний йўналишлари ҳар хил ижтимоий-сиёсий позицияларда турган. Масалан, лютеранлар ва кальвинистлар Библияга асосланган муайян ижтимоий тузумни ҳимоя қила оладиган ягона ижтимоий доктрина тузиш мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Шу билан бирга ижтимоий ҳолатларнинг тўғри баҳозашга христиан ахлоқи муҳимлигини эътироф қилалар.

70—80-йилларда мафкуравий куран тўқилишда, айниқса, АҚШ протестантлари орасида, консерватив ва фундаменталистик танкилотларнинг фаолияти бир-бир жонланган. Ўша даврда антикоммунизм ва антисоветизм байроғи остида турли ашаддий гуруҳлар бон кўтариб, курашатиш мусобақасини, охирақ бонланиш гонсини, Ионин наҳийномасида ривоят қилинган барча подшоҳлар иштирокида бутун жаҳонда сўнгги жашт юз берадиган Армagedон гонсини ёқлаб чиққан илоҳиётчилар ҳам пайдо бўлган. Бушай сиёсий илоҳиётчилар АҚШни жаҳонда ҳумронлик урнатиш ва уни "худо таълаган" мамлакат сифатида тегеомон бўлиб кўтарилиш гонсини тарғиб қилган эдилар. Совет Иттифоқининг парчаланиб кетиши ва АҚШнинг энг қудратли рақибдан қутулиши маъкур гуруҳчаларга барҳам берди.

Ислоом пайдо бўлган даврдан то бизнинг замонамизгача нафақат бекан ўнаришларини бондан келтирган, балки у тарқатган мамлакатларга маҳаллий элат ва халқларнинг қадимий эътиқодлари, турмуш тарзи ва анъанавий маънавий ҳаётига ҳам мослашган. Ҳозирги ислоомда инкита йўналиш мавжуд — анъанавий ва модернистик, яъни янгиланиш йўналишлари. Феодализм тузуви қиллиқлари сақланиб келаётган айрим Шарқ мамлакатларида анъанавийлик мустаҳкам илдиз оғиб, эскичилик (консерватив) тараф-

дорларига жуда кўл келган. Маъмур оқимга ақиданаристлар ва ваҳобийлар жўр бўлмоқда. Консерватив руҳонийлар барча янгиликларга ва қайри диндагиларга қарши чиқиб, илк "нок ва жиддий" исломга қайтиш, жаҳондаги фан ва техника ютуқларини фойдаланимаслик ноқарини тартиб қилдилар. Уларнинг фикрича, тўғ жамиятга тараққиётни фақат Қуръон ва шариат таъминлаши мумкин. Аммо айрим мамлакатларда, масалан Афғонистонда, ақиданаристлик давлат сиёсати даражасига кўтарилди, катта фожияларга сабаб бўлди.

Миллий буржуазия феодализм тартиботларини туғатиш тарафдори сифатида XIX аср бошларида исломни капиталистик муносабатлар даражасига "қутарин"ни, ислоҳотлар ўтказишни мақсад қилиб қўйган маъкурчиликларини юзга келтирган. Улар шариатни Ғарб ҳуқуқшуносини билан алмаштиришни, ибодатларини одийлаштиришни, Ғарбий Европа мамлакатларидagi фан ва техника ютуқларидан фойдаланишни таъмин қилиб чиққилар. Бундай тамойил ўтган асрнинг 20-йилларида Шарқда биринчилардан бўлиб капиталистик тараққиёт йўлига ўтган Туркияда амалга оширилган эди.

Модернистлар орасида қайтадан шариатга мурожаат қилиш жўр, деган гояни кўчари сурганлар ҳозирги даврда ҳам мавжуд. Аммо улар илариниқ фан ва динин мурожага келтириш, бошқа динлар бистан қириқилиш тарафдорли бўлиб чиқмоқдалар. Шу йўл билан модернист илоҳиётчилар исломнинг асл моҳиятини сақлаб қолдиб, ғў уминин тутатган майда-чўида эскиликлардан кечиб, замона талабларига мослашинини уйлайдилар. Масалан, ҳозирги Саудия Арабистонида ҳукмрон ғўл ҳисобланган ваҳобийлик асли XVIII асрда диний-сиёсий оқим сифатида Арабистонда пайда бўлган эди. Бу таълимот тарафдорлари яхкахулолиқни қўйғий талаб қилиб, "динин тозалаш", исломни илк ҳолига келтириш, арабларни мусулмонларнинг янши байроғи остида бирлаштириш ноқарини кўтариб чиққилган. Улар яхкахулолиқни ҳамин қилиб, ҳар хил "муқддас жойлар"га, мазор ва авлиёларга сингиларини, эҳдиликни қоралаганлар, оддий кийинишни, камгарога пшанини, айш-ишрат ва бойлик туғлашга беримасликни тарғиб этганлар. Ваҳобийлар ҳозир ҳам Хинистонда,

Африка, Марказий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида кўп учрайди. XIX асрнинг ўрталарида Эронда пайда бўлган бобийлик ҳаракати ва маъдбин ҳамда унинг дини тарикқасида юзга келган беҳирийлик маъдбин миллий мустақиллик манфаатига қарама-қарин ўларок, бутун инсоният учун игона дин ва давлатини иукуга келтириш гоясини илғари сурди. Беҳирийлик ўзини моҳияти жиҳатидан янги замонанинг дин деб ҳисоблайди, мусулмон илоҳиётчилари эса ушн исломнинг бир қисми деб тан олмайдилар. Беҳирийларнинг кўпчилиги Европа ва Америкада, қисман Осиёда тарқалган, уларнинг асосий марказлари Германия, АҚШ, Панамала жойланган.

Янги даярда асосий ҳолиси мусулмонлардан иборат бўлган кўпчилик давлатларда ислом шiori остидаги сиёсий ҳаракатлар пайда бўлиб, улар турли назарияларнинг яриқилишини сабаб бўлди. Ўтган аср бошларида давлат ҳокимиятиниш дунёвий тамойилни ислом қонунчилиги негизида амалга ошириш, замонавий шароитларда ислом жамиятини қарор топтириш ва ислом жамоаси раҳбарлик усулини таълиқ қилиш назариялари кенг тарқалди. Бу назариялар, жамиятнинг анъанавий ислом модели асосида, ҳокимиятнинг одий ҳуққодори — ҳуло, дунёвий ва диний таълимотларининг бириккуви, ҳуло иродаси, яъни Қуръонга амал қилиш орқали адолатли демократик тузум ўрнатишнинг қўлда туташди. Бу тузум ислом тамойилларига таъинат иқтисод ва тартибот, ларомалларни қайта тақсимлаш, ҳоли ҳамжиҳадлигини қарор топтириш каби ноқарини ўғила муҳимлаштирилган ислом давлатини барпо этишни мақсад қилиб қўйган эди. Бундай давлатнинг ҳозирги назарий ва амалий моделини Эрон, Покистон, Ливия, Саудия Арабистонини мисолида кўрини мумкин. Янги замон мусулмон илоҳиётчилари Ғарбий Европа йўлидан борётган мамлакатларнинг кўпчилиги диндорларини илк ислом даяридаги мусулмонлар жамоасини ҳамда тартибларини тиклашга даъват этиб, жамият ривожининг игона йўли — ҳуқуқ ва ахлоқ соҳасига шариат талабларини киритишдан иборат деб ҳисоблайдилар. Маъкур жамоа тузуми Афғонистонда очик жамоини бўлган эди.

Ҳозирги даярда ислом диний ва ижтимоий таълимотиин игни замон илрозотларига мослаштириш, ислом динини

дорларига жуда қўл келган. Маъкур оқимга ақиданаристлар ва ваҳобийлар жур бўлмақда. Консерватив руҳонийлар барча янгилчиларга ва янри диндачиларга қарши чиқиб, илк "нок ва жидий" исломга қайтиш, ҳажондаги фан ва техника ютуқларини фойдаланимаслик ноқарини тарғиб қилганлар. Уларнинг фикрича, гуё жамиятга тараққотини фақат Куръон ва нарият таъминлаши мумкин. Аммо айрим мамлакатларда, масалан Афғонистонда, ақиданаристлик давлат сиёсати даражасига кўтариллиб, катта фожияларга сабаб бўлди.

Миллий буржуазия феодализм тартибдорларини туғатиш тарафдори сифатида XIX аср бошларида исломни капиталистик муносабатлар даражасига "қутарин"ни, ислоҳотлар ўтказилиши мақсад қилиб қўйган маъкурчиларини юзага келтирган. Улар нарийоти Фарб ҳуқуқшуносини билан алмаштиришнинг, ибодатларини одонийлаштиришнинг, Фарбий Европа мамлакатларларига фан ва техника ютуқларидан фойдаланишнинг таъкиф қилиб чиққандлар. Бундай тамойил ўтган асрнинг 20-йилларида Шарқда биринчилардан бўлиб капиталистик тараққотини йўлга ўтган Туркияда амалга оширилган эди.

Модернистлар орасида қайтадан нарийотга мурожаат қилиш ҳарур, деган йонни килари сурганлар ҳозирги даярда ҳам мавжуд. Аммо улар иларинилек фан ва диний мурожаат келтириш, бошқа динлар билан иқлошнинг тарафдорли бўлиб чиқмоқдалар. Шу йўл билан модернист илоҳотчилар исломнинг асл моҳиятини сақлиб қилиб, ўз умрини тутатган майда-чуйда эскиликлардан кечиб, замона талабларига мослашини уйлайдилар. Масалан, ҳозирги Саудия Арабистонида ҳукмрон ғоя ҳисобланган ваҳобийлик асли XVIII асрда диний-сиёсий оқим сифатида Арабистонда пайдо бўлган эди. Бу таълимот тарафдорлари яққахулолиқни қўйғий талаб қилиб, "динини тозалаш", исломни илк ҳолига келтириш, арабларни мусулмонларнинг янши байроғи остида бирлаштириш ноқарини қўтариб чиққинган. Улар яққахулолиқни ҳамон қилиб, ҳар хил "муқддас жойлар"га, мазор ва авлиёларга ситгинишнинг, эҳоддиқини қоралаганлар, оддий кийинишнинг, ҳамгаронга пшанини, айш-ишрат ва бойлик тўлашга беристмаслиқини тарғиб этганлар. Ваҳобийлар ҳазир ҳам Хиндистонда,

Африка, Марказий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида куп учрайди. XIX асрнинг ўрталарида Эронда пайдо бўлган бобийлик ҳаракати ва маъзабн ҳамма унинг даъоми тариксиди юзага келган беҳонийлик маъзабн миллий мустандиллик манфаатига қарам-қарши ўлароқ, бутун инсоният учун ягона дин ва давлатини ижугага келтириш ноқарини илгари сурди. Беҳонийлик ўзини моҳияти жаҳотидан янги замонавий дин деб ҳисоблайди, мусулмон илоҳотчилари эса ушн исломнинг бир қисми деб тан олмайдилар. Беҳонийларнинг кўпчилиги Европа ва Америкада, қисман Осиёда тарқалган, уларнинг асосий марказлари Германия, АҚШ, Панамала жойланган.

Янги даярда асосий ҳолиси мусулмонлардан иборат бўлган кўпчилик давлатларда ислом шиири остидаги сиёсий ҳаракатлар пайдо бўлиб, улар турли назарияларнинг критилинига сабаб бўлди. Утган аср бошларида даъват ҳокимиятининг дунёвий тамойилни ислом қонунчилиги негизлида амалга ошириш, замонавий шароитларда ислом жамиятини қарор топтириш ва ислом жамоаси раҳбарлик усулини таъкиф қилиш назариялари кент тарқалди. Бу назариялар, жамиятнинг анъанавий ислом модели асосида, ҳокимиятнинг одий ҳукмдори — ҳуло, дунёвий ва диний таълимдорларнинг бириккуви, ҳуло иродаси, яъни Куръонга амал қилиш орқали адолатли демократик тузум ўрнатилини қўзда тутди. Бу тузум ислом тамойилларига таъинат иқтисод ва тартибот, ларомалларни қайта тақсимлаш, ҳоли ҳамжидқилигини қарор топтириш каби ноқарини ўзига муҳимлаштириган ислом давлатини барпо этишнинг мақсад қилиб қўйган эди. Бундай давлатнинг ҳозирги назарий ва амалий моделини Эрон, Покистон, Ливия, Саудия Арабистон иқтисодида кўрини мумкин. Янги замон мусулмон илоҳотчилари Фарбий Европа йўлидан бораётган мамлакатларнинг кўпчилиги диндорларини яқ ислом даяридаги мусулмонлар жамоасини ҳамма тартибларини тиклашга даъват этиб, жамият ривожининг ягона йўли — ҳуқуқ ва ахлоқ соҳасига шарият талабларини киритишдан иборат деб ҳисоблайдилар. Маъкур жампа тузуми Афғонистонда очик жамон бўлган эди.

Ҳозирги даярда ислом диний ва ижтимоий таълимоти янги жамон шароитларига мослаштириш, ислом дини-

нинг сиёсий, ҳуқуқий, социал муаммоларига тааллуқли аҳдларининг илмий талқин этили, ҳужжат ҳаётининг тартибга солиш ва мусулмончилик тамойиллари асосида янги тарафқар ёлларини ишлаб чиқиш каби масалаларни ҳал этишини ўзининг асосий мақсади қилиб қўйган ушбу оқим — традиционализм, яъни анъанавийлик, фундаментализм ва ислом модернизми кўн мамлакатларига фаол иш олиб бормоқда. Улар кенг маънода ҳозирги ижтимоий ҳаёт ва илмий-техника талабларига ислом таълимотининг мослаштирилишини ўзининг беш вазифаси деб ҳисоблайдилар. Ислам модернизми тарафдорлари "ғайри ислом" олами билан ҳам-корликка иш олиб бориш, ҳатто ислом ва "ғайри ислом" маданиятларини узвунисоний қадриятлар асосида бириктириш йонларини тарғиб қилмоқдалар.

Гарб тадқиқотчилари XX асрнинг 60-йиллар ўрталарида "сиёсий модернизация" ("замонага мослашуш") назариясини каниф этган ва бу ҳозирги динишупосилкага "ислом омили" тушунчасининг кенг интeлaлишига тўртта бўлган эди. Мазкур назарияга кўра, илгари "ислом омили" мусулмон мамлакатларидаги жамиятнинг олий табақалари сиёсий фаоллиги ва мафкурасига ҳос бўлиб, кенг халқ оммаси учун бу омилнинг унчалик аҳамияти йўқ, деб ҳисоблашарди. Аслида қўйилган динларар — олий табақаларининг уй-фикр ва кўрсатмаларига бўйсунувчи пассив оммалар, деган тушунча асосида тутилган тасаввур кенг тарқалган эди. Мазкур тадқиқотчилар бу ҳаёт тушунчаларидан кечи-иб, исломнинг кучайиб бораётганлигини сезиб, бу масалага оид назарияларни қайта кўриб чиқдилар. Кейинги нақлларда мусулмон мамлакатларида кенг халқ оммаси миялий онининг ўсиши натижасида "ислом омили" кучайиши билан бирга, энди "Ислом Уйғошиши", "Исломлаштириш" каби сиёсий-ижтимоий концепциялар ҳам пайдо бўлди.

80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, энг кам тарқалган клерикал назариялардан бири ҳар хил диний типдаги социализмнинг "ислаий илаларининг яратилган иборат эди. Ушба вақтларда 53 та мустақил мамлакатларнинг (бутун жаҳон ҳулулининг 39 фоизини эгаллаган) ҳукуматлари ҳар хил моделдаги социализм қураётганликлари расмий баён қилганлар. Бушай "социализм" қура-

ётган мамлакатларнинг айримларида ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча тармоқларига дин ўз таъсирини ўтказган, ишлаб чиқариш қуролиари ва воситалари ҳусуси мўлқ ҳисобланган, мерос, никоҳ, тарбия масалалари диний тартибга бўйсунган. Масалан, миср фйлаасуфи доктор Жалолидин Муҳаммад Саял ўзининг "Ислом социализми" номли асарида бу тушунинг бешта тамойилини қўйд қилади: 1) мулкни чеклаш усули; 2) социалистик ишлаб чиқариш усули; 3) кенг истеъмол маҳсулотларини социалистик тақсимлаш усули; 4) меҳнат қилишга даъват; 5) ҳаққни ташқари бойлишга қарши кураш. Бошқа кўп мусулмон мафкурачиларининг асарларида мулкчилик, молия-кредит, меҳнат, ижтимоий адолат, тенглик, демократия каби масалаларга "ислом социализмининг иш барча тузуллардан устун қўйилар. Улар исломдаги закот тўе мулкни чеклайди ва бойлиқни суистеъмол қилишга йўл қўймайди, ислом озик-овқат, кийим ва бошқа буюмлардан фойдаланишда нобулғаринликка ҳам йўл қўймайди, деб таслиқлайдилар.

"Ислом социализми" тарафдорлари, сиёсий ва диний мафкурачилар турли, боздан мулаққо қарама-қарши назария ва фикрлар билан чиққдилар. "Ислом социализми" байрони остида, бир томонда, мафкураши жаҳатдан икки-лобий ҳаракат, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга асосланган, иккинчи томонда, уни ўша даража жиҳиди тус олган антикоммунизм ва ашпасоветизм тарафдорлари мафкураши қурол сифатида фойдаланишга интиладилар. Янги ислом шўнрларини тарғиб қилаётган Африкадаги мусулмон миссионерлари ўз олдинга қўйидаги тўртта вазифани қўйганлар: 1) иблидий диний эътиқодларини тутатини; 2) сипкретик африкалаштирилган христианликни сиқиб чиқарини; 3) Исроил ва сионистик ташкилотларининг таъсирига қарши кураш ва 4) марксизм, илмий атеистик дунёқараш ва атеистик тушунча ва эътиқодларининг тарқалишига қарши кураш. Булар асосий дастур деб қўрсатилад.

"Ислом социализми" мафкурачилари турли давллар билан социализм ва исломнинг асосий йонлари бир деб таслиқлашга интиладилар. Масалан, миср журналисти Муҳаммад Удд шундай деб ёзди: "Социалистлар худого энг яқин кишилар: социализм асли исломнинг моҳияти. Кантиданзм даврида инсон бозорга солинган товардир. Со-

иалист фикрича, киши оқ, яланғоч, ишсиз ва қашшоқ, муҳтожликдан қутила олмагач, оламни эратган (худо) тўғрисида ўйлаш ва фикрлаш ҳамда унга эришш ибодат қилишга имкони бўлмади қолади. Шунинг учун социализм иқтисодий ва маданий тараққиётини биринчи даражаги назифа, деб ҳисоблайди, дейди. Турк мафкурачиси доктор Турхон Гўз-Гўз: "На дин, на миллатчилик социализмга эид эмас. Ишлаб чиқарини куруллари ва во-ситалари умумийлаштирилса, бос" деб қайда қилади. Айрим мусулмон руҳонийлари ислом ҳам социализм синга-ри бошқа кишининг меҳнати билан фойдаланишга қарши, деб тасдиқлайдилар. Улар шу муносабат билан қуйидаги ҳадисни келтирадилар: "Аллоҳ қул меҳнати билан фойдала-нишдан бошқа барча гуноҳлардан кечинч мумкин". Му-сулмон ислохотчилари XIX асрдаёқ исломни замонавий тараққиёт даражасига "кўтаришнинг" мақсад қилиб, нарат ва фикрини Г'арб ҳуқуқшунослиги билан алаштириши-ни, ибодатни осонлаштириб, Европа мамлакатларидаги фан ва техника ютуқларини далад жорий қилишни тақ-диф қилганлар. Ҳозирги модернлар эса наратта қай-тиш ва лекин айрим эскирган ибодат қондаларидан воз кетиш ҳовисини кўтариб чиқмоқдалар. Бу ғояларга ҳозир-ги Марказий Осиё илохотчилари ва руҳонийлари ҳам амал қилмоқдалар.

Ислом мафкурачиларининг кўпчилиши ҳозирги кунда ислом фанга қарин эмас, диний ва илмий қондалар ора-сида умумийлик маажуд, замонавий фан ғояларининг кўп қисминини. Қуръон ва ҳадисларда ёки ислом илохотчил-лари асарларида учратиш мумкин леб ҳисоблайдилар. Ма-салан, Қуръон қаримдаги савёбаларнинг ҳолати таъри-фи ҳозирги фандаги Қуёш астрофизикаги планеталар ҳара-кати таърифига тўри келади. Ёки фанда қабул қилинган эволюцион таълимот асли ислом илохотчилари томо-нидан IX асрга таърифлаб берилган. Ҳатто буюк кашфи-ётчи олимлар Бор ва Эйнштейннинг баъзи фикрларидан фойдаланган ислом илохотчилари ўзларининг рационал билимларининг диний эътиқод олинда чеklangанлиги тўғрисидаги таърифида ғояларини асослашга ишти-лакдилар. Баъзи руҳонийлар Қуръонни илмий билимларнинг мажмуаси, алоҳад ва тенглик ғояларининг манбаси, ма-

даният ва маънавиятнинг асоси деган фикрни тарғиб қил-моқдалар. Айрим мусулмон мамлакатларида кенг тар-қалган "ислом социализми" назарисига биноан социалис-тик тамойилларининг асосий қондалари тўё дастлабки ис-ломда мажуд бўлган, Муҳаммад шайнамбар давридаги илк мусулмон жамоасидаёқ социалистик тузум қондалари амалга оширида бошланган.

Ислом динининг мафкуравий жиҳатдан йирик мар-кази ҳисобланган Мисрда 1978 йилда тайин бўлган "Халқ-ро матбуот ва ахборот эркинлиги ташкилоти" янги на-зария ва ғояларни кашф этишда ва тарғиб қилишда, ай-ниқса, актив фаолият кўрсатмоқда. Асли учта мамлакат: Америка — Миср — Саудия Арабистони томонидан таш-кил топан клирикал характердаги мажмур умумий му-сасасани Саудия Арабистони маблаг билан таъминлаган, ушга тегишган ғояларини асосан АҚШ етказиб берган, бе-восита тарғибот билан эса Миср ишғулланган эди. Маф-куравий жиҳатдан барча таъбирларнинг қатта дастури ишлаб чиқилиб, бу дастурни амалга оширини ушбу даст-лаб 500 миллион доллар ажратилган.

Саудия Арабистонининг Макка шаҳридаги "Мусулмон бирозларлар" ташкилоти ва Жаҳон Ислом уюшмаси, По-кистондаги "Ислом таълиқот институти", Париждаги ис-лом "Тарғибот маркази", Работ шаҳрида тузилган Ислом Конференцияси Ташкилоти ва шу каби бошқа халқаро мусулмон бирлишмалари ислом оламни ҳар томонлама қўлай-қувватлаб келган. Индонезия, Туркия ва бошқа ислом дини ҳўмрон бўлган мамлакатлардаги туран му-сулмон уюшмалари ва ташкилотлари ҳам бу йўлда фаол ҳаракат қилмоқдалар. Шу муносабат билан Г'арбий Евро-па ташкилотининг барча штаб ва марказлари ҳозиргача Шарқдаги ҳамкасбларининг мажмур ҳолатларига мос ке-ладиган ғояларини тарғиб қилиб келмоқдалар. Натижада адабиётда яна бир йўналиш пайдо бўлган эди. Миллий-озодлик ҳаракатининг моҳитини ўзгартирини ва уни со-биёқ советларга қарини ўзганга буриб юбориниға уришилган иборат бўлган бу йўналиш адабиётда "мусулмон миллий коммунизми" номини олган. Унинг юваси А.Бешинган ва шогирди Э.Умёбунинг 1979 йил Чикагода напир отилган

"Совет Иттифоқда мусулмон миллий социализми" асарига очиқ баён қилинган.

Фарб миллатчилиги ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчиликнинг сақланиб қолганини, социал тенгсизликнинг янада чуқурлашувини, миллатлар тенг ҳуқуқлигини сўзлагани тани олиб, амалда шовинизмни аяқ олдириш ва юздорроқ миллатларни камситишни ниятда тутан, ўз ҳукмиронлигини мустаҳкамлаш учун у шахсий, миллий билиматни, миллий нуқратларистанки, миллий мановилик ҳислатларини кенг олмага ўтказишни мақсад қилиб қўяди. Асли Фарб миллатчилиги қарам мамлакатларда ўз ҳукмиронлигини мустаҳкамлаш ва абдилайзантирини ҳамда мустамлакачилик сийбсатини тақомиллаштиришга қаратилгандир.

Айрим мусулмон мамлакатларида 70-йилларда тарқалган "Миллий социализм" концепцияси ҳам янги замон ҳукмирон табаҳаларининг мафкуриси бўлиб, маҳаллий миллатчиликнинг турин кўринишдаги аралашмасидан иборатдир. У қандай қўйишда бўлмасин, миллатчилик тартибларини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Чунонин, "Африка социализми", "Араб социализми", "Ислон социализми"ни амалда оширишга дастлабки уринишлар муйин мамлакатдаги йирик мулкдорнинг, банкир ва савдогарларнинг рамақ топиниға ёрдам бериш билан бирга, элат ва миллатлар, сиф ва табақалар, турин партия ва уюшмалар, тананналар юрдишлар ҳамда хоризжийлар орасида низо ва куранлар юзга келишига сабаб бўламоқда. Совет Иттифоқи партиялини кетгандан кейин, социалистик роқлар ҳам аста-секин обрўсизланиб, ишқиротга учрай бошладилар.

Жаҳонда диний рақобат кун сайин кучайиб, ҳар бир дин кенг халқ оммасини ўз фиссига тортишга ҳаракат қилмоқда. Ислон таъсирини кучайтирини ва секуляризация жараёнини сусайитириш мақсадида ривожланган мусулмон даялатлари ҳатто иқтисодий жиҳатдан ҳам ўз таъсирини ўтказишга ниятладилар. Масалан, 1980 йили Араб Мамлакатлари Лигаси Осиё ва Африка мамлакатларининг 40 тасига молиявий ёрдам кўрсатиб, шу орқали ислон дини ва унинг анъаналарини экспорт ҳам қилганлар. Яқин ва Урта Шарқ мусулмон мамлакатларида Африка қутъ-

асига келатган капитал улар миллий даромадларининг 50-60 фоизини ташкил қилмади.

XX асрининг 60-йиллари охирида юзга келган Ислон Конференцияси Ташкилоти (ИКТ) 1980 йилда мустамлакачиликдан озод бўлган 42 мамлакат (21 араб, 14 африка ва 7 та Осиё мамлакатлари)ни бириктирган. Унинг маркази Саудия Арабистонини (Жидда)да жойлашган. Бу ташкилотнинг аъзолигиға 1986 йили энг катта Африка мамлакати Нигерия кирган. Ислон Конференцияси Ташкилотини 1975 йили БМТ тани олган, Нью-Йоркда марказий ҳароргоҳи очилган. ИКТ бонда ислон ташкилотлари — Умумжаҳон Ислон Конгресси, Ислон Олами Лигаси, Африка Бирлиги Ташкилоти ва ҳоказолар билан ҳамкорликда иш олиб боради. Ҳозиргиға фавал иш кўрсатётган аниқдний жаҳалатлараст "Мусулмон бироларлар" ташкилоти 1928 йилда Мисрда таники топанган эди. Бирлашманинги ширин: "Худо — бизнинг идеал, найламбар — бизнинг доҳий, Курьон бизнинг конституция, жаҳод бизнинг восита, дин ва худо йўлида қурбон бўлиш — бизнинг энгу ниятими". Афсуски, буцай тақовузор ташкилотлар Жазоир ва Мисрда, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларининг кўпчилигида очиқ фаолитат юритмоқда. Уни Саудия Арабистонини, Кувайт каби боғ мамлакатлар моллий томонини қўлаб-қувватламоқдалар. Мазкур ширини ҳозирги афгон толибонлари ва ўлкамизга тақовуз қилган ислон жангарилари ҳам ўзига байроқ қўлиб олганлиги ҳаммага аён. Ҳозирги шайта АҚШда инаётган беш миллон мусулмон, Европа мамлакатларидаги, Япония ва Австралиядаги мусулмон жамоалари буцай ҳаракатларга тублан қариндир. Улар жаҳон терроризмга қарши курашда ақдслик намоён қилмоқдалар. Айниқса бу куран 2001 йил 11 сентябраа АҚШ да рўй берган фожияли воқеалар кейин аж олди.

Албатта, диндорлик масаласи энг мураккаб ижтимоий ҳодисалардан биридир. Бу тушулмага диний дунёқараш ва диний ҳиссиг, урф-одат ва маросимлар, диний фаолитат ва бонда нозик масалалар кирди. Диндорликни тўлиқ аниқлаш ҳам осон эмас. Айниқса, диний статистика қўи мамлакатларда бўлмаганлигидан, ақоли диндорлигини фақат социологик тадқиқотлар орқали таҳминий

аниқлаш мумкин, ҳалос. Айрим мамлакатларда диний статистика мавжуд бўлса-да, у ёки бу диндорларнинг сонини чинакам ҳақиқатини аёқ эътирфмайди. Чунки баъзи аҳоли рўйхатига айрим кишилар у ёки бу динга алоқадор, деб кўрсатиб, асли диндан қайтганлигини ёки дахрийлигини асло билдирмайди. Атенслар рўйхатига эса фақат диннинг ашаддий душманлари, яъни фаол дахрийлар киритилади, бепарқ қаровчилар ёки инкисиланувчилар оқилли диндорлар, деб кўрсатилади.

Кенг оммага доимо жузубоқ бўлиб тузган табиатини ва ижтимоий ҳолисаларини тушунишда илмий билимлар қўлратли воситадир. Бундан уч аср муқаддам атоқли инглиз файласуфи Франсис Бэконнинг дастлаб Шарқ Ренессансин мутафаккирлари қўйиб қилган "куч-қувват — билим" деб айтган ибораси шу кунгача кенг тарқалган қанотли афоризмлардан ҳисобланади. Инсон фаолиятининг тарихини илмий билимларнинг нақиллар зўр қуарата эга эканлигини қўл марта намоён қилиб келган. Кишини билимсиз бўлса, атрофидаги ўраб олган муҳитнинг сирли кучларини олдида бўйин эгали. Кишининг ишончи чуқур билим асосида, яъни бир нарса ёки ҳолисалнинг ҳақиқийлигини ва унинг моҳиятини аниқлаб, тушуниб олиш мақсадига пайдо бўлса, ижтимоий муносабатлар ривожланиши ва инсонини яхши шайлар ва эъри режалар сирин олдинга қорайди.

Республикамиз фуқароларининг эркинликларини, уларнинг онгида демократик ҳаётини ва миллий мафкураши мустаҳкамлаш ва ривожлантириш ҳозирги пайтда энг долзарб наифалардан бири. Юртбошимиз кўрсатганидек, "ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб ашайдиган, атрофида рўй бераётган моқва-ҳолисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий маифаатларини мамлакат ва халқ маифаатлари билан уйгун ҳолда қўрайдиган эркин шахсини шакллантириш учун берча шарт-шаронларини яратиб дяркор."¹ Ҳуқуқий даялат тузиш моҳиятини чуқур анигламагунча, унинг қонун-қондаларини ҳурмат қилмагунча тараққиёт бўлиши амримаҳол.

Ушмишда ва ҳозир ҳам маънавий маданиятимизнинг таркибий қисми ҳисобланган динимизнинг кулқ-атморинини, аниалавий турмуш тарзинини мустаҳкамлашдаги хизматини асло унутмаслигимиз дяркор. "Биз ислом дини ота-боболаримиз дини эканлини, у биз учун ҳам иймон, ҳам диниёт, ҳам маърифат эканлини доимо юксак қадрлаймиз. Халқимизнинг минг йиллик тарихини, бутунги маънавий ҳаётини, дини диниатимизни муҳтасар ифодалиб айтиш мумкинки, Аллоҳ бизнинг қўл-бимизда, юрагимизда. Динга ҳурмат ва эътиқод — биз учун ўлмас қадриятдир"² — деган эди Ислом Каримов. Аммо қатта сиёсат, даялат ишларида, замонавий халқаро муносабатларини самарали бошқаришда умуминсоний дунёвий қонун-қондаларга риоя қилиш даяр талабидир. Шунинг учун Конституцияимизнинг 31-моқддасида: "Ҳар бир инсон ҳоқдаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга", деб ёзилагани жула ўринлидир. Афсуски кейинги вақтларда даярли барча ривожланган мамлакатлар амал қилётган "Виждон эркинлиги" қонунини ифодадончи мажкур моқддага эди қолда бўлган бир томонлама хатти-ҳаракатлар намоён бўлмоқда. Бундай ҳолат маънавий бойлигимизнинг муҳтим соҳан — ислом дини номидан ўз ёвуз шайларини амалга оширинида интиляётган айрим шахсларга жула қўл келмоқда. Ўрин келганда шунини айтиш керакки, хатто ўрта асрларда Шарқ Ренессансин, яъни Уйғониш даярида ҳам "ишқи кил ҳақиқат" назарисеи қилиф этилиб, дин ўзинча ҳақ, фан ва сиёсат ўзинча ҳақ эканлигини буюк мутафаккирлар исботлаб берган ва унга ўша даярдаги даялат ва дин арбоблари амал қилганлиги юқорида қайда этилди.

Бизда қайта қабул қилинган "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонун ҳаммага — ҳуқуқит илоралари, диний ташкилотлар ва берча фуқароларга талаулқиди. Унга ҳаммамиз ҳурмат-эҳтиром билан амал қилишимиз зарур. Чунки тарих синоидан ўтган виждон эркиндаги қонунга тўла риоя қилиш кенг омма билан даялат ўртасидаги ўзаро муносабатларининг яққол намоён

¹ Ислом Каримов. Оқид ва оқид патан, эркин ва фаровон ҳаёт — тинорлар мақддасимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 9-бет.

² Ўша асар, 21-бет.

булишига хизмат қилади. Бунга ўлкамизга сўнгги йилларда динга ва диндорларга нечоғлик катта эътибор берилаётганлиги ёрқин далил бўла олади.

Конституциянинг 18-моддасида жуда ҳам ўринли таърифланганидек, бизда "барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонуи олдиди тенгдирлар". Унда ҳар ким фикр, сўз, эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга ва бу эркинлик Конституция ва қонуинлар билан ҳимоя қилинади, деб аниқ кўрсатилган (13 ва 28-моддалар.)

Хурофот ва иллонлик доимо халқ оммаси бошига оғир фожиа ва мусибатлар келтирган. Қасоскорлик инсон табиатига зид ҳолда доимо фожиага сабаб бўлганлиги тарих тажрибасидан маълум. Шунинг учун ىафакат ҳукумат идоралари ва матбуот қозғаллири, барча илгор эъелар аҳди дин ва диндорлар орасида виждон эркинлиги қонуни тўғри на ҳақ, унинг Конституция моддасига киритилиши табиий эъалсизлиги тушунтириб тартиб қилишлари лозим.

Илм-маърифат халқнинг, айниқса, ёшларнинг маданий саясий, унинг саводчилиги ва билимдонлиги биланлига эмас, балки умуминсоний қадриятлар ва ижтимоий тараққийёт билан беъосетида боғлиқ. Шунинг учун ҳам Туркистон ўлкасининг асримиъ бошларида инқилобий кураш тўққонларида пайдо бўлган ажойиб фарандлари — жадинлар ўларининг маънавиярарлик бурчиларини вақт-матбуот орқали илм-маърифатини тартиб қилинига, мактаб, маориф ва маданият ишларида жиддий ислохотлар ўтқазиниға киритилганлар.

Хўр Ўзбекистонимизнинг чинакам порлоқ келажагини йўласак, Асосий Қонуи (Конституция)га танииб, халқимизнинг маданий на маънавий ҳаётига, давримизнинг қудратли кучига айланган фан ва техника тараққийётига, маърифатининг барча соҳаларига катта эътибор берилиши, уни моддий жиҳатдан янада қўллаб-қувватлашимиз зарур. Чунки замоналоримизнинг ҳаёт-мамоти ва турмуш тарзи ҳам, раънақи ва келажаги ҳам, даставвал, илм-фан ва маърифат бистан узвий боғлиқ. Заҳматкан халқимизнинг умуминсоний қадриятларига на илмий билимларга

асосланган эътиқодини мустаҳкамлаш, унинг орзу-умидларини рўёбга чиқаришга ишонч ҳосил қилиш ҳозирги куннинг энг долзарб наифасидир.

Мустақилликка эришган дастабки йиллардаги ва ўтиш даврига хос қийинчиликлар орқада қолмоқда. Ҳозир республикамиз катта қурилиш майдонига айланган. Қай томонга қараманг, ҳамма ерда фаол бунёдкорликнинг гувоҳи бўласиз. Атоқли адибимиз Оди Ёкубовнинг "Ўзбекистон овози" газетасида чоп этилган "Келажак йўли" номли ҳаёжоли мақоласида келтирилган доно ўй-фикрлар кишига оптимистик рух баъинлайди. "Инсон ҳаёти шундай эканки, у вақт қандай ўтганини сезмай қоларкан, — деб ёзади адиб. — Бугун ўйлаб қарасам, ўлкамиз осмонда миллий байронимиз қилинлави, юртимиз истиқлолига ҳам — ўн йил бўлибди... Назаримда, мустақилликка эришганимиздан кейинги ўтган даяр буюк бунёдкорлик йиллари бўлди. Бундан ўн йил муқаддам асос солинган қўрқам боғимизнинг илк инҳоллари гулга кирди, ина бир-икки йилдан кейин бу гулга кирган инҳоллар меъа бера бошладиги. Муаллиф ўз фикрини тасдиқлаб, Аска автозаводи, Бухородаги нефтин қайта ишлаш корқонаси, Туйтенада қад қўтарган газмол фабрикаси, Қияққадирёдаги "Шўртанга" комбинати каби "инҳолларнинг" бир-икки йилга меъа бера бошлаганини мисол қилиб кўрсатади. Унинг таърифича, "ялбатта, даяр тошганда унинг юзига хас-хашак ҳам чиқади. Булар — ўтқичи. Ва бизнинг келажагимиз қўн тўфонларини етгиб ўтиб, бепоён денгизга чиқиб олади. Денгиз — беқирё, яқин манзил андиқ. Йўл — ойдин... Мен ич-ичимдан шукрлар айта-айта Аллоҳдан сўради: "Илоё, кеманимнинг йўли беҳатар, Дарғамизнинг қўли баланд, иродаси мустаҳкам бўлсин!" Сенимли адибимизнинг қалб тилағига ўзбек элининг ҳар бир чинакам фаранди тўла қўшилди.

МУҲДАРИҶА

Муқаддима.....	3
Илм-фён, маърифат ва элиқон.....	10
Диннинг қилиб чекани ва унинг илк динлари.....	33
Миллий-давлат динлари, ҳуффиқрият ва динлар.....	70
Жаҳон динлари ва тафаккур тармоғи.....	113
Янги дин динлари ва ҳуффиқрият.....	149
Дин ва замонавийлик.....	206

Исо Жабборов, Санжар Жабборов

ЖАҲОН ДИНЛАРИ ТАРИХИ

Муҳаррир *Г. Қаримов*
 Бадий муҳаррир *У. Саидов*
 Техник муҳаррир *У. Ёл*
 Муҳаррир *Н. Умаров*
 Компютерда тайёрловчи *А. Яхшиев*

Тартибта босилди 5.11.2001. Босилиш рўқати ўқилиш 11.76.02
 Қўғиш формат 84×108/16. Шартли босма т. 11,76. Нарх 1.21,50
 Тиражи 2000. Пушуртиш № 91. Бадосиш нархнома 100

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Нами
 Намр № 185-2001

Ўзбекистон Республикаси Динлар матбуот қўғиш
 1-босмалариди босилди.
 700002, Тошкент, Сағлом қўғиш, 1-босм қўғиш.

МУҲДАРИҶА

Мусқадима.....	3
Илм-фил, маърифат ва эътиқод.....	10
Диннинг калиб чораси ва унинг илк шакллари.....	33
Миллий-давлат динлари, ҳуффиериялик ва динийлик.....	70
Жаҳон динлари ва тафаккур армони.....	113
Янги дин динлари ва ҳуффиериялик.....	169
Дин ва замонавийлик.....	206

Исо Жабборов, Санжар Жабборов

ЖАҲОН ДИНИЛАРИ ТАРИХИ

Муҳаррир *Г. Карамов*
 Бадий муҳаррир *З. Салом*
 Техник муҳаррир *З. Аям*
 Мусаввир *Н. Умаров*
 Компьютерда тайёрлаган *А. Яхшимова*

Тарихига берилган 5.11.2001. Босилиш рўқати берилган 01.05.2002.
 Қонун формати 84×108¹/₂. Шартли босма т. 11,76. Наср т. 11,53.
 Тирижи 2000. Буқуртма № 91. Ёадири картнома асосида.

«Ўзбекистон» ниярияти, 700129, Тошкент, Навоий, 30,
 Наср № 185-2001

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси
 1-босмаловискида босилган.
 700002, Тошкент, Сағбан кўчаси, 1-бери кўча, 2 уй.

Жабборов Исо, Жабборов Санжар.

Ж 13 Жаҳон динлари тарихи: Олий ва ўрта махсус ўқув юрталари талабалари, ўқитувчилари учун ўқув қўлланма/ Масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев. — Т.: "Ўзбекистон", 2002. 224 б.

1. Муаллифнош.

ББК86.2x73